

ABATBAY DA'WLETOV

HA'ZIRGI QARAQALPAQ TILI

FONETIKA

JOQARI OQIW ORNININ'
FILOLOGIYA FAKULTETI USHIN SABAQLIQ

*O'zbekstan Respublikasi Joqari ha'm orta arnawli
bilim ministrligi ta'repinen tastuyiqlang'an*

*Сайинбаев Абатбай
Фонетика
2005*

NO'KIS
• QARAQALPAQSTAN •
2005

Da'wletov A.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. Joqarı oqıw ornının
filologiya fakulteti ushın sabaqlıq. No'kis, "Qaraqalpaqstan"
baspası, 2005-jil, 208 bet.

O'zbekstan İlimler Akademiyasının' akademigi, filologiya ilim-
lerinin' doktori, professor Abatbay Da'wletov — qaraqalpaq til bilim-
onin' ayrıqsha fonetika tarawı boyınsha ko'pten berli jemisli miy-
etip kiyatırǵ'an alım. Onın' to'rtinshi ret iqshamlastırılıp baspa-
shıǵ'anılıp otırǵ'an bul sabaqlıǵ'ı joqarǵ'ı oqıw ornlarınin' filolog
talabalarına amalıp jazılǵ'an. Kitapta ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' sesli
du'zilisine segmentlik ha'm supersegmentlik qubılıslar retine
sıpatlama berilgen.

Sabaqlıq joqarı oqıw ornının' oqıw jobası menen bag'darlamaların
sa'ykes tayarlang'an.

Juwaplı redaktor:

filologiya ilimlerinin' doktori M. Qudaybergenov

Pikir bildiriwshiler:

M. Da'wletov — filologiya ilimlerinin' doktori;

O. Dospanov — filologiya ilimlerinin' doktori, professor;

B. Qaliev — filologiya ilimlerinin' doktori, professor;

Sh. A'bdina'zimov — filologiya ilimlerinin' doktori.

D $\frac{4602000000 - 346}{M - 357(04) - 2005}$ B — 2005

ISBN 5- 8272 - 0285 - 1

© «Qaraqalpaqstan» baspası, 2005

ALG'I SO'Z

Joqarǵ'ı oqıw ornlarınin' tariyxında birinshi ma'rtebe
„Qaraqalpaqstan“ baspası ta'repinen 1979-jılı talabalarǵ'a arnalg'an
„Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Fonetika, leksikologiya“ sabaqlıq kitabı
baspadan shıqqan edi. 1994-jılı bul kitap „Ha'zirgi qaraqalpaq
tili. Fonetika“ degen at penen qayta islenip, tolıqtırılıp, 14 baspa
tabaq ko'leminde ekinshi ret basıp shıǵ'anıldı. 1999-jılı bul kitap
tolıqtırılıp 21 baspa tabaq ko'leminde 3-ret baspadan shıqtı.
Kitaptın' ol basılıwı bes jil mu'ddette oqıyıtıwǵ'ın talabalarǵ'a.
aspirantlar ha'm qa'nigeli xızmetkerlerge arnalg'an edi. Endi
bakalavryattın' ashılıwı ha'm oqıw mu'ddetinin' to'rt jılǵ'a kemiwi
menen oqıw saatlarınin' iqshamlasıwı na'tiyjesinde kitaptın' 3-
basılımindag'ı ayırım temalardı qısqartıwǵ'a, ayırımların pu'tkilley
alıp taslawǵ'a tuwra keldi. Bakalavrlar ushın qıyınshılıq
tuwdıratıwǵ'ın, magistraturada yamasa aspiranturada u'yreniliwi
mu'mkin bolǵ'an ayırım teren' teoriyalıq mazmundag'ı temalar:
„Qaraqalpaq tili seslik du'zilisin izertlewdir“ teoriyalıq derekleri“,
„Tildegi ulıwmalıq seslik qubılıslar“, „Fonemanın' sistema
do'retiwge qatnası“, „Singarmonizmnin' ta'biyatı“, „Singarmo-
nizmnin' fonologiyalıq xızmeti“ ha'm t.b.; sonday-aq „Tu'rkiy
tilleri seslik du'zilisinin' izertleniwi“, „Qaraqalpaq tili seslik
du'zilisinin' izertleniwi“, „Singarmonizmnin' izertleniwi“ temaları
sabaqlıqtın' bul basılıwına kirgizilmedi. Son'ǵ'ı u'sh tema jo'ninde
„Qaraqalpaq til biliminin' tariyxı“ (Da'wletov A., Qudaybergenov
M. No'kis, 2001, 13-23 b.b.) kitabında mag'lıwnat berilgenligi
esapqa alındı. Sonday-aq sabaqlıqtın' bul basılıwında su'wretlerdin'
ko'psheiligi qısqartıldı.

Solay etip, „Fonetika“ sabaqlıǵ'ının' a'dewir jetilistirilip qayta
isleniwi, sonday-aq bakalavryat ushın iqshamlıraq sabaqlıqtın'
talap etiliwi, en' baslısı a'welgi basılımlarınin' oqıwshılar qolina
tarqalıp ketip, siyrex ushırasatıwǵ'ın kitaplar qatarınan orn alıwı,

2 10 13 3

solay etip bul kitaptın' ha'zir oqip atırg'an talabalar qolında bolmawı onı qayta basıp shıg'arıwdın' za'ru'rılgın tuwg'ızdı.

Bul kitap avtordın' usı ilim tarawı boyınsha islep ju'rgen ilimiy miynetinin' ha'm usı atamadag'ı kurstan joqarı oqıw orınlarında ko'p jıllardan berli oqip ju'rgen leksiyanın' jemisi bolıp tabıladı. Sabaqlıq joqarg'ı oqıw orınların'ın' „Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatı“ qa'nigeligine arnalıp du'zilgen usınday atamadag'ı oqıw bag'darlamasına sa'ykes keledi.

Sabaqlıqta tiykarınan qaraqalpaq til biliminde qa'liplesip turaqlasqan, ko'pten berli jumsalıp sin'isip ketken tiykarg'ı tu'sinikler ha'm atamalar qollanıldı. Sonın' menen qatar tyurkologiyalıq a'debiyatlarda basqa avtorlar ta'repinen ele paydalanılmag'an tu'sinikler menen atamalar da tartınbay qollanılg'an. Buların' qatarına qaraqalpaq tilindegi fonetikalıq diftonglardın' fonemalıq quramın anıqlawdı, ayırım fonemalarg'a artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq jaqtan sıpatlama beriwdi ha'm t. b. ni kirgiziwge boladı. Sonday-aq lingvistika iliminin' jan'alıqları tiykarında ayırım buring'ı tu'sinikler qayta qaralıp, geypara o'zgerisler engizildi. Kitaptın' en' a'welgi basılımindag'ıdan o'zgeshe pikirlerdi dawıssızlardın' fonemalıq quramın qayta qarap shıg'ıwdan, singarmonizm ha'm pa'tke baylanıslı bo'limlerden ko'riwge boladı. Sonday-aq onı tilinen tikkeley alıng'an bir qansha atamalar mu'mkin bolg'anınsha qaraqalpaqsha so'zler menen almasırdı.

Avtor o'zinin' esitiw ha'm so'ylew ag'zaları ta'repinen sezgen jay baqlawların kerek orınlarda eksperimental mag'lıwmatlar menen tolıqtırdı. Ko'rsetpegi materiallar sıpatında kitapta rentgenogramma, palatogramma, su'wretleri paydalanıldı. Bul materiallar sabaqlıqta tiykarg'ı tu'sinikler ha'm pikirlerdi tastıyıqlap, olardıń isenimli bolıwın ta'miyin etedi.

Sabaqlıqta onın' tu'siniwge qolaylı bolıwına ha'm bayanlawdın' ilimiyliginin' qatan' saqlanıwına ayrıqsha diqqat awdarıldı.

Tildin' seslik du'zilisi jo'ninde miynetler do'retiw til biliminin' basqa tarawlarına salıstırg'anda u'ken o'zgesheliklerine ha'm qıyınshılıqlarına iye. Sonlıqtan sabaqlıqtın' aldag'ı waqıtta ele de jetilisiwi ushin o'zlerinin' bahalı pikirlerin' bildiretug'ın qa'nigelerge o'zimizdin' minnetdarshılıg'ımızdı bildiremiz.

FONETİKA – TİL SESLERİ HAQQINDA İLİM

§1. Fonetikanın' izertlew obekti

Ja'miyette en' za'ru'rli ha'm og'ada a'hmiyetli xızmetti — adamlar ortasında qanm-qatnas jasaw quralı wazıypasın atqaratug'm til seslerden quraladı. Tildin' o'mir su'riwi, jasawı sesler arqalı bolatug'ınlig'ı, oylawımızdın' tikkeley shınlıqqa aylanıwı til arqalı, til sesleri arqalı iske asatug'ınlig'ı ilimpazlar ta'repinen tolıq da'liyllengen edi. Tildin' usı seslik ta'repi ha'm seslerge baylanısh bolg'an tu'rli qubılıslar til biliminin' fonetika tarawında izertlenedi. Tildegi seslerdin' jasalıwın ha'm esitiliwın, seslerdin' qurılısın, tu'rli seslik nızamlardı (singarmonizm, seslerdin' almasıwı, qısqarıwı, tu'sip qalıwı ha'm t.b.), tildin' buwın qurılısın, pa't normasını, intonatsiyasını fonetika ilimi izertleydi. Sonday-aq so'zlerdin' durıs ayılıwı ha'm jazılıw qa'deleri de fonetikag'a baylanıslı ma'seleler bolıp sanaladı.

Tildegi barlıq sesler tutas bir sistemanı quraydı. Bul sestin' tutas til sistemasına kiretug'ınlig'ı onın' tildegi basqa seslerge qatnasında, qarama-qarsı qoyılıwında, o'z-ara salıstırılıwında anıq ko'rinedi. Tildin' fonemalıq qurılısın anıqlaw, qansha dawıslı ha'm dawıssızlardın' o'z aldına dara fonema xızmetinde jumsalatug'ınlig'ın, olardıń so'z ma'nisin ha'm formasın ayırıwg'a qatnasın anıqlaw ayrıqsha a'hmiyetke iye boladı. So'zde geypara jag'daylardın' sebebinen ayırım seslerdin' tu'sip qalıw yamasa almasıw qubılısları ushırasadı. Sonday-aq qon'sılas seslerdin', buwınlardın' o'z-ara ta'sirine baylanıslı, pa'tke ha'm tag'ı basqa fonetikalıq jag'daylarga baylanıslı sesler belgili da'rejede o'zgerislerge ushurap, bir-birine u'ylesip keledi. Mine, bunday qubılıslardıń barlıg'ı fonetikanın' birden-bir tiykarg'ı izertlew obekti bolıp tabıladı.

A'lbette, til sesleri adamnın' so'ylew ag'zaların'ın' tikkeley qatnası arqalı jasaladı. So'ylew ag'zaları adamlardıń biologiyalıq

jaqтан tirishilik etiw ushin kerekli bolg'an mu'sheleri xızmetin atırarıw menen birge olardıń (adamlardıń) ja'miyettegi en' a'hmiyetli qatnas quralı bolg'an tildi, so'ylewdi payda etiwshi ag'zaları bolıp ta sanaladı. Tildegi sesler birinen son' biri izbe-izlik penen aytiladı, al bir neshe sestı bir waqıtta ten'inen ayıw mu'mkin emes. Tilde aytilatug'ın sesler ta'biyattag'ı tolıp atır'ın seslerdin' bir tu'ri bolıp, olardıń ha'r qaysısı o'zlerine ta'n akustikalıq sıpatlamasına iye boladı. So'ylew ag'zaları ha'm olardıń seslerdi payda etiwdegi xızmeti, seslerdin' akustikalıq ta'repi fonetikada izertlenedi. Buwın, pa't, intonatsiya til sesleri menen tig'ız baylanıslı boladı. Olardı bildiretug'ın ayrıqsha sesler joq. Basqasha aytqanda buwın, pa't, intonatsiya tildin' materiallıq ta'repi, fizikalıq forması bolg'an seslerden bo'lek turmaydı. Kerisinshe, olar til birlikleri bolg'an sesler menen birlikte, sesler arqalı tutas so'zlerde ha'm ga'plerde ko'rinedi. Sonlıqtan tildegi sesler arqalı ju'zege shug'atug'ın bunday qubılıslar da fonetikada izertlenedi.

Bizin' ha'zirgi jazıwımız (kirill, latin jazıwları) seslik jazıw bolıp, ha'r bir seslik tip — ha'r bir fonema (geyde birneshe fonemalar) qabil etilgen sha'rtli tan'ba menen belgilenedi. A'lipbedegi ha'riplerden, barlıq sha'rtli tan'balardan durıs paydalanıp, so'zlerdi ha'mme bir qıylı etip durıs jazıw ma'seleleri ko'pshilik jag'dayda fonetikag'a baylanıslı sheshiledi. Sonday-aq awızsha so'ylew o'z normasına, o'zgesheligine iye boladı. Awızsha so'ylew mudamı jazıw menen sa'ykes kele bermewi mu'mkin. Tildin' awızsha ha'm jazba ta'repleri bir-birine tig'ız baylanıslı bolıw menen birge olar ayrımaslıqlarg'a da iye boladı. Tildin' awızsha so'ylew normaları, jazıw qa'deleri tikkeley fonetikag'a baylanıslı du'ziledi. Tildin' awızsha ha'm jazba ta'repleri fonetikann' tikkeley izertlew obektine kiredi.

§2. Fonetikann' a'hmiyeti ha'm til biliminin' basqa tarawları menen baylanısı

So'zlerdi grammatikalıq baylanısqa tu'sirip, ga'p quraw arqalı adam o'z oy-pikirin bildiredi. So'z ha'm ga'p ma'ni bildiretug'ın til birlikleri boladı. Ses jeke turıp semantikalıq ma'ni bildire

almaydı, biraq so'zlerdin' o'zi seslerden quraladı. Sonlıqtan so'z ha'm ga'p penen seslerdi bir qatarg'a qoyıp, olardıń u'shewin ten'dey qatnastag'ı til birlikleri dewge bolmaydı. Til birlikleri ortasında seslerdin' tutqan ornın belgilewde, a'sirese, professor L.R. Zinderdin' mına pikiri itibarg'a ilayıq: „Tilde traditsiyalıq tu'sinik bolg'an ha'r qıylı u'sh element bir-birinen ayrılıp turadı: sesler, grammatika ha'm so'zlik degen pikir qayta qarawdı talap qıladı. Seslik ta'repi bul tildin' u'shinshi bir elementi emes, al so'zlerdin' ha'm grammatikalıq usıllardıń jasawının' za'ru'ri forması. So'zlik ha'm grammatikalıq qunlıs tildin' mazmunın qurasa, al seslik ta'repi tildin' materiallıq negizin, onın' fizikalıq formasın quraydı desek boladı.¹ Solay etip sesler so'zlerdin', grammatikalıq formaların', ulıwma tildin' o'mir su'riwin ta'miyin etiwshi en' za'ru'ri til birligi bolıp sanaladı.

Fonetika a'meliy jaqтан da u'ken a'hmiyetke iye boladı. Mekteplerde sawatlılıqqa u'yretiw — durıs oqıtıw, durıs jazıwıw metodikasının' ko'p g'ana ma'seleleri fonetikag'a baylanıslı sheshiledi. Tildin' awızsha ha'm jazba ta'replerinin' o'z-ara baylanısı menen ayrımaslıqların esapqa alıw oqıwshılardı sawatlılıqqa u'yretiwde u'ken a'hmiyetke iye boladı.

Burın jazıwı bolmag'an xalıqlardıń a'lipbesi menen jazıwın do'retiw, burın jazıwı bar xalıqlardıń jazıwın tag'ı da jetilistiriw sıyaqlı a'meliy jaqтан u'ken a'hmiyetke iye bolg'an ma'seleler fonetikag'a tiykarlıana otırıp sheshiledi. Tildin' awızeki so'ylew qa'delerin' tolıq bilgende g'ana ko'pshilikke amal'ın bayanatlardı, radio xabarların durıs oqıw mu'mkin. A'debiy tildin' imla qa'delerin' belgilew bolsa, fonetikannın' a'meliy jaqтан bashı ma'selelerinin' biri bolıp esaplanadı.

Fonetika, leksikologiya, morfologiya, sintaksis ha'zirgi qaraqalpaq til biliminin' bo'lek-bo'lek tarawları bolıp, olar bir-birinen u'ken o'zinshelek o'zgesheliklerine, keskin ayrımaslıqlarına iye bolıw menen bir qatarda o'z-ara tig'ız baylanıslı da boladı. O'ytkeni bul tarawlardın' ba'rinin' de izertleytug'ın birden-bir obekti — ha'zirgi janlı qaraqalpaq a'debiy tili. Ha'zirgi qaraqalpaq til biliminin' joqarıda ko'rsetilgen ha'r bir tarawı qaraqalpaq tilinin' belgili bir ta'repin jan-jaqlı teren' izertleydi.

¹ Зиндер Л. Р. Общая фонетика. Л., 1960, 8-бет.

Bul izertlewde tutas tildin' basqa ta'repleri de na'zerden sirtta qalmawı tiyis.

Leksikologiya, morfologiya ha'm sintaksiste tildin' fizikalıq (seslik) ta'repine ayrıqsha itibar berilmesten-aq, onin' ma'ni an'latıwshılıq ta'repi na'zerde tutıladı; bul tarawların' izertlew obekti tildin' dara turg'anda ma'ni bildiretug'in birlikleri — so'z, so'z dizbegi, ga'pler boladı. Fonetika bul tarawlar ortasında ayrıqsha orn tutadı. O'ytkeni fonetikanın' izertlew obekti bolg'an ses o'z-o'zinen semantikalıq ma'ni bildirmeydi. Al sesler so'zlerde jumalıp, so'zlerdin' ma'nisin ha'm formasın o'zgeritiwge tikkeley qatnasadı. Sonlıqtan fonetika tildin' sotsiallıq ta'repi menen bir qatarda onin' fizikalıq-akustikalıq jag'ın da izertleydi.

Fonetika o'z aldına ilim sıpatında grammatikag'a da, leksikologiyag'a da qarama-qarsı qoyılatug'in tildin' ayrıqsha tarawı ekenligine ko'pshilik ilimpazlar o'z waqtında u'lken diqqat awdarg'an edi. Sonin' menen birge fonetika leksikologiya, morfologiya ha'm sintaksis penen tig'iz baylanışlı boladı. Fonetikanın' leksikologiya menen baylanışlı ekenligi sonda — leksikologiyanın' negizgi izertlew obekti bolg'an so'zler bir-birinen sesler arqalı, seslik o'zgeshelikleri arqalı ayırılıp turadı. Tek tildegi omonim so'zler g'ana seslik o'zgesheliklerisiz-aq ha'r tu'rli ma'ni bildiredi. Misalı: *tal* — atlıq so'z ma'nisinde, *tal* — feyil so'z ma'nisinde; *at* — atlıq, *at* — feyil ma'nisinde ha'm t.b. So'zlerdin' seslerden quralatug'inin' o'zi fonetika menen leksikologiyanın' baylanışlı ekenligin ko'rsetedi.

Fonetika morfologiya menen baylanışlı boladı. So'zlerge ha'r qiyılı morfologiyalıq formalar qosılıw arqalı seslerdin' o'zgeriwleri, almasırları, tu'birdin' son'g'ı buwıninın' juwan ya jin'ishkeligine qaray qosımtaların' juwan, jin'ishke bolıp keliwi ha'm tag'ı basqalar fonetika menen morfologiyanın' tig'iz baylanışlı ekenin ko'rsetedi: Misalı: *kitap-kitabi*, *shanaq-shanag'ı*, *balalı-bilimli*, *jetker-atqar* ha'm t.b.

Fonetika sintaksis penen de baylanışlı boladı. Xabar, u'ndew, soraw, buyırıq sıyaqlı ga'plerdin' ha'r bir tu'ri o'zlerine ta'n bolg'an intonatsiyasına iye boladı. Olar ayılıwda intonatsiyalıq jaqtan bir-birinen ayırılıp turadı. Sonday-aq bir tu'rli ga'plerdin' o'zi ha'r qiyılı jag'daylar'ga, ortalıqqa baylanışlı tu'rlişe intonatsiya menen ayılıwı mu'mkin. Kerekli so'zlerge tin'lawshınin' diqqatın

awdarıw ushın pa't qoyıp, ko'terin'ki ayırıw, ayırım ga'p ag'zalannan keyin pauza islew, tutas ga'ptegi so'zlerdin' melodikalıq jaqtan qubılmalı (ba'lent-pa's, sozimli-qusqa) bolıp ayılıwı — mine, bulardın' ba'ri oy-pikirdin' anıq ha'm tu'sinikli bolıwın ta'miyin etedi. Frazalıq pa't, pauza, melodika — intonatsiyanın' ajırılmas sınıqları. Al, intonatsiya bolsa, seslik qubılıs bolıp sanaladı. Bunnan fonetikanın' sintaksis penen baylanışlı ekeni an'lanadı.

Fonetika lingvistikalıq emes ilimler menen de baylanışlı boladı. Fonetika ba'rinen burın akustika ha'm fiziologiya menen baylanışlı. Fonetika sonday-aq meditsinanın' ayırım tarawları menen de baylanışlı boladı.

§ 3. Fonetikanın' tarawları

Fonetika tildegi seslerdi ha'm seslerge baylanışlı bolg'an barlıq qubılıslardı ha'r ta'repleme tolıq izertleydi. Seslerdin' so'ylew ag'zaları ta'repinen jasalıwı, olardın' akustikalıq sıpatlaması, seslerdin' ha'r qiyılı tariyxıy da'wirlerde o'zgerisler menen rawajlanıp keliwi, ha'zirgi tildegi jag'dayı, bir topardag'ı ha'm ha'r qiyılı topardag'ı tillerdin' seslik jaqtan jaqm-alışg'ı sıyaqlı bir-birine baylanışlı bolg'an, sonin' menen birge ha'r qaysısın o'z aldına alıp, teren' izertlewdi talap etetug'in bul ma'seleler fonetikanın' ha'r tu'rli tarawlarında so'z etiledi. Fonetikanın' o'zi sol tarawların' jıynag'ınan turadı.

Jeke tildin' seslik du'zilisi sol jeke tildin' fonetikasında u'yreniledi. Ma'selen, qaraqalpaq tilinin' seslik du'zilisi qaraqalpaq tilinin' fonetikasında, orıs, o'zbek, qazaq tilinin' seslik du'zilisi, sa'ykes sol tillerdin' fonetikalarda izertlenedi. Jeke tildin' fonetikasi menen birlikte til biliminde ulıwma fonetika da boladı. Ulıwma fonetika du'nya tillerinin' seslik du'zilisine baylanışlı bolg'an ulıwmalıq, ortaq ma'selelerdi izertleydi: adamnın' so'ylew ag'zalarınin' artikulyatsiyalıq¹ mu'mkinshiliklerin, seslik qubılıslardın' ta'biyatın, seslerdi payda etiwdin' ulıwmalıq jag'dayın, seslerdin' o'zgeriwinin' ha'm dizbeklesiwinin' ulıwmalıq nızamlılıg'ın, seslerdi klassifikatsiyalawdın' jolların ha'm t.b.

¹ Artikulyatsiya — latinsha *artikulare* "bo'lek-bo'lek ayırıw" degen so'zden jasalg'an

ma'selelerdi izertleydi. Uluwma fonetika ko'pshilik du'nya tillerinin' materialarına su'yenedi. Sonliqtan uluwma fonetika jeke fonetika menen tig'iz baylanisli boladi. Jeke fonetika seslik qubilislarđ tildin' rawajlanıwınin' ha'zirgi qa'lpindegi jag'dayında sipatlawı mu'mkin. Sonday-aq til seslerinin' belgili da'wir dawamında rawajlanıw, o'zgeriske usıraw sebeplerin ha'm basqa tuwisqan tiller menen baylanisın salıstırıp izertlew mu'mkin. Sonliqtan jeke fonetikanın' o'zi tariyxiy fonetika, salıstırma fonetika ha'm sipatlama fonetika sıyaqlı tarawlardan turadi.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde jumsalıp ju'rgen sesler ayılıwı jag'ınan da, atqaratug'ın xızmeti jag'ınan da, seslik qurılısı jag'ınan da a'yyemgi turısınan tap ha'zirge shekem hesh o'zgerissiz sol qa'lpinde a'wladtan-a'wladqa o'tip kelgen emes. Kerisinshe, tariyxiy waqıtlar o'tiw menen ayırım seslerdin' tu'sip qalıw, ayırım seslerdin' jan'adan payda bolıw qubilisları na'tiyjesinde tildin' seslik quramı rawajlanıp kelgen. Tildin' seslik qurılısının' ha'r tu'rli tariyxiy da'wirlerde rawajlanıp, o'zgerislerge usırawın ha'm ol o'zgerislerdin' sebebin tariyxiy fonetika izertleydi.

Bul tildin' seslik qubilisları sol tildegi jaqın, tuwisqan bolg'an basqa tildin' seslik qubilisları menen salıstırıla otırıp u'yrenilse, olar ortasındag'ı uluwma ha'm ayırmashılıq belgileri anıqlanadı. Bul ayırım tildin' bir toparg'a kiretug'ın basqa tillerden o'zgesheligin ha'm usashıq ta'replerin asıwıda u'iken a'hmiyetke iye. Sonday-aq, o'z-ara usamaytug'ın ha'r tu'rli toparg'a kiretug'ın tillerdin' seslik sistemasın salıstırma otırıp, ol tillerdin' nızamlı ayırmashılıqların ko'riw mu'mkin. Tillerdi salıstırma otırıp u'yreniw, ana tilinen shet tilinin' o'zgesheliklerin sanalı tu'rde o'zlestiriw basqa tillerdi durıs ha'm tez u'yreniwge sebepshi boladı. Salıstırma fonetika — fonetikanın' ayrıqsha bir tildin' seslerin basqa tillerdin' sesleri menen salıstırma otırıp izertleytug'ın tarawı. Salıstırma fonetika mudamı tariyxiy fonetika menen tig'iz baylanista boladı.

Sipatlama fonetika tildin' rawajlanıwınin' ha'zirgi o'mir su'rip turg'an da'wirindegi seslik qurılısın, ondag'ı fonemalar sistemasın, fonemalardın' ishki o'z-ara baylanisın anıqlaydı. Tildin' fonemalıq qurılısın anıqlawda fonemalardın' tariyxiy shug'ısı ha'm rawajlanıwı da esapqa alınadı. Sipatlama fonetikada seslerdin' o'zgeriw ha'm rawajlanıw tariyxi ha'zirgi tildin' fonetikalıq sistemasın anıqlawdın'

qosımsha quralı retinde paydalanıladı. Bunday bag'dardag'ı fonetikalıq izertlewdi son'g'ı da'wirde fonologiya' dep ataydı.

Sipatlama fonetika seslerdin' fiziologiyalıq-artikulyatsiyalıq, fizikalıq-akustikalıq ha'm lingvistikalıq ta'replerin izertleydi. Seslerdin' jasalıwında so'yew ag'zalanınin' atqaratug'ın xızmeti (geyde bul fiziologiyalıq fonetika dep te ju'rgiziledi), qanday seslerdin' esitiw ag'zalarında qanday ta'sir qaldıratug'ınlig'ı (seslerdin' akustikalıq ta'repi), so'zlerdin' ma'nisin ha'm formasın ayırıwda jeke seslerdin' qanday xızmet atqaratug'ınlig'ı sıyaqlı ma'seleler usı sipatlama fonetikada izertlenedi. Bulardın' ishinde seslerdin' ma'ni ha'm forma ayırıwshılıq xızmeti, yag'niy qatnas jasaw quralı retinde jumsalatug'ın ta'repi bash a'hmiyetke iye boladı. Seslerdin' usı semantikalıq ta'repi fonetikanı ja'miyyetlik ilim bolg'an lingvistikag'a kirgizedi. Solay etip izertlewđin' maqseti ha'm usılına qaray fonetika bir jag'ınan uluwma fonetika ha'm jeke fonetika bolıp bo'linse, ekinshi jag'ınan sipatlama fonetika, tariyxiy fonetika ha'm salıstırma fonetika bolıp bo'linedi. Bul sabaqlıqta ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' sipatlama fonetikası haqqında so'z etiledi.

§ 4. Fonetikanın' izertlew usılları

Fonetika anaw yamasa minaw seslik qubilisqa fonologiyalıq ko'z-qarastan qaraytug'ın bolsa, ol til biliminin' leksikologiya, morfologiya ha'm sintaksis tarawları qollanıtug'ın usıllardan paydalanadı. Aytayıq, fonemalardın' so'zlerde tu'rli kombinatsiyalarda jumsalıwı, fonetikanın' leksikologiya ha'm grammatika menen baylanısı, fonetikalıq qubilislardın' o'z-ara baylanısı ha'm t.b. jo'ninde so'z etilgende janlı tildin' faktlerine tiykarlanıladı.

Fonetikada tiyxannan eki tu'rli usıl — obektivlik ha'm subektivlik usıllar bolıp, olar bir-birin tolıqtırıp otıradı. A'dette seslik qubilislardın' sırların esitiwimiz arqalı ha'm so'yew ag'zalanımızdın' ha'reketi arqalı biliwge tınsamız. Bulay etip baqlaw ju'rgiziw subektivlik usıl tiykarında boladı.

¹ **Fonologiya** — grekshe *phono* — "ses, dawıs", *logos* — "ilim" degen so'zlerden kelip shıqqan.

A'dette awizeki so'ylew barısında ushırasatug'ın ko'p g'ana seslik qubılıslar so'ylewshi ha'm tin'lawshi ta'repinen elestirilmeydi. So'zlerdegi sesler burınnan da'stu'r boyınsha qal'iplesip qalg'an ko'nligiwler tiykarında qabil etiledi. Misali: at, bet, ot, o't so'zlerindegi t fonemasının' to'rt tu'rli ekenligin, balalar degen bir so'zdin' o'zindegi birinshi, ortan'g'ı ha'm son'g'ı buwınlardag'ı a dawıslı fonemasının' sozimlig'ı ha'm akustikalıq sıpatı jag'ınan u'sh tu'rli ekenin so'ylewshi de, tin'lawshi da itibarg'a almaydı. Bunday seslik ayırmashılıqlar fonetikada u'iken a'hmiyetke iye. O'ytkeni usınday ha'r qıylı seslik ayırmashılıqlar kem-kem o'tkirlesip, keleshekte jan'a fonema do'reliwi mu'mkin. „Sana salasına tikkeley ele o'tpegen, fiziologiyalıq ha'm fizikalıq tarawda bolıp atırg'an ayırım qubılıslar lingvist ushın og'ada u'iken a'hmiyetke iye bolıwı mu'mkin. O'ytkeni ol qubılıs keleshek o'zgerislerdin' nishanı bola otırıp, waqıttın' o'tiwi menen tillik oylawdın' qaramag'ına o'tiwi itimal“¹.

Til seslerinin' ta'biyatın tolıq biliw ushın subektivlik usul ele jetkiliksiz. Obektiv o'mir su'riwshi seslik qubılıslar obektivlik ustıllar tiykarında izertleniwi za'ru'r. Basqasha aytqanda, olar tu'rli eksperimentler ja'rdeminde izertleniwi kerek. Til seslerine qoyılatug'ın eksperimentler, a'ibette, eksperimentallıq fonetikada izertlenedi. Eksperimentallıq fonetika til bilimnin' fonetikasının' ayrıqsha tariyxıy fonetika, salıstırma fonetika, sıpatlama fonetika sıyaqlı tarawı emes, al seslik qubılıslardı ha'r tu'rli a'spablar ja'rdeminde izertleytug'ın usul bolıp tabıladı.

Ha'zirgi da'wirde fonetikalıq izertlewlerde tu'rli apparatlardı ja'rdeminde g'ana anaw yamasa minaw seslik qubılıslar jo'ninde amıq juwmaqqa keliw mu'mkin. A'sirese seslerdin' ayılıwı ha'm esitiliwi ma'selelerin teksergende eksperimental usul ku'ta' za'ru'rli boladı. O'ytkeni „...ha'tte na'zik seslerdi esitiwge u'yrenen, shınıqqan qulaqtın' o'zi sol seslerdi sol qa'lipte emes, al jeke oylawı negizinde ko'nligiwi boyınsha qabil etedi“² dep jazg'an edi akademik L.V. Sherba.

Eksperimentallıq fonetikada tiykarınan to'rt tu'rli usul qollanıladı: grafikalıq usul (kimogramma, ostsilogramma sızıqları),

seslik usul (plastinka, magnitafon plenkası), somatikalıq usul (fotorentgen, palatogramma su'wretleri), spektrografiyalıq usul (spektrogrammalar).

§ 5. Fonetikanın' izertlew aspektleri haqqında tu'sinik

Til seslerin u'yreniw og'ada quramalı qubılıs. Sonlıqtan seslerdi ha'r tu'rli ko'z-qarastan izertlew talap qılınadı. Birinshiden, en' aldı menen til seslik til bolg'anlıqtan ta'biyattag'ı tolıp atırg'an basqa sesler sıyaqlı til sesleri de o'zinin' fizikalıq ta'biyatına iye boladı ha'm ol fizikada u'yreniledi. Bul til seslerinin' fizikalıq aspekti boladı. Ekinshiden, so'ylew ha'm qabil etiw adam ta'repinen iske asırılutug'ın qubılıs. So'ylew belgili da'rejede adam organizminin' atqaratug'ın xızmeti bolg'anlıqtan ol anatomiyalıq-fiziologiyalıq ko'z-qarastan qarap ta izertlenedi. U'shinshiden, til seslerinin' en' a'hmiyetli jag'ı sonda, olardı ja'rdeminde adam o'z oy-pikirin bayanlaydı. Basqasha aytqanda, til sesleri ja'miyette qatnas quralı xızmetin atqaradı. Bul seslerdin' en' baslı ta'repi, sotsiallıq (lingvistikalıq) ta'repi bolıp tabıladı. Fonetika lingvistikalıq ilim sıpatında seslerdin' sotsiallıq ta'repine ko'birek itibar beredi. Sonın' menen birge fonetika anaw ya mmaw seslik qubılıstı durısıraq ha'm teren'irek tu'sindiriw ushın fizikalıq, fiziologiyalıq materiallardan da paydalanadı.

Seslerdin' fizikalıq ha'm fiziologiyalıq ta'replerinin' izertleniwinin' o'zi olardı (seslerdin') lingvistikalıq xızmetin ha'r ta'repleme teren'irek u'yreniwge bag'darlanadı.

§ 6. Fonetikanın' akustikalıq ta'repi. Tiykarg'ı akustikalıq tu'sinikler

Ta'biyattag'ı seslerdin' ulıwma teoriyası fizikanın' akustika' bo'liminde izertlenedi. Til sesleri ta'biyattag'ı tolıp atırg'an basqa sesler sıyaqlı hawanı terbelitip, onı tolqın ta'rizli ha'reketke keltiriw na'tiyjesinde jasaladı. Ses o'tetug'ın ortalıq hawa ken'isligi boladı.

¹ Akustika — grckshe *akustikos* "esitiliw" degen so'zinen alıng'an.

¹ Шерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность Л., 1974, 137-бет.

² Sonda.

Til sesleri dawis shumildig'ının¹ dirildewi ha'm hawa ag'imının² so'ylew ag'zaları diywallarına ta'sir etiwı na'tiyjesinde payda boladı.

Seslerge akustikalıq jaqtan sıpatlama beriwde ses ırg'ag'ı, ses ku'shi, ses tembri, seslerdin' sozimlılıg'ı menen birlikte rezonanslıq qubılıslar ko'zde tutıladı. Ses ırg'ag'ı belgili waqt birliğindegi payda etilgen dirildinin' mug'darına baylanıslı boladı.³ Waqt birliği retinde sekund o'lshegi jumsaladı. Dirildinin' mug'darı qanshelli ko'beyse, ses ırg'ag'ı sonshelli ku'shewedi, kerisinshe, dirildinin' mug'darı qanshelli azaysa, ses ırg'ag'ı pa'seyedi. Ses ırg'ag'ın payda etiwshi terbelis jiyiligi terbeliwshi denenin' massasına kerı proporsional, al denenin' tig'izlig'ına (ma'selen, tardın' tartılıw da'rejesi) tuwra proporsional boladı. Basqasha aytqanda, denenin' turqı qanshelli u'ken bolsa ha'm tig'izlig'ı bosan' bolsa, belgili waqt birliğindegi payda bolatug'ın terbelis jiyiliginin' mug'darı az bolıp, ses pa'sen' shıg'adı. Kerisinshe, denenin' turqı qanshelli kishi bolsa yamasa tig'izlig'ı qattı bolsa, belgili waqt birliğinde payda bolatug'ın terbelis jiyiliginin' mug'darı ko'p bolsa, ses ba'lent shıg'adı.

Erlerdin' dawis shumildig'ı hayallardin' dawis shumildig'ına qarag'anda qalın'ıraq ha'm uzınlaw, yag'niy turqı u'kenirek. Sonlıqtan da erlerdin' dawısı pa's (juwan) hayallardin' dawısı ba'lent (jin'ishke) boladı.

Ses ırg'ag'ı gerts penen o'lshegenedi. Sekundına bir tolıq terbelis bir gerts (gts) boladı. Eger de ses payda etiwshi dene bir sekunda 300 ret jiyilikte terbelise (dirildese), onda 300 gts jiyiliktegi ses payda etiledi. Adamnın' qulag'ı shama menen 16 gts ten 20 min' gts aralıg'ındag'ı jiyiliktegi seslerdi esitiw uqıbına iye boladı. 16 gts esitiliwdin' en' to'mengi shegarası, al joqarg'ı shegarası adamnın' jas o'zgesheligine qaray 20 min' gts ten to'menlewi mu'mkin. 16 gts ten to'mengi jiyilikte payda etilgen ses (ma'selen, jer silkiniwde jer qırtıslarınin' terbelisi) infra ses, al 20 min' gts ten joqarg'ı jiyiliktegi ses ultra ses dep ataladı. Infra ha'm ultra seslerdi adam qabil etiw uqıbına iye emes.

Sesler ton (dawis) ha'm shawqımnan jasaladı. İzbe-izli ta'kirarlang'an terbelis na'tiyjesinde payda bolg'an ses ton (dawis), al izbe-izli ta'kirarlanbag'an terbelis na'tiyjesinde payda bolg'an

¹ M. И. Матусевич. Введение в общую фонетику. М., 1959, 19-бет.

ses shawqım dep ataladı. Dawisli sesler tonnan, al dawissız sesler tiykarınan shawqımnan ibarat boladı.

Ses ku'shi hawa tolıqımınin' pa'tine baylanıslı boladı. Ses ku'shinin' energiyası hawa tolıqımınin' bag'ıtına perpendikulyar tu'sirilip, 1 sekundtag'ı 1sm² maydansha menen o'lshegenedi. Basqasha aytqanda, ses ku'shi terbelistin' amplitudasınan' g'a'rezli boladı: terbelis tolıqımınin' amplitudası qanshelli ko'beyse, ses ku'shi de sonshelli ku'shewedi, kerisinshe, terbelis tolıqımınin' amplitudasınin' azayıwı menen ses ku'shi de pa'seyedi. Ses ku'shi menen sestin' qattı ha'm a'sten aytilıwı arasındag'ı baylanıstı tu'sinip alıw za'ru'r. A'dette ses ku'shi qanshelli joqarı bolsa, ses qattı aytiladı dep sanaladı. Sestin' qattı ya a'sten aytilıwı ses ku'shinin' g'a'rezli bolıwı menen birge ses ırg'ag'ı menen de baylanıslı boladı. O'ytkeni birdey ku'shke iye bolg'an, biraq ha'r tu'rli ırg'ag' penen aytilatug'ın sesler qattı ya a'sten aytilıwı jag'ınan ha'r tu'rli bolıp qabil etiledi.

Ses ku'shin o'lsheytug'ın birlik — detsibel (db) boladı. Sestin' qattı ya a'sten aytilıwı ses ku'shine baylanıslı o'lshegenedi. Esitiwdin' to'mengi shegarası 0 db desek, joqarg'ı shegarası 13 db boladı.

Ses tembri² ses terbelisinin' tu'rleri menen baylanıslı boladı. Ses tolıqımınin' payda etetug'ın terbelis quramalı qubılıs boladı. Ma'selen, muzikalıq a'sbaptın' tarın alsaq, tolıq terbeliw menen birge tardın' jartısı, u'shten biri, to'rtten biri ha'm t.b. bo'lekleri de terbeledi. Usınday quramalı terbelis na'tiyjesinde ses payda etiledi. Ses payda etiwshi denenin' tolıq terbelisinin' sestin' tiykarı tonı payda boladı, al onın' bo'leklerin'in' terbelisinin' oberton' (qosımsha ton) jasaladı. Qosımsha ton tiykarı tong'a qarag'anda joqan boladı. Mısalı, tardın' tiykarı tonı 100 gts terbeliste bolsa, onın' jartısı 200 gts qosımsha tondı, u'shten biri 300 gts qosımsha tondı ha'm t.b. beredi. Tiykarı ton en' ku'shli bolıp, tolıq sestin' sapasın belgileydi. Al, qosımsha ton bolsa, seske belgili da'rejede qosımsha tu'r beredi. Tiykarı tonnin' ku'shi menen

¹ Amplituda — latinsha *amplitudo* — "ken'lik" degen ma'nini bildiredi.

² Tembr — frantsuzsha *timbr* — "qon'ıraw" degen so'zden jasalg'an.

³ Oberton — nemetshe *oberton* — "joqarı ton" degen so'zden jasalg'an.

ondag'ı qosımsha tonlardan' o'z-ara sa'ykeslesip, u'ylesiwinen sestin' garmonikalıq qurılısı — tembrı kelip shıg'adı.

Tembr tu'sinigi tiykarinan dawıslı sesler menen baylanıshı boladı. Misalı, a, i, i ha'm t.b. seslerdi ha'r qaysısınin' o'zine ta'n tembrine iye bolg'anlıg'ı sebepli olardı ajratamız.

Belgili bir sestı aytqan waqıtta so'ylew ag'zalarınin' ha'reketi na'tiyesinde tamaqtan joqarıda jaylasqan boshqlar - jutqınshaq boshlıg'ı, awız boshlıg'ı o'zlerinin' ko'lemin ha'm formasın o'zgeritip, sol seske tiyisli bolg'an tu'rge iye boladı. Solay etip ol boshqlar rezonator¹ xızmetin atqaradı. Murın boshlıg'ı o'zinin' ko'lemin ha'm formasın o'zgerite almaydı. Sebebi murın boshlıg'ında onin' formasın o'zgerite alg'anday ha'reketke keliwshi so'ylew ag'zaları joq. Sonlıqtan munn boshlıg'ı tek munnlıq seslerdi aytqanda g'ana rezonator xızmetin atqaradı. Solay etip adamnıń so'ylew ag'zaları bolg'an awız, munn, jutqınshaq boshqları quramalı rezonatorlıq sistemani payda etedi. Tamaqtag'ı dawıs shumıldıg'ında payda bolg'an quramalı ton tamaqtan joqarıda jaylasqan jutqınshaq, awız, murın boshqlarınin' rezonansı (jan'g'ırnıg'ı) na'tiyesinde o'zinin' a'welgi tu'rın o'zgeritedi. Ayılıwg'a tiyisli ses sol boshqlardan o'zine ta'n bolg'an qosımsha seslik tu'r aladı. Rezonator ja'rdeminde qosımsha tonlardan' ayırımları ku'sheyiwi, al birewleri pa'sen'lewi mu'mkin. Jiyiliktin' ku'sheygen bo'legi, yag'nıy ses energiyasınin' jıynalg'an bo'legi formanta² dep ataladı. Sestin' formantlıq qurılısı onin' spektrinde³ anıqlanadı. Spekr arqalı sestin' en' a'hmiyetli sıpatlaması beriledi.

Seslerdin' terbelis jıyılıgın bo'lip-bo'lip alıp, tallaw jasaw elektroakustikalıq ha'm elektronlıq texnikanın' o'siwi menen rawajlana basladı. Seslerdin' formantlıq du'zilisin jazıp alatuğ'ın aparat spektrograf⁴ dep, al jazılıp alıng'an material spektrogramma dep ataladı. Spektrogrammada ha'r ses o'zine ta'n bolg'an formantlarınin' jaylasıw ornına, formasına iye boladı.

Sesti aytıw ushın belgili waqt birligi ketedi. Sestin' sozımlılıg'ı (ditelnost) terbelistin' sanı menen sozılıw waqtına baylanıshı boladı. Biraz tillerde, ma'selen, tu'rkımen, qırğ'ız, yakut tillerinde bir

¹ Rezonator — frantsuzsha *resonance* — "jan'g'ırnıq" so'zinen aling'an.

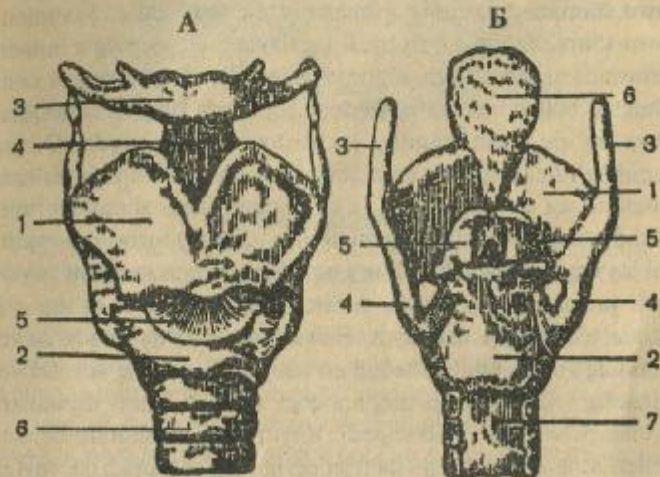
² Formanta — latinsha *formans, formantis* — "payda etiwshi", "do'retiwshi" so'zinen jasalg'an.

³ Spekr — grekshe *spektrum* — "ko'rinetug'in" degen so'zden jasalg'an.

⁴ Spektrograf — grekshe *spektrum* — "ko'rinetug'in" ha'm *grapho* — "jazaman" degen so'zlerden jasalg'an.

o'n'eshke ketiwi ushın jutıw waqtında tamaqtın' joqarısında almurt ta'rizli jumsaq shemirshak tamaq jolin jawıp turadı. Na'tiyjede awqatlıq zat dem aliw mu'shesine qaray emes, al o'n'eshke qaray ketedi.

Sho'mish ta'rizli eki shemirshak ju'da' ha'reketshen' boladı. Olar bir-birine jaqınlasıwı ha'm qashıqlasıwı arqalı dawıs shumıldıg'ınin' formasın o'zgeritedi. Dawıs shumıldıg'ı sho'mish ta'rizli ha'm qalqan ta'rizli shemirshaklerdin' aralıg'ında jaylasqan

2-su'wret

Tamaq

A. Tamaqtın' aldın'g'ı jag'man ko'rinisi:

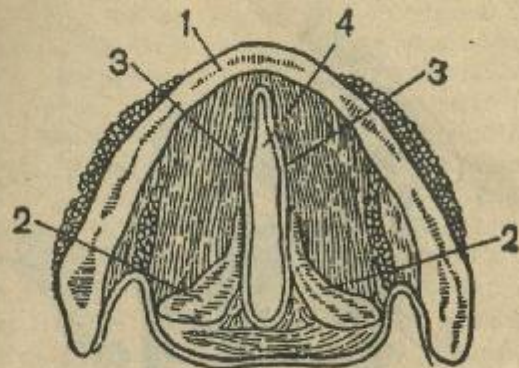
1—qalqan ta'rizli shemirshak; 2—ju'zix ta'rizli shemirshak; 3—til astı su'yegi; 4—qalqan ta'rizli shemirshaktı til astı su'yegi menen tutastırıwshi; 5—ju'zix ta'rizli ha'm qalqan ta'rizli shemirshaklerdi tutastırıwshi; 6—kegirdek

B. Tamaqtın' artıq jag'man ko'rinisi:

1—qalqan ta'rizli shemirshak; 2—ju'zix ta'rizli shemirshak; 3—qalqan ta'rizli shemirshaktin' joqar'ı bo'limi; 4—qalqan ta'rizli shemirshaktin' to'mengi bo'limi; 5—sho'mish ta'rizli shemirshak; 6—tamaq u'sti; 7—kegirdektin' ishki ta'repi.

mayisqaq jiyeklerine iye bolg'an san'laq bolip, og'an bekitilgen muskullardin' ta'siri menen ha'reketke keledi (*3-su'wret*). Dawis shimildig'i ses payda etiwde og'ada u'iken a'hmiyetke iye boladi. Dawis shimildig'inin' joqarisinda jalg'an dawis shimildig'i ornalasqan. Jalg'an dawis shimildig'i toliqlaw ha'm u'ikenirek boladi. Dawis shimildig'i zaqimlang'anda yamasa awirg'anda jalg'an dawis shimildig'i arqali da so'ylewge boladi. Biraq dawis qirildaq ha'm pa's shig'adi.

Sho'mish ta'rizli shemirshyeklerdin' ha'reketi na'tiyjesinde dawis shimildig'i o'zinin' formasin o'zgerdedi dedik. Ma'selen, dawis shimildig'inin' u'sh tu'rli jag'dayin aniq ayirwga boladi. Birinshiden, dawis shimildig'inin' muskullari bosan'sip, ol ken' ashilg'an boliw mu'mkin. Bunday jag'dayda o'kpeden shiqqan hawa ag'imi hesh qanday irkinishke ushiramaydi. Dawis shimildig'i fiziologiyaliq dem aliw waqtında ha'm u'nsiz seslerdi aytqanda usi qa'lipte turadi. Ekinshiden, dawis shimildig'inin' ishki diywallari jaqinlasip ha'm kerilip (tartilip) turwi mu'mkin. Bul jag'dayda dawis shimildig'i og'ada kishkene san'laqti payda etedi yamasa jabilip turadi, derlik. Solay etip hawa ag'imi o'z johnda tosqinliqqa ushiraydi. Hawa basimi na'tiyjesinde dawis shimildig'i azlap ashilip, belgili ko'lemdegi hawa shig'adi. Dawis shimildig'i qattı tartilip turg'anliqtan tag'i da onin' diywallari jaqinlasip, san'laqti kishireytedi. Keyin hawa ag'iminin' basimi menen ja'ne ashilip, belgili da'rejedegi hawani shig'aradi da, qaytip jaqinlasadi. Bunday ha'reket og'ada u'iken tezlik penen izbe-izli tu'rde qaytalanip oturadi. Bul dawis shimildig'inin' joqarisindagi bosliqlarda hawanın' terbelisin payda etip, na'tiyjede dawis kelip shig'adi. Dawis shimildig'inin' bunday ha'reketinen dawis qatnasatug'in dawissiz sesler bolg'an u'nli dawissizlar, sonorlar jasaladi. U'shinshiden, dawis shimildig'i bosan'sip, biraq ol kishkene san'laq payda etiw mu'mkin. Bul jag'dayda hawa ag'imi qiyinliq penen, ku'sh penen o'tip, dawis shimildig'inin' diywalin dirildetiw na'tiyjesinde shawqimg'a ta'n bolg'an dirildini payda etedi. So'ytip dawis shimildig'inin' bunday jag'dayında adam sibirlap so'ylewi mu'mkin.

3-su'wret

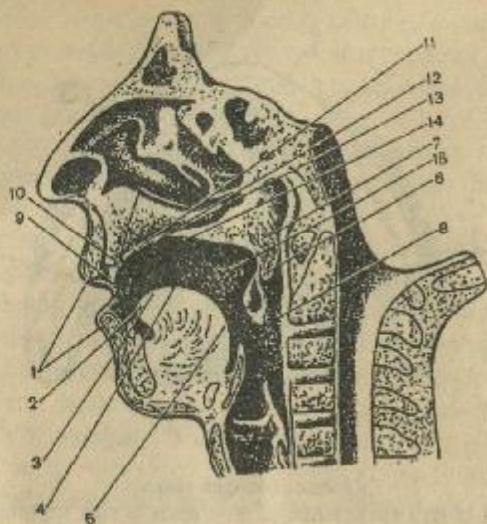
Kesesine kesilgen tamaq

1-qalqan ta'rizli shemirshyek; 2-sho'mish ta'rizli shemirshyek;
3-dawis shimildig'inin' ernexleri; 4-dawis shimildig'i.

Erlar menen hayallardin' dawis ayirmashiligi olardin' dawis shimildigilarinin' o'zgesheligine baylanisli boladi. Qozg'alissiz turg'an waqıtta erlerdin' dawis shimildig'inin' uzunlig'i ortasha 1,5 sm, al hayallardin' dawis shimildig'inin' uzunlig'i 1,2 sm boladi. Dawis shimildig'i u'iken bolg'an sayin dawis pa's (juwan dawis), al kishi bolg'an sayin ba'lent (jin'ishke dawis) boladi. Sonliqtan erler juwan (iri) dawisli, hayallar jin'ishke (mayda) dawisli bolip keledi. Sonday-aq dawistin' bunday o'zgesheligi dawis shimildig'i muskullarinin' tartilip, kerilip turw da'rejesine de baylanisli boladi. A'dettegi so'ylew waqtında erlerdin' dawis shimildig'inin' dirildisi sekundina 85 retten 200 ge shekemgi aralıqta (85-200 gts), hayallardin' dawis shimildig'inin' terbelisi bolsa 160 retten 340 qa deyingi aralıqta (160-340 gts) boladi. Adamnin' dawis shimildig'i shama menen 40 gts ten 1700 gts aralıqında terbelisti payda etiw mu'mkinshiligine iye.¹

O'kpeden shig'ip kiyaturg'an hawa ag'imi tamaqtan keyin onin' joqarisında jaylasqan jutqinshaq boslig'ına keledi. Jutqinshaq

¹ Буланов Л. Л. Фонетика современного русского языка. М., 1980, 21-бет.

4-su'wret

Kesesine kesilgen bastag'ı so'ylew ag'zalari

Ha'reketshen' so'ylew ag'zalari:

1-erinler; 2-tildin' aldın'g'ı bo'limi; 3-tildin' ortan'g'ı bo'limi;
4-tildin' artqı bo'limi; 5-tildin' tu'bi; 6-kishkene til; 7-jumsaq tan'lay;
8-jutqınshaqtın' artqı diywali.

Ha'reketsiz so'ylew ag'zalari:

9-joqan tislardin' aldın'g'ı sheti; 10-joqarg'ı tislardin' artqı sheti;
11-alveol; 12-qatu tan'laydın' aldın'g'ı bo'limi; 13-tan'laydın' ortası;
14-jumsaq tan'laydın' aldın'g'ı bo'limi; 15-jumsaq tan'laydın' artqı bo'limi.

diametri 3 sm shamasındag'ı jumsaq diywalına iye bolg'an boslıq bolıp, ol jan'g'ırnq xızmetin atqaradı. Jutqınshaq joqarısındag'ı eki san'laq arqalı murın boslıg'ı menen, ortasındag'ı san'laq arqalı awız boslıg'ı menen ha'm to'mende jaylasqan san'laq arqalı tamaq penen tutasqan boladı.

Tildegı seslerdin' jasalıwında tek bir so'ylew ag'zası g'ana qatnasıp qoymaydı, al ko'pshilik so'ylew ag'zaların' xızmeti na'tiyjesinde belgili bir ses payda etiledi. Ha'r tu'rli seslerdin'

jasalıwında, seslik o'zgesheliklerdin' payda etiliwında awız boslıg'ında jaylasqan so'ylew ag'zaların' xızmeti ayrıqsha (4-su'wret). Joqanda sesler awız, murın, jutqınshaq boslıqların' rezonator (jan'g'ırnq) xızmetin atqarıwı na'tiyjesinde o'zinshe o'zgesheligine iye boladı degen edik. Tildegı sesler ayrıqsha jan'g'ırnq xızmetin atqarıwshı awız boslıg'ınin' ha'r tu'rli formag'a eniwi arqalı o'zlerine ta'n bolg'an seslik tu'rine iye boladı. Aytılajaq sestin' sipatına baylanış awız boslıg'ınin' ko'lemin ha'm formasın o'zgartip turatug'ın ha'reketshen' so'ylew ag'zalari til, jumsaq tan'lay menen qosı kishkene til, erinler boladı. Olardın' ha'reketi na'tiyjesinde hawa ag'imına tosqınlıq jasalıp, dawıssız seslerge ta'n bolg'an shawqım payda etiliwi yamasa awız boslıg'ınin' ko'lemin ha'm formasın o'zgartiw arqalı anaw ya minaw dawısh seske ta'n bolg'an tembr payda etiliwi mu'mkin.

Awız boslıg'ında jaylasqan so'ylew ag'zaların' ishinde til en' ha'reketshen' xızmet atqaradı. Til sha'rtli tu'rde til ushu, til arqası ha'm til tu'bi bolıp bo'linedi. Til arqasınin' o'zi til aldı, til ortası, til artı bolıp bo'linedi. A'lbette fiziologiyalıq jaqtan bir tutas tildi bulay etip bo'liw seslerdi toparlarg'a bo'liwge qolaylı bolg'anı ushın fonetıkada sha'rtli tu'rde qabil etilgen. Tutas tildin' yamasa onin' bo'liminin' alg'a, keyinge, joqarg'a, to'menge qaray tu'rli ha'reket etiwı arqalı awız quwıslıg'ı ha'r tu'rli formag'a keledi. Seslerdin' bir-birinen ayırmashılıg'ı tildin' ha'r qıylı ha'reketi menen tig'ız baylanışlı.

Jan'g'ırnq xızmetin atqarıwshı awız boslıg'ınin' aldın'g'ı shegarası erinler yamasa aldın'g'ı tislər boladı. Erinler, a'siresse to'mengi erin, ko'birek qozg'alısta bolıp, ol ha'reketshen' xızmet atqaradı. Geypara dawıssız sesler to'mengi erinnin' joqarg'ı eringe tolıq tiyiwi menen (*b, p*) ya jaqınlasıwı menen (*w, f*) o'kpeden shıg'ıp kiyatırug'an hawa ag'imına kedergi jasawı arqalı ayıladı. Dawıshlardı aytqanda erinler alg'a umtılıp, do'n'gelek san'laq payda etedi (bul jag'dayda erinlik dawıshlar ayıladı) yamasa erinler a'piwayı ashılg'an qa'lpinde biyta'rep turadı (bunday jag'dayda eziwlik dawıshlar ayıladı). Joqarg'ı ha'm to'mengi tislər awız boslıg'ınin' ha'reketke kelmeytug'ın aldın'g'ı shegarası bolıp xızmet etedi. Tildin' aldın'g'ı bo'liminin', erinnin' tislerge tiyiwi yamasa

jaqınlasıwı arqalı dawıssız seslerge ta'n bolg'an shawqım payda etiledi. Tislerdin' tu'bi bekip turg'an do'n'islik alveola' dep ataladı.

Tan'lay jan'g'ıńq xızmetin atqarıwshı awız boshlıg'ının' joqarg'ı shegarası bolıp xızmet etiw menen birge ol awız ha'm munn boshlıqları ortasındag'ı shegara bolıp ta esaplanadı. Tan'lay qattı tan'lay ha'm jumsaq tan'laydan turadı. Qattı tan'laydı aldın'g'ı tan'lay, jumsaq tan'laydı artqı tan'lay dep te ataydı. Artqı, yag'niy jumsaq tan'laydin' dawamı kishkene til boladı. Jumsaq tan'lay kishkene til menen qosa to'men tu'sirilıwı arqalı awız jolı jabıladı da, hawa ag'ımı munn jolı arqalı o'tedi. A'dettegi dem alıw waqtında ha'm munnlıq seslerdi aytqanda jumsaq tan'lay to'men tu'sirilgen halda boladı. Jumsaq tan'lay muskullarınin' tartılıp, joqarı ko'teriliwı arqalı munn jolı jabılıp turadı. Bunday jag'dayda barlıq awızlıq sesler ayıladı. Munn boshlıg'ı munnlıq seslerdi aytqanda olarg'a qosımsha tu'r beredi. Jumsaq tan'lay tu'sin'ki halda turıp, munn jolın ashıw arqalı hawa ag'ımı munn boshlıg'ına keledi. Munnlıq seslerdi (m, n, n') aytqanda muzıkalıq tong'a ha'm awız boshlıg'ında payda bolg'an shawqım'g'a qosımsha jan'g'ıńq xızmetin atqarıwshı munn boshlıg'ı aynqsha seslik tu'r qosadı.

Til seslerin payda etiwde so'ylew ag'zalarınin' ha'mmesi birdey xızmet atqara bermeytug'ınlig'in joqarıdag'ı aytilg'anlardan ko'riwge boladı. Seslerdin' jasalıwında so'ylew ag'zaları ha'reketshen' so'ylew ag'zaları ha'm ha'reketshen' emes so'ylew ag'zaları bolıp ekige bo'linedi. Ha'reketshen' so'ylew ag'zaları belgili bir sestı payda etiw ushın ha'reketke kelip, za'ru'rli formag'a iye boladı. Olar seslerdin' jasalıwında en' tiykarg'ı onndı tutadı. Seslerdi aytıwda ha'reketshen' emes so'ylew ag'zalarınin' da belgili bir da'rejede a'hmiyeti boladı. Ha'reketshen' emes so'ylew ag'zaları ha'reket etpeydi. Ha'reketshen' emes so'ylew ag'zalarına ha'reketshen' so'ylew ag'zaları jaqınlasıwı, tiyiwi yamasa olardin' alıslawı mu'mkin. Ha'reketshen' so'ylew ag'zaları - dawıs shumıldıg'ı, til, erin, kishkene til menen qosa jumsaq tan'lay; ha'reketshen' emes so'ylew ag'zaları - tıslar, qattı tan'lay.

Seslerdin' o'zınshelik o'zgesheligin, basqalarınan ayırmashılıg'ın ko'rsetkende seslerdi bir-birine qarama-qarsı qoyg'anda, toparlarg'a bo'lgende olardin' jasalıwı tiykarg'a alınadı. Seslerdin'

¹ Alveola — latinsha *alveolus* — "nawasha, oypat" degen ma'ni bildiredi.

jasalıwı (artıkulyatsiyası) so'ylew ag'zalarınin' tikkeley xızmeti boladı.

§ 8. Fonetikanın' lingvistikalıq ta'repi. Fonema haqqında tu'sinik

Fonetikanın' sotsiallıq ilim bolg'an lingvistikanın' bir tarawı ekenliginin' bash sebebi - tildin' ja'miyetlik qubılıs bolıwında. Tildin' ma'ni an'latatug'ın birlikleri bolg'an so'zler, ga'pler seslerden quraladı. Til seslerinin' qarım-qatnas quralı wazıypasın atqarıw'g'a qatnası olardin' en' bash xızmeti bolıp tabıladı. Sesler artikulyatsiyalıq-akustikalıq jaqtan so'z etilgende de olardin' (seslerdin') lingvistikalıq xızmetin ha'r ta'repleme anıqlaw ko'zde tutıladı. Fonetikanın' lingvistikalıq ta'repi izertlengende seslerdin' atqaratug'ın xızmeti so'z etiledi.

Fonetika iliminin' tariyxında birinshi bolıp akademik L. V. Sherba fonemanın' "ma'ni ayırıwshılıq" qa'siyetin atap ko'rsetken edi. Fonetikada fonemanın' "ma'ni ayırıwshılıq" qa'siyeti ulıwma qabil etilgen anıqlamag'a aynalıp, bul teoriya L.R. Zinder ta'repinen rawajlandırıldı: "So'zdin' ma'nisi onın' fonemalıq qurılısınan g'a'rezli emes; bug'an omonimlik ha'm polisemiyalıq qubılıslar gu'wa bola aladı. Misalı: *stol* ha'm *stul* ha'r tu'rli dawıslılg'a iye bolg'an ushın emes, al olar ha'r qıylı tu'sinikti bildirgeni ushın ha'r tu'rli so'zler bolıp tur. Sonın' menen birge biz "stol" so'zin "stul" so'zinen hesh kontekstsiz-aq ayırıp tanıytug'ın sebebimiz birinshi so'zdegi dawıshı-o, ekinshisinde-u. Bunnan fonemanın' "so'zlerdi ayırıwshılıq" xızmetin ko'riwge boladı".¹ Solay etip so'zler bir-birinen aldı menen ma'nisi boyınsha ha'm onnan son' fonemalıq qurılısı boyınsha ayırladı. Qaraqalpaq tilindegi tas, tes, tıs, tis, tus, tu's, tos, to's so'zleri ba'rinen bunn ha'r qıylı tu'siniklerde bildirgeni ushın ha'r tu'rli so'zler bolıp tur. Sonday-aq bulardin' ayırmashılıqları ol so'zlerde ha'r tu'rli dawıslılg'ın ayırqsha fonema bolıwına baylanıshı. A'llette, bul qubılıslar (so'zdin' ma'nisi ha'm onın' fonemalıq qurılısı) bir-biri menen tig'iz baylanıshı boladı.

¹ Zinder Л. Р. Общая фонетика. М., 1980, 81-бет.

Juqarıdagı mısallarda dawıslı fonemalar so'zlerdi, olardin' ma'nilerin ayırıp tursa, atam, atan' so'zlerinin' tu'biri bir (ata) bolıp, m ha'm n' dawıssızları so'zlerdi tu'rlandırıp, ha'r tu'ri forma jasap tur. Seslerdin' bunday xızmet atqarıwı olardin' fonemalıq xızmeti boladı. Solay etip fonema so'zlerdin' ma'nilerin ha'm formaların ayırılıshılıq qa'siyetke iye boladı.

Ha'r bir fonema tildegi basqa barlıq fonemalardan ayrınlıp turadı, sonın' menen birge ol sol tildegi basqa barlıq fonemalarg'a qarama-qarsı qoyıladı. Ha'r bir fonema tiykarg'ı ha'm tiykarg'ı emes belgilerdin' jıynag'ınan turadı. Bul aytilg'anlarg'a da'lil retinde *d* dawıssız fonemasın misalg'a alayıq. Qaraqalpaq tilinde *d* foneması-u'nli, til aldı, jabısın'qı, munnlıq emes (awızlıq). Bul aytilg'an belgiler *d* fonemasının' tiykarg'ı belgileri boladı. O'ytkeni qaraqalpaq tilinde u'nsiz *t* til artı *g*, juwısın'qı *z*, munnlıq *n* fonemaları bolıp, olardin' ha'r biri *d* fonemasınan sa'ykes belgileri boyınsha ayırılıp turadı. Olar bilayınsha o'z-ara qarama-qarsı qoyıladı: *t*— u'nsiz fonema, sebebi *d*— u'nli; *g*— til artı foneması, sebebi *d*— til aldı foneması; *z*— juwısın'qı, sebebi *d*— jabısın'qı; *n*— munnlıq fonema, sebebi *d*— awızlıq (munnlıq emes) fonema boladı. Demek, fonema sıpatında *t* sesinin' u'nsiz fonema, *g* sesinin' til artı, *z* sesinin' juwısın'qı, *n* sesinin' munnlıq fonema bolıp sanalıwı olarg'a qarama-qarsı qoyılatug'ın *d* fonemasının' u'nli, til aldı, jabısın'qı, awızlıq (munnlıq emes) ekenligi menen baylanıslı boladı. Al, usı *d* fonemasının' juwan (qattı) ha'm erinlik emesligi onın' tiykarg'ı belgisi - fonemalıq belgi bola almaydı. Sebebi qaraqalpaq tilinde og'an qarama-qarsı qoyılatug'ın jin'ishke (jumsaq) *d*¹ ha'm erinlik *d*⁰ sesleri o'z aldına jeke-jeke fonema sıpatında jumsalmaydı. *D* sesinin' juwan ya jin'ishke, erinlik ya eziwlik bolıp ayılıwı fonetikalıq jag'dayg'a baylanıslı boladı. Jin'ishke dawıslı sesler menen qon'silas bolıp kelse, qaraqalpaq tilindegi basqa dawıssız sesler sıyaqlı *d* sesi de jin'ishke bolıp (*d'izim', d'ep', d'a'n'* ha'm t.b.); juwan dawıslılar menen kelse, juwan bolıp (*dala, idis* ha'm t.b.) juwan ha'm erinlik dawıslılar menen kelse, juwan ha'm erinlik bolıp (*d'os', d'ur'is'* t.b.), jin'ishke ha'm erinlik dawıslılar menen kelse, jin'ishke ha'm erinlik bolıp (*d'u'r'is', d'u'n'ya, d'o'n'* t.b.) aytila beredi. Fonetikalıq jag'daylardan g'a'rezli halda payda

¹ (*d*¹) — jin'ishke (jumsaq) degendi an'latatug'ın belgi;
(*d*⁰) — erinlik degendi an'latatug'ın belgi.

bolg'an bul seslik o'zgeshelikler fonemanın' tiykarg'ı emes belgisi, onın' fonetikalıq belgileri bolıp sanaladı.

Tildegi fonemalardin' o'z-ara qarama-qarsı qoyılıwı olar ortasında baylanıslı joq degen tu'sinikti an'latpaydı. Kerisinshe, bulay etip fonemalardı qarama-qarsı qoyıw arqalı olardin' tilde bir sistemani quraytug'ınlg'ın, baylanısın, jaqınlıq jaqların ko'riwge boladı. Ma'selen, *t-d, s-z, p-b, sh-j* t.b. sıyaqlı jubaylas dawıssızlar tek bir belgisi menen, yag'nıy dawıstın' qatnası boyınsha (u'nsiz-u'nli) ayrınlıp tursa, olar basqa barlıq belgileri jag'ınan birdey: *t-d* jubaylas fonemalarına ortaqlıq belgi — bulardin' ekewi de jabısın'qı, til aldı, awızlıq (munnlıq emes); *s-z* jubaylasları - juwısın'qı, til aldı, bir tosqınlıqlı; *p-b* jubaylasları — jabısın'qı, erinlik, awızlıq ha'm t.b. Olardin' ayırımshılıq belgileri jubaylaslardın' birinshileri — u'nsiz fonemalar, al ekinshileri — u'nli fonemalar. Demek keltirilgen jubaylas seslerdin' birinshilerinin' ha'mmesine ortaqlıq belgi-olardin' ba'ri u'nsiz, al olardin' ekinshileri u'nli fonemalar bolıp tabıladı.

Fonema tu'sinigi o'zinin' en' da'slepki payda bolıwında ses tu'sinigine qarama-qarsı qoyılıwdan kelip shıqqan. Fonema degen tu'sinik penen ses tu'sinigi mudamı sa'ykes kele bermeydi. Fonema mudamı bir seston turmasthan, geyde ayılıwı jag'ınan jaqın bolg'an eki, ha'tte u'sh seston de quralıwı mu'mkin. Geypara tillerde ushrasatug'ın diftong, triftonglar bug'an misal bola aladı. Kerisinshe, eki fonema bir pu'tin seske usas bolıp ayılıwı da mu'mkin. Misali, ashshı, attı usag'an so'zlerde eki sh ha'm eki t bir sozımlı ses sıyaqlı bolıp aytilg'an menen olardin' ha'r qaysısı bir qıylı eki fonemanın' dizbekleri dep tu'siniledi.

Sonın' menen birge fonema ha'm ses pu'tkilley basqa-basqa na'rseler emes, kerisinshe olar o'z-ara tig'iz baylanıslı tu'sinikler. Sonlıqtan fonetikada fonema tu'siniginin' ornına geyde ses so'zi de qollanıla beredi. Fonema tilde sesler arqalı o'mir su'redi. Tildegi sesler anaw ya minaw fonemanın' jasaw forması boladı. Fonema dep artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq jaqtan o'zinshelik o'zgesheligine iye bolg'an, tag'ı da mayda bo'leklerge bo'liwge bolmaytug'ın, so'zlerdi ajratıw maqsetinde jumsalatug'ın seslik birliklerge aytiladı.

Tilde sesler og'ada ko'p tu'rli. Ma'selen, hayayalar ha'm erlerdin' dawıslı o'zgesheligi, ha'r bir adamnın' jeke fiziologiyalıq

ayrıqshalıǵına baylanıshı dawıs ózgesheligi, ha'tte bir adamnıń tu'rli jag'daylarg'a baylanıshı ha'r tu'rli dawıs ózgesheligi - bulardıń ba'ri artikulyatsiyalıq, akustikalıq jaqtan seslerdin' sheksiz ko'p tu'rliǵin payda etedi. Biraq, bunday seslik ayırmaşılıqlar hesh qanday tillik a'hmiyetke iye bolmaydı, yag'ny qatnas quralı xızmetin atqarmaydı. Belgili bir ma'nige iye bolg'an so'z aytılsa, ol kim ta'repinen ha'm qalay aytılıwına qaramastan sol tildi biletug'in adam ta'repinen tu'siniledi. Ha'r tu'rli dawıs ózgeshelikleri eleştirilmeydi. Bul ózgeshelikler fonetika ushın hesh qanday a'hmiyetke iye emes.

Fonema ha'r tu'rli fonetikalıq jag'daylarda ushırasadı. Tu'rli fonetikalıq jag'daylar fonemanıń aytılıwına ta'sir etip, belgili da'rejede og'an qosımsha tu'r beredi. Usınnan fonemanıń ren'kleri' kelip shıǵadı. Ma'selen, joqarıda aytılǵanıday d fonemasının' birde jin'ishke, birde juwan, birde juwan ha'm erinlik, birde jin'ishke ha'm erinlik halda aytılıwınan onın' ren'kleri payda boladı. Qaraqalpaq tilinde d dawıssız óz aldına fonema dep tanılátug'in bolsa, belgili so'zlerdegi (*dala, d'a'n', d'os', d'o'n'* t.b.) d, d¹, d¹⁰ sesleri d fonemasının' tildegi ren'kleri, so'zlerde jumalatug'in wa'killeri bolıp sanaladı. Sonlıqtan da akademik L.V. Sherba fonemanı seslik tip dep ataydı. Solay etip fonema tilde ózlerinin' ren'kleri arqalı o'mir su'redi. Bul jag'man fonemanıń ren'kleri menen tildegi sesler haqqında tu'sinikler birdey bolıp esaplanadı.

Ha'r tu'rli fonetikalıq jag'daylarg'a baylanıshı payda bolg'an ren'kler fonemanıń minnetli ren'kleri delinedi. Sonın' menen birge tildin' dialektlik ózgesheliklerine baylanıshı bir fonema birdey fonetikalıq jag'dayda bolıwına qaramastan belgili da'rejede ha'r qıylı bolıp aytılıwı mu'mkin. Ma'selen, jol-djol, jaqsı-djaqsı so'zlerindegi j ha'm dj sesleri. Bunday bolıp tilde bir fonemanıń (ma'selen, j fonemasının') ha'r tu'rli ren'klerine iye bolıwı fonemanıń minnetli emes (fakultativ) ren'kleri delinedi.

Fonemanıń minnetli ren'ki fonetika ushın og'ada a'hmiyetli. Fonetikalıq sebeplerge baylanıshı bul ren'kler kombinatorlıq ha'm

¹ Ren'k ataması buringi "ottenok", "allofon" ornına qabil ettiik. A'debiyatlarda "ottenok", "allofon" ha'm "variant" terminleri sinonim ma'nisinde de jumaladı. Sonın' menen birge, Sherba fonologiyalıq mektebinde "ottenok" terminini, Moskva fonologiyalıq mektebinin' wa'killerinin' miynetlerinde "variant" terminini qollandıadı.

pozitsiyalıq ren'kler bolıp bo'linedi. Kombinatorlıq ren'kler qon'silas fonemalardıń bir-birine tiygizgen ta'sirinen payda boladı. Qaraqalpaq tilinde juwan dawıshılarg'a qon'silas bolıp kelgen dawıssız sesler juwan, jin'ishke dawıshılarg'a qon'silas bolıp kelgende sol dawıssız sesler jin'ishke bolıwı (*las* so'zinde *l* ha'm *s* fonemalardıń juwan, *lis, tess* so'zlerinde olardıń jin'ishke bolıwı), erinlik dawıshılarg'a qon'silas bolıp kelgende dawıssızdin' erinlik tu'r ahwı (ma'selen, *t¹⁰u^ss¹⁰* so'zinde *t¹⁰* ha'm *s¹⁰* fonemalardıń jin'ishke ha'm erinlik tu'rde aytılıwı) fonemanıń kombinatorlıq ren'klerin payda etedi. So'zdin' basında, ortasında, aqırında keliwine baylanıshı, buwınnıń sıpatına, pa'tke baylanıshı bir fonemanıń belgili da'rejede tu'rlish e aytılıwınan fonemanıń pozitsiyalıq ren'kleri do'reledi.

DAWISLI HA'M DAWISSIZ FONEMALAR

§ 9. Dawish ha'm dawissiz fonemalardın' aytilw o'zgesheligi. Dawish fonemalar

Barlıq tillerde (sonın' ishinde qaraqalpaq tilinde de) seslerdi dawishlar ha'm dawissizlar dep bo'liw erteden baslap-aq da'stu'rge aylang'an. Bulay etip bo'liwde seslerdin' tildegi xızmeti, olardın' artikulyatsiyası ha'm akustikalıq sıpatlaması esapqa alınadı. Seslerdi dawish ha'm dawissiz dep bo'liwde en' aldı menen olardın' buwın quray alıw yamasa buwın quray almaw qa'siyetine qaraladı. Buwın quray alatug'ın sesler dawish sesler, buwın quray almáytug'ın sesler dawissiz sesler boladı. Dawishlar ha'm dawissizlar artikulyatsiyalıq jaqтан da o'zgeshelikke iye boladı. Artikulyatsiyalıq jaqтан dawishlardın' dawissizlardan baslı ayımashılıg'ı minalardan ibarat: birinshiden, dawishlardı aytqanda o'kpeden shıqqan hawa ag'ımı so'ylew ag'zaları ta'repinen tosqınlıqqa ushıramaydı. Al dawissizlardı aytqanda hawa ag'ımı so'ylew ag'zalarının' bir jerinde tosqınlıqqa ushıraydı. Bul tosqınlıq ha'r tu'rli formada jasalıwı mu'mkin: ha'reketshen' so'ylew ag'zası ha'reketsiz so'ylew ag'zasına tiyiwi ha'm jaqınlasıwı arqalı jasaladı. Ekinshiden, dawishlardı aytqanda o'kpeden shıqqan hawa ag'imının' pa'ti ku'shsiz, o'lpın' bolsa, dawissizlardı aytqanda hawa ag'ımı ku'shli boladı. Dawissizlardın' aytiliwında hawa ag'imının' ku'shli bolıwı olardın' jasalıwında g'ı so'ylew ag'zaları payda etken tosqınlıqtı jen'iw za'ru'rıginen bolsa kerek. Na'tiyjede anaw ya minaw dawissiz seske ta'n bolg'an shawqım payda etiledi. U'shinshiden, dawishlardı aytqanda tutas barlıq so'ylew ag'zalarına ku'sh tu'sip, olardın' muskulları tartılıp, kerilip turadı ha'm ko'birek ku'sh jumsaladı. Al dawissizlardı aytqanda so'ylew

ag'zalarının' bir jerinde tosqınlıq payda etilip, tek sol tosqınlıq payda bolg'an orındag'ı so'ylew ag'zasına g'ana ku'sh tu'sip, muskulları tartılıp turadı da, basqa so'ylew ag'zalarına ku'sh tu'spey muskulları a'piwayı, bosan' qa'lipinde boladı ha'm az ku'sh jumsaladı.

Joqanda aytilg'an dawishlardın' ha'm dawissizlardın' o'zlerine ta'n bolg'an artikulyatsiyalıq o'zgeshelikleri olardın' akustikalıq jaqтан da ha'r tu'rılıgın keltirip shıg'aradı. Dawissizlar g'a shawqım, al dawishlar g'a dawis (muzikalı ton) ta'n boladı. Akustikalıq belgilerine qaray seslerdi dawishlar ha'm dawissizlar dep bo'liw biraz qıyın. Dawissizlardın' o'zleri akustikalıq jaqтан birgelki emes. Dawissiz sesler qatarına kiretug'ın sonolar' (sonant dep te aytiladı) dawistın' qatnası jag'inan dawissizlardan go're dawishlar g'a jaqınraq. Olardı aytqanda shawqım g'a qarag'anda muzikalı ton, dawis basımraq qatnasadı, biraq dawishlar g'a qarag'anda ses ku'shi pa'sirek boladı. Sonday-aq u'nli dawissizlardı aytqanda da shawqım menen birlikte dawis qatnasadı. Al, u'nsiz dawissizlar tek shawqımnan jasaladı. Sonlıqtan akustikalıq jaqтан seslerdi dawishlar ha'm dawissizlar dep anıq toparlar g'a bo'liw qıyın.

Juwmaqlap aytqanda tildegi seslerdi dawishlar g'a ha'm dawissizlar g'a bo'lgende en' aldı menen buwın quray alıw yamasa buwın quray almaw qa'siyetine qaraymız. Sonday-aq seslerdin' bul ha'r bir toparı ulwmalıq artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq belgilerine de iye boladı.

DAWISLI FONEMALAR

§ 10. Dawishlardın' fonemalıq quramı

Qaraqalpaq tilinin' fonemalıq quramın anıqlaw ma'selesi ayırım quramalı seslerdin' (diftonglardın') bir fonemadan turatug'ınlıg'ın yamasa eki fonemadan turatug'ınlıg'ın anıqlaw ma'selesi menen tikkeley baylanışlı. Basqasha aytqanda, «qaraqalpaq tilinin' fonemalıq quramın anıqlawda ha'zirge shekem a'debiyatlarda talashı bolıp ju'rgen [y] ha'm [w] yarım dawishlarının' dawish fonemalar menen bir buwının' quramında ushırasıwınan jasalatug'ın diftonglardın' bir pu'tin fonema dep sanalıwı kerek

¹ Sonor, sonant so'zi — *sonorus* "shıqqış" degen ma'ni bildiretug'ın latin so'zi.

pe yamasa olardin' ha'r biri eki fonemanın' dizbegi me» degen ma'selenin' qalay sheshiliwi menen tig'iz baylanışlı boladı. Eger diftonglar ayrıqsha fonema bolsa, onda tildegi basqa fonemalarg'a (sonın' ishinde monoftonglarga da) qarama-qarsı qoyıladı. Tildegi monoftonglarga ayrıqsha fonema retinde diftonglar qosılsa, o'z gezeginde dawıslılardin' fonemalıq quramı artadı. Eger diftonglar eki fonemanın' dizbegi dep qaralsa, olardin' quramundag'ı dawıslı sn'an a'dettegi monoftong dep qaraladı da, al tutas diftong ayrıqsha fonema (monofonema) bolmag'anlıqtan, ol tildegi basqa fonemalarg'a qarama-qarsı qoyıla almaydı.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde ayrıqsha fonema retinde jumsalıtug'in fonologiyalıq diftonglar ushıraspaydı. Bul tilde diftonglar jo'ninde so'z bolg'anda tek fonetikalıq diftonglar g'ana ko'zde tutıladı. Atap aytqanda, artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq jaqtan dawıslılarga en' jaqın bolg'an [y], [w] sonantları (yarım dawıslıları) dawıslılar menen dizbeklese otırıp, fonetikalıq diftonglardı (jalg'an diftonglardı) payda etedi. Burınraqta biz atalg'an bul sonantlardın' qatnasıwı menen do'retilgen diftonglardın' fonologiyalıq jaqtan ha'r qaysısının' eki fonemadan turatug'inlig'in da'lillewge ha'reket etken edik.¹

Yarım dawıslılar bolg'an [y] ha'm [w] sesleri ha'mme dawıslılar menen dizbeklesip kelge otırıp ashıq yamasa tuyıq diftonglardı payda ete beredi. A'dette bul sesler ayrıqsha fonema retinde o'zleri qatara bir buwın quramında kelgen ashıq dawıslılardan ajralıp, payda etip turg'an diftonglardın' quramınan ap-an'sat bo'lek lenedi. Solay etip olardin' ayrıqsha fonema bolıwına hesh gu'man tuwmaydı. Ma'selen, [ay], [aw], [ya], [waz], [wa'j], [yar], [taw], [tay], [saw] sıyaqlı so'zlerde ashıq dawıslılar menen kelgende [y] ha'm [w] dawıslılarının' ayrıqsha fonema ekenin, solay etip ol diftonglardın' dawıslı menen sonant [y] fonemalarının' yamasa dawıslı menen sonant [w] fonemalarının' dizbeginen turatug'inına hesh qanday gu'man tuwmaydı ha'm bunı ayrıqsha da'lillep otırıw za'ru'r emes. Al [y] ha'm [w] sonantlarının' qısıq yamasa orta ko'terin'ki dawıslılar menen keliwinde, solay etip [ıw], [iw], [uw], [u'w] tuyıq diftongların, [ye], [wo], [wo'] ashıq diftongların payda etiwde da'lilewde talap etetug'in shatashlı ma'sele bar edi. Olardin'

¹ Даулетов А. Вокализм каракалпакского языка. Самарканд, 1976, 28 — 44-бет.

ha'r biri eki fonemadan tura ma yamasa eki sestен quralg'an bir fonema ma? Mine, usı ma'sele ayrıqsha tu'sindiriwde talap etetug'in edi. Dawıslı fonemalardin' mug'darı usı ma'selenin' qalay sheshiliwine tikkeley baylanışlı. Eger olar eki sestен quralg'an ayrıqsha diftong-fonemalar dep esaplansa, onda qaraqalpaq tilindegi fonemalardin' sanı tog'ızdan ko'beyedi. Al olardin' ha'r biri dawıslı fonema menen sonant dawıssız fonemalardin' dizbegi dep esaplansa, onda qaraqalpaq tilindegi dawıslılardin' sanı tog'ız fonemadan ibarat boladı. Sonlıqtan da [ty], [iy], [uw], [u'w] tuyıq diftonglarınin' ha'm [ye], [wo], [wo'] ashıq diftonglarınin' fonologiyalıq quramın anıqlaw ma'selesini menen qaraqalpaq tili dawıslılarının' fonemalıq quramın anıqlaw o'z-ara baylanışlı ha'm birgelikte sheshiliwi tiyisli ma'sele bolıp tabıladı.

Dawıslılardin' fonemalıq quramı jo'ninde pikirlerdin' ha'r tu'rli bolıwınin' o'zi de usı diftonglardın' fonemalıq quramınin' ha'r tu'rli bolıp sheshiliwine baylanışlı. Ma'selen, ko'pshilik a'debiyatlarda qaraqalpaq tilindegi tog'ız dawıslı fonema bar (a, a', o, o', u, u', i, i, e) dep esaplansa¹, al J. Aralbaev on bir dawıslı fonema bar dep esaplaydı.² Ol tog'ız dawıslı-monoftongtin' u'stine eki dawıslı diftongtı ayrıqsha fonemalar retinde qosadı ha'm ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' imlası boyınsha iy, iy tan'baları arqalı an'latılıp ju'rgen diftonglardı juwan, jin'ishke ren'klerdegi [i] monofoneması dep, al uw, u'w tan'baları menen an'latılıp ju'rgen diftonglardı juwan, jin'ishke ren'klerdegi [u] monofoneması dep esaplaydı. Solay etip, J. Aralbaevtin' qaraqalpaq tilinin' dawıslılarının' fonemalıq quramı jo'nindegi bul juwmag'ı akademik İ. Ken'esbaev ta'repinen aytilg'an qazaq tilinin' dawıslılarının' fonemalıq quramı tog'ız monoftong ha'm eki diftong fonemalardan ibarat boladı degen pikiri menen sa'ykes keledi. Biraq ha'zirgi

¹ Баскаков Н. А. Краткая грамматика каракалпакского языка. Турткуль, 1931, 16-бет; Поливанов Е. Д. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка // Труды Хорезмской экспедиции, Ташкент, 1933, 7-бет; Малов С. Е. 1) Каракалпакский язык и его изучения, // Каракалпакия. Труды I конференции по изучению производительных сил ККАССР, I, II, Л., 1934; 2) Заметки о каракалпакском языке, Нукус, 1966, 16-бет; Ubaydullaev K. Qaraqalpaq tili boyınsha tan'lamalı miynetler. No'kis, 1965, 51-b; Даулетов А. Вокализм каракалпакского языка. Самарканд, 1976, 26-бет.

² Aralbaev J. Qaraqalpaq tilinin' dawıslı fonemaları. Изв. АН Каз ССР, серия филологии и искусствоведения, вып. 1-2, 1959, 47-бет.

qazaq tilinin dawıslarının fonemalıq quramı jo'ninde de pikirler birdey emes. İ.Ken'esbaevtin pikirinshe qazaq tilinde on bir dawıslı fonema bolsa (a, a', e, o, o', i, i, u, u', i, u)¹, A. Djunisbekovtin da'slepki pikirinshe tog'ız (a, a', e, o, o', i, i, u, u')², al son'gı pikiri boyınsha altı (a, a', i, u, i, u)³ dawıslı fonema bar. Buların ishinde D. Djunisbekovtin qazaq tilinde tog'ız dawıslı fonema bar degen da'slepki pikirine qosılıwına boladı. Al, qazaq tilindegi [iw], [uw] diftongların ayrıqsha fonema dep esaplaytug'ın İ.Ken'esbaevtin pikirine de, sonday-aq qazaq tilinde so'zlerdin barlıq pozitsiyasında da e, o, o' ayrıqsha fonema emes, al eki fonemadan ibarat diftonglar: e diftongi [y] menen [i], [o] diftongi [w] menen [u], o' diftongi [w] menen [u'] fonemaların dizbeginen turadı; solay etip qazaq tilinde ha'mmesi bolıp altı monoftong ha'm u'sh diftong bar degen A. Djunisbekovtin son'gı pikirine de qosılıw qıyın. Qazaq tilinde ushurasatug'ın [bel]-[bil], [bol]-[bul], [ko'l]-[ku'l] jubaylas so'zlerindegi dawıslıların qarama-qarsı qoyılıwının o'zi-aq, bizin'she, e, o, o' dawıslarının ayrıqsha fonema (monoftong) ekeninen da'rek beredi.

Qaraqalpaq tilindegi diftongların ha'r birinin, sonın ishinde tuyıq diftonglar bol'gan [iy], [iy], [uw], [u'w] ha'm so'zdin en' basında jumshalatug'ın ashıq diftonglar bol'gan [ye], [wo], [wo'] fonologiyalıq jaqтан eki fonemanın dizbeginen turatug'ınlıg'ın o'zimizdin kandidathq dissertatsiyamızda eksperimental mag'lıwmatlar tiykarında ha'r ta'repleme da'lillegen edik.⁴ Sonlıqtan qaytalamaw maqsetinde biz diftongların ha'r qaysısının ne sebepten eki fonemanın dizbeginen turatug'ınlıg'ın tu'sindirip otırmadıq.

Solay etip qaraqalpaq tilindegi diftongların fonologiyalıq jaqтан ayrıqsha birlik bolmaytug'ınlıg'ı dawıslıların fonemalıq quramın anıqlawda qatan' esapqa alındı.

¹ Кеңесбаев И., Мусабаяв Ф. Қазіргі қазақ тілі. Лексика, Фонетика, Алматы, 1962, 233-б.

² Джунисбеков А. Гласные кызахского языка. АКД, Алма-Ата, 1969, 8-б.

³ Джунисбеков А. Сингармонизм в кызахском языке, Алма-Ата, 1980, 17 - 21-бб.

⁴ Дауаево А. Вокализм современного каракалпакского литературного языка. АКД. Л., 1971, 8 - 14-бб.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde tog'ız dawıslı ses ayrıqsha fonema retinde jumshaladı. Olar - a[a], i[i], a'[a'], i[i], e[e], o[o], o'[o'], u[u], u'[u']. Dawıslı fonemaların tu'rli fonetikalıq jag'daylarda jumshalıwı jag'ınan qaraqalpaq tilindegi singarmonizmge sa'ykes qatan' sheklenedi. Olar tildin' tik ha'm jazıq jag'dayları boyınsha, erinnin' qatnası boyınsha ayrıqsha fonema sıpatında o'z-ara qarama-qarsı qoyıladı.

Tu'rkiy tillerde, sonın ishinde qaraqalpaq tilinde de, bir buwınlı so'zlerde ha'm ko'p buwınlı so'zlerdin birinshi buwınlarında barlıq dawıslı fonemalar sheklenbesten jumshaladı. Al, ko'p buwınlı so'zlerdin ekinshi ha'm son'gı buwınlarında dawıslı fonemalar jumshalıwı boyınsha sheklengen boladı. Dawıslar singarmonizmne muwapiq son'gı buwınlarında qanday dawıslının keliwi aldın'gı buwindag'ı dawıslının sıpatınan g'a'rezli boladı. Sonday-aq ayırım dawıslar qaraqalpaq tilinde son'gı buwınlarında pu'tkilley jumshalıwı da mu'mkin. Ma'selen, qaraqalpaq tilinde [o], [a'], dawıslar jumshalıwı jag'ınan a'dewir sheklengen. Dawıslı [o] foneması bir buwınlı so'zlerden yamasa ko'p buwınlı so'zlerdin birinshi buwınının basqa jag'dayda pu'tkilley jumshalıwı boladı. Al, a' foneması sıyrek jag'dayda, onda da tiykarınan arab, parsı tillerinen awısqa so'zlerde ushırasadı. Biz dawıslıların jumshalıwı jıyiligin izertlew na'tiyesinde usınday juwmaqqa keldik. Dawıslı fonemaların arasında [o] ha'm [a'] qosımtalarda pu'tkilley ushıraspaydı. Bul jag'day [a'], [o] seslerinin qaraqalpaq tilinde fonema retinde son'gı da'wirde qa'lipleskeninen da'rek beredi.

Tu'rkiy tillerde bir buwınlı so'zler yamasa ko'p buwınlı so'zlerdin birinshi buwınları dawıslı fonemaların jumshalıwı ushın ayrıqsha qolaylı fonetikalıq jag'day bolıp tabıladı. Bul jag'day dawıslıların fonemalıq qa'siyetin anıqlawda esapqa alınıwı tiyis.

Qaraqalpaq tilinde dawıslı fonemalar u'sh tu'rli belgileri boyınsha ayırılıp turadı. Tildin' jazıq (gorizontal) jag'dayı boyınsha til aldı, til ortası ha'm til artı, tildin' tik (vertikal) jag'dayı boyınsha ashıq ha'm qısıq, erinnin' qatnası boyınsha erinlik ha'im eziwlik ekenligi boyınsha ayırılıp turadı ha'm usı belgileri menen o'z-ara qarama-qarsı qoyıladı. Dawıslı [e] foneması ayırım a'debiyatlarda

aytilg'anınday ashıq¹ yamasa orta ko'terin'ki² fonema emes, al, bızın'she, qaraqalpaq tilindegi [i], [i], [u], [u'] fonemaları sıyaqlı qısıq fonemalar qatarına jatadı.³ Birden-bir til aldı dawışısı bolg'an eziwlik [e] foneması tildin' jazıq jag'dayı boyınsha til ortası eziwlik [i], [a'] fonemalarına da, til artı eziwlik [i], [a] fonemalarına da qarama-qarsı qoyıladı. Bunday tildin' jazıq jag'dayı boyınsha u'sh basqışlı fonologiyalıq jaqtan qarama-qarsı qoyılıwı fonetikalıq (artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq) mag'lıwmatlar menen tolıq tastıyqlanadı. Aling'an eksperimental mag'lıwmatlarğa su'yene otırıp, tildin' jazıq jag'dayı boyınsha dawışılardı til aldı, til ortası ha'm til artı dep bo'lıwge boladı. Fonologiyalıq jaqtan [e], [i], [i] sesleri fonema sıpatında bir-birinen tek tildin' jazıq jag'dayı boyınsha (til aldı, til ortası, til artı) ayrılıp turadı ha'm usı belgileri boyınsha olar qarama-qarsı qoyıladı. Al, basqa belgileri boyınsha olardıń ha'mmesi ten'dey: tildin' tik jag'dayı boyınsha olardıń u'shewi de — qısıq, erinnin' qatnası boyınsha — eziwlik.

Bir buwinli so'zlerde ha'm ko'p buwinli so'zlerdin' birinshi buwinlarında dawıssız fonemalardıń aralıg'ında barlıq dawıslı fonemalar ushurasadı ha'm tildin' tik jag'dayı boyınsha dara fonema retinde o'z-ara qarama-qarsı qoyıladı. Misalı: tildin' tik jag'dayı boyınsha [a]-[i], [o]-[i], [o']-[u'], [a']-[i] ha'm [e] dawıslı fonemaları [tas]-[tis], [tos]-[tus], [to's]-[tu's], [ka'r]-[kir]-[ker] jubaylas so'zlerinde qaraqalpaq tilindegi tog'ız dawıslı fonema aldındag'ı ha'm son'ındag'ı fonemalardan g'a'rezsiz halda qarama-qarsı qoyıladı. Olardag'ı dawıslılardıń ornın almasıwı menen dawıssızlar o'zgeriske ushıramaydı. Singarmonizmge muwapıq dawıslılar tildin' jazıq jag'dayı ha'm erinnin' qatnası boyınsha jalg'ız o'zleri emes, al qon'sılas dawıssızları menen birlikte buwin tu'rında qarama-qarsı qoyıladı. Misalı, tildin' jazıq jag'dayı boyınsha [a]-[a'], [o]-[o'], [u]-[u'], [i]-[i]-[e] dawıslı fonemaları [tan]-[ta'n], [tos]-[to's], [tus]-[tu's], [tis]-[tis]-[tes] jubaylas so'zlerinde qatan' tu'rde buwin qurılısında dawıssızları menen birlikte tutas buwin

¹ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, т. II, М., 1952, 42-бет.

² Ubaydullaev K. Qaraqalpaq tili boyınsha tan'lamalı miynetler. No'kis, 1976, 70-бет.

³ Qazaq tilinde de dawıslı [e] qısıq fonema ekeni eksperimental usıl menen da'llilendi. Qaran'ız: А. Джунисбеков. Заметки о фонеме [e] в казахском языке. Сб. Вопросы казахской фонетики и фонологии. Алма-Ата, 1979, 87-б.

tu'rında qarama-qarsı qoyılatug'ının eskermewge bolmaydı. Usı da'wirge shekemgi jumislarda bul sıyaqlı jubaylas so'zlerden tek dawıslılardı bo'lip alıw, olardı qarama-qarsı qoyıp keliwimizdin' o'zi jasalma bolg'an. Sebebi [tis]-[tis] jubaylas so'zlerindegi [i] ha'm [i] dawıslıları juwan-jin'ishke bolıp qarama-qarsı qoyılıwı menen birge juwan buwinli aldığ'ı so'zdegi [t], [s] dawıssızlarınin' juwan ekenin, jin'ishke buwinli son'g'ı so'zdegi sa'ykes [t], [s] dawıssızlarınin' jin'ishke ekenin, sonlıqtan da tek dawıslılar g'ana emes, al qon'sılas dawıssızlar da birlikte qarama-qarsı qoyılatug'ının eskermewge bolmaydı. Solay etip, usı da'wirge shekem buwinin' sıpatına qaramastan dawıslını bo'lip alıp, tildin' tik ha'm jazıq jag'dayları boyınsha, erinnin' qatnası boyınsha qarama-qarsı qoya otırıp, olardıń fonemalıq qa'siyetlerin ko'rsetip kelgen bolsaq, endi bul usıldı qayta qarap shıg'ıwğa tuwra keledi. Jeke fonema tu'rında dawıslılar tek tildin' tik jag'dayı boyınsha g'ana qarama-qarsı qoyıladı. Misalı, [san] — [sa'n], [tos] — [to's], [tus] — [tu's], [tis]-[tis] jubaylas so'zlerinde dawıslılar juwan-jin'ishkeligi boyınsha ayrılıp turıwı (qarama-qarsı qoyılıwı) menen birge dawıslınıń aldındag'ı ha'm son'ındag'ı dawıssızları da [s]-[s], [n]-[n], [t]-[t], [s']-[s'], [t]-[t] tu'rında ayrılıp turadı. Dawıslılar ortasında [e] foneması birden-bir til aldı foneması bola otırıp, ol til ortası [i] fonemasına da, til artı [i] fonemasına da qarama-qarsı qoyıladı. Misalı, [tes] — [tis], [tes] — [tis]. Aldın'g'ı jubaylas so'zler tek dawıslılar arqalı ayrılıp tursa, son'g'ı jubaylas so'zler dawıslı menen birge dawıssızları da jin'ishke (t 's ') juwan (t, s) tu'rında ayrılıp turadı. Ko'rinip turg'anınday-aq [a]-[a'], [o]-[o'], [u]-[u'], [i]-[i] tu'rında til artı dawıslı fonemaları til ortası dawıslıları menen jubaylasadı. Bul ko'rinisti birden-bir til aldı dawıslısı bolıp sanalatuğ'ın [e] foneması buzadı. O'ytxeni [e] fonemasının' bir o'zi til aldı dawıslı foneması bola otırıp, til ortası ha'm til artı dawıslılardan ayrılıp turadı ha'm olar qarama-qarsı qoyıladı.

Fonologiyalıq jaqtan dawıslılar ashıq ha'm qısıq bolıp eki toparg'a bo'linedi. Fonetikalıq belgelerine tiykarlamp, fonologiyalıq jaqtan [o], [o'] dawıslıların orta ko'terin'ki dep esaplawğa bolmaydı. Sebebi, qaraqalpaq tilinde [o], [o'] fonemalarına qarama-qarsı qoyılatug'ın olardan da ashıg'ıraq bolg'an erinlik fonemaları ushıraspaydı. Basqasha aytqanda qaraqalpaq tilinde jaqtın' ashılıw da'rejesi jag'ınan a ha'm a' eziwlik dawıslılarına ten' ketelug'ın olardan da (o, o' den basqa) ashıg'ıraq erinlik dawıslılar

Саяма

joq. Dawisli [o] ha'm [o'] fonemalari qisiq [u] ha'm [u'] dawisli larman' o'zlerinin' ashq ekenligi menen ayrılıp turadi. Demek, [o], [u] ha'm [o'], [u'] jubaylas dawisli larinin' ashq ha'm qisiq belgileri so'zlerdin' ma'nisin' ayrılıw ushin, yag'niy fonologiyaliq xizmet atqarıw maqsetinde jum saladı. Basqa fonologiyaliq belgileri boyınsha [o], [u] ha'm [o'], [u'] birdey: [o], [u] - juwan, [o'], [u'] - jin'ishke fonemalar. Fonologiyaliq jaqtan [a]-[i], [a']-[i] fonemalari ashq ha'm qisiq lig'i jag'man qalay o'z-ara qarama-qarsi qoyılsa, [o], [u] ha'm [o'], [u'] fonemalari da da'l solay o'z-ara qarama-qarsi qoyıladı.

Erinnin' qatnası boyınsha dawisli lar fonetikalıq jaqtan da fonologiyaliq jaqtan da erinlik ha'm eziwlik bolıp o'z-ara qarama-qarsi qoyıladı. (*1-keste*).

Dawisli lar fonema sıpatında ma'ni ayrılıshı belgileri arqalı juwan-jin'ishke, ashq-qisiq, erinlik-eziwlik bolıp bir-birine qarama-qarsi qoyıladı. Juwan, yag'niy til artı dawisli lari bolıp sanalatug'm [a], [i], [o], [u] fonemalari jin'ishke, yag'niy til ortası [a'], [o'], [u'], [i] fonemalari na qarama-qarsi qoyılıwı menen birge bul fonemalar til aldı [e] fonemasına da qarama-qarsi qoyıladı. Solay etip til aldı [e] ha'm til ortası [a'], [i], [u'], [o'] fonemalari bir topardı — jin'ishke fonemalar toparı qurag'anı menen olardin' til aldı ha'm til ortası bolıwı da ma'ni ayrılıshılıq xizmet atqaradı. Ma'selen, [kim]-[kem] so'zlerindegi [i] ha'm [e] eki tu'rli fonema bolıp sanaladı: [e] — til aldı, [i] — til ortası fonemalari bolıp, al basqa fonologiyaliq belgileri jag'man olar ayrılımaydı: olardin' ekewi de — qisiq; olardin' ekewi de — erinlik.

1-keste

Tildin' jazıq jag'-dayına qaray		Jin'ishke		Juwán	
		Eziwlik	Erinlik	Eziwlik	Erinlik
tildin' tik jag'dayı boyınsha	erinnin' qatnasına qaray	Til aldı	Til ortası		
	qisıq		e	i	ı
ashq		-	a'	a	o

§ 11. Dawisli lardin' fonemalıq sistemasi

Fonemalıq quramdı anıqlawda ko'rsetilgenindey-aq qaraqalpaq tilinde dawisli lardin' sanı tog'ız birlikten ibarat bolıp, olardin' ha'mmesi monofonglar ekenin ko'rdik. Tu'rkiy tillerdegi da'stu'riy segiz dawislig'a qosımsha son'g'ı da'wirlerde arab, parsı tillerinen so'zlerdin' kelip xiriwi menen awısqa jin'ishke, ashq, eziwlik dawisli [a'] menen qaraqalpaq tilinin' fonemalıq quramı tolıqtırıl'gan. Dawisli fonemalardin' ha'mmesi dawisli lar din' ortasında bir buwinli so'zlerde ha'm ko'p buwinli so'zlerdin' birinshi buwinında (tu'bir morfemada) ushırasadı. Sonlıqtan da bul fonetikalıq jag'dayda barlıq dawisli fonemalardin' ma'ni ayrılıshı belgileri tolıq ju'zege shıg'adı. Atalg'an fonetikalıq jag'dayda (tu'bir morfemada) dawisli fonemalar ushırasıwı jag'man sheklenbegenlikten olar tildin' tik jag'dayı boyınsha ashq-qisiq bolıp, ayrılıqsha fonema retinde, tildin' jazıq jag'dayı boyınsha juwan-jin'ishke bolıp, erinnin' qatnası boyınsha eziwlik-erinlik bolıp fonema xizmetinde tutas buwin qarama-qarsi qoyıladı. Al, son'g'ı buwinlarda (ko'mekshi morfemada) dawisli lar jum salıwı jag'man sheklenedi.

Dawisli lardin' fonologiyaliq qa'siyetin anıqlawda olardin' qaysı buwinında keliwi, basqasha aytqanda olardin' tu'bir yamasa ko'mekshi morfemada keliwi u'ken a'hmiyetke iye boladı. N. A. Baskakovın' da'lillep kiyatır'ganında aq tu'rkiy tillerde so'z din' arxitektonikasını onın' tu'bir morfemasının' u'sh sesteni (dawisli-dawisli-dawisli) qural'gan bir buwinli bolıwı menen sıpatlanadı.¹ Al, buwinın' tek dawisli dan yamasa dawisli-dawisli dan, dawisli-dawisli dan turıwı qaraqalpaq tilinde tu'rli fonetikalıq jag'daylardin' sebebinen a'dettegi halınan shetlewdi an'latadı. Sonlıqtan bolsa kerek, joqarıda ayıl'ganında aq, ko'pshilik tu'rkiy tillerindegi sıyaqlı qaraqalpaq tilinde de dawisli lardin' ha'mmesi usı atalg'an fonetikalıq jag'dayda (dawisli-dawisli-dawisli tu'rindegi birinshi buwinı) tolıq jum saladı ha'm olardin' barlıq fonemalıq qa'siyetleri ju'zege shıg'adı. Son'g'ı buwinlarda (ko'mekshi morfemada) dawisli lar

¹ Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, 122-бет; Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., «Наука», 1988, 29-б.

ushirasıwı jag'ınan sheklenedi ha'm son'gı buwınlardag'ı sesler birinshi buwınnan g'a'rezli boladı.

Solay etip, qaraqalpaq tilinin' fonemalıq du'zilisi ba'rinen de burın singarmonizmge baylanış bolıp, tu'bir morfemanın' da, ko'mekshi morfemanın' da fonologiyalıq du'zilisin singarmonizmsiz anıqlaw mu'mkin bolmaydı. O'ytkeni buwın qurılısında da, buwınlar aralıg'ında da singarmonizm tan'lay u'nlesligi ha'm erin u'nlesligi tu'rinde ha'rekette boladı. Buwın qurılısında dawıslı menen dawıssız, al buwınlar aralıg'ında tutas buwın menen buwın juwan, jin'ishke ha'm erinlik, eziwlik tu'rinde singarmonizmdi ju'zege shıg'aradı. Usının' tiykarında pu'tkil qaraqalpaq tilinin' fonetikalıq-fonologiyalıq du'zilisi sıpatlanadı.¹

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde tu'bir morfema menen ko'mekshi morfemada dawıslı fonemaların' ushırasıwı da (distributsiyası) sonday-aq dawıslılardıń ma'ni ayırıwshı belgilerinin' ju'zege shıg'arıwı da, ulıwma tu'bir ha'm ko'mekshi morfemaların' fonologiyalıq du'zilisi de birdey emes. Tu'bir morfemada [a'] [o'] dawıslıları ushırasıwı jag'ınan sheklenedi. Tu'bir morfemada barlıq dawıslılar ushırasatug'ın bolg'anlıqtan olardıń ha'mmesi de ma'ni ayırıwshı belgileri boyınsha o'z-ara qarama-qarsı qoyıladı. Al ko'mekshi morfemalarda ayırım dawıslılar ushıraspag'anlıqtan, solay etip oppozitsiya (jubaylashq) payda ete almag'anlıqtan olarda jumсалg'an dawıslılardıń ayırım ma'ni ayırıwshı belgileri ju'zege shıqpaydı. Bul tu'bir morfema menen ko'mekshi morfemanın' fonologiyalıq sisteması ortasında ayırmashılıqtı ko'rsetedi. A'dette tu'bir morfemada dawıslılardıń fonologiyalıq sisteması o'zinin' tolıq ko'rınisin tabadı ha'm dawıslılardıń barlıq ma'ni ayırıwshı belgileri ju'zege shıg'adı.

Tu'bir morfemada fonemalar tildin' tik jag'dayı boyınsha ashıq-qısıq bolıp birden-bir segmentlik birlik bolg'an dara fonema retinde qarama-qarsı qoyıladı. Al tildin' jazıq jag'dayı boyınsha juwan (til artı) — (jin'ishke, til ortası ha'm til aldı) bolıp, erininin' qatnası boyınsha eziwlik-erinlik bolıp jeke dawıslı fonema tu'rinde emes, al quramındag'ı dawıssızları menen qosı tutas buwın tu'rinde qarama-qarsı qoyıladı. Solay etip fonemaların' u'sh tu'rli ma'ni ayırıwshı belgilerinen tek birewi (ashıq-qısıqlıq belgisi) olardıń segmentlik birlik bolatug'ınlig'in tastıyıqlap turadı.

¹ Bul haqqında singarmonizmge amal'g'an temalarda ayrıqsha so'z etiledi.

1. Tildin' tik jag'dayı boyınsha: [a]-[ı], [o]-[u], [o]-[u], [a]-[ı]-[e], Misalı: [tas]-[tus], [t'os']-[t'us'], [t'os']-[t'us'], [k ar]-[k ir]-[k er].

2. Tildin' jazıq jag'dayı boyınsha:[a]-[a'], [o]-[o'], [u]-[u'], [ı]-[ı]-[e]. Misalı: [san]-[s a n], [t'os']-[t'os'], [t'us']-[t'us'], [tus]-[t is],[t es].

3. Erininin' qatnası boyınsha: [a]-[o], [a]-[o], [ı]-[u], [ı], [e]-[u] Misalı: [tas]-[t'os'], [san]-[s a n'], [tus]-[t'us'], [tus]-[t'us']-[t is]-[t'e's]-[t'us'].

Birinshi topardag'ı jubaylas so'zlerdin' jazılıwınan ko'rınip turg'anınday-aq buwınnin' quramındag'ı dawıssızlar o'zgerissiz halda tildin' tik jag'dayı boyınsha ashıq-qısıq bolıp tek dawıslılardıń orn almasıwı arqalı (a-i, o-u, o-u , a -i ha'm e) sozlerdin' ma'nisi o'zgerip tur. Al, ekinshi ha'm u'shinshi topardag'ı jubaylas so'zlerdin' jazılıwınan ko'rınip turg'anınday-aq olarda tek dawıslı fonemalar orn almasıp g'ana qoymastan, sonın' menen birge aldındag'ı ha'm son'ındag'ı dawıssızları da juwan-jin'ishke, eziwlik-erinlik tu'rinde orn almasıp. Solay etip olardag'ı jalg'ız dawıslı fonema emes, tutas buwın (so'z) orn almasıp ha'm tek dawıslılar g'ana emes, al buwın (so'z) pu'tini menen juwan-jin'ishke, eziwlik-erinlik bolıp o'z-ara qarama-qarsı qoyıladı.

Dawıslı fonemalarg'a ta'n ma'ni ayırıwshı belgiler bolg'an juwan-jin'ishke, eziwlik-erinlik, ashıq-qısıq syaqlı belgileri barlıq lingvistikalıq birliklerde (so'z, morfema, fonemalarda) ju'zege shıg'ıp, qarama-qarsı qoyıla bermeydi. Olardıń ha'r qaysısının' qarama-qarsı qoyılatug'ın bekitilgen (sheklenen) birlikleri boladı: juwan-jin'ishke bolıp tutas so'zler bolıp, eziwlik-erinlik bolıp tu'bir morfemalar, ashıq-qısıq bolıp tek dawıslı fonemalar qarama-qarsı qoyıladı.

Quramında buwınnin' qansha bolıwına qaramastan tutas so'z juwan-jin'ishke bolıp qarama-qarsı qoyıladı. Misalı: [qıydı]-[kıydı], [tu'rdu']-[turdu], [boldu]-[bo'ldu'], [san]-[san'], [taraqlar]-[terekler],[tor]-[to'r] ha'm t.b. Eziwlik-erinlik bolıp tek tu'bir morfemalar qarama-qarsı qoyıladı. Misalı: [tis]-[tus], [tis]'-[tu's], [tas]-[tos],[tes]'-[to's] , [ka'n]-[ko'n] ha'm t.b. Ashıq-qısıq bolıp tek dawıslı fonemanın' o'zleri qarama-qarsı qoyıladı. Misalı: [tas]-[tis] , [tos]-:[tus] ,[to's] -[tu's], [ka'r]-[kir]-[ker].

Transkripsiyada ko'rinip turg'anınday-aq jin'ishke buwinli tutas so'zge tek bir jin'ishkelikti an'latiwshu belgini () qoyiw arqali tutas so'zdin' jin'ishke ekenligin, solay etip juwan buwinli so'zge qarama-qarsi qoyilatug'inlig'in bildiriwge boladi; erinlik buwinli tu'bir morfemag'a erinlikti an'latiwshu tek bir belgini (') qoyiw arqali tutas tu'bir morfemanin' erinlik ekenligin, solay etip eziwlik buwinli morfemag'a qarama-qarsi qoyilatug'inlig'in bildiriwge boladi. Al, ashıq-qısıq bolıp tek dawıslılardıń aldındag'ı ha'm son'ındag'ı dawıssızlar birdey bolg'anlıqtan qoyilatug'in qosımsha belgiler de birdey bolıp tur.

Tu'rkiy tillerde singarmonizmge muwapıq o'nimli qosımtalardıń ko'pshiligi eki ha'm onnan da ko'p variantlarda jumsaladı. Ma'selen, qaraqalpaq tilinde atlıqtın' ko'plik jalg'awı [lar], [ler], [lo r] tu'rinde [balalar], [kisiler], [gu'lo'r] sıyaqlı so'zlerde u'sh tu'rli variantta jumsaladı. Usı da'wirge shekem qaraqalpaq til biliminde atlıqtın' ko'plik jalg'awı dawıslar singarmonizmge muwapıq juwan (lar), jin'ishke (ler) tu'rinde jumsaladı degen pikir menen sheklenip, onın' ekinshi buwında jusalatug'in jin'ishke erinlik ko'rinisine itibar berilmedi. Qaraqalpaq tilinde atlıqtın' ko'plik jalg'awı dawıslar singarmonizmge muwapıq u'sh variantta ushırasıw menen birge dawıssızlar singarmonizmge baylanıshı da variantlarına iye boladı.

Feyildin' o'tken ma'ha'lin an'latiwshı ko'mekshi morfema dawıslar singarmonizmge muwapıq to'rt variantta jumsaladı: [dı], [di], [du], [du]. Misalı: [aldı], [keldi], [ku'ldu'], [bu'rdu']. Ko'rinip turg'anınday-aq bir morfemanın' o'zi to'rt tu'rli variantına iye bolıp, juwan eziwlik buwınnan keyin juwan eziwlik sin'arı [di], jin'ishke eziwlik buwınnan keyin jin'ishke eziwlik sin'arı [di], juwan erinlik buwınnan keyin juwan erinlik sin'arı [du], jin'ishke erinlik buwınnan keyin jin'ishke erinlik sin'arı [du'] jalg'anıp tur.

Joqarıda aytqanıımızday ko'mekshi morfemalar tek dawıslar singarmonizmge baylanıshı o'zlerinin' variantlarına iye bolıp qoyımadan, sonın' menen birge dawıssızlar singarmonizmge baylanıshı olardıń variantları tag'ı da ko'beyedi. Ma'selen, feyildin' o'tken ma'ha'li dawıslar singarmonizmge baylanıshı [dı], [di], [du], [du'] tu'rinde to'rt tu'rli variantına iye bolsa, al dawıssızlar singarmonizmge baylanıshı olarg'a [tı], [ti], [tu], [tu'] variantları

qosıladı. Basqasha aytqanda, dawıslar singarmonizmge baylanıshı bir qosımtanın' o'zi dı/tı, di/ti, du/tu, du'/tu' tu'rindegi to'rt jup variantına iye boladı: dı/tı juwan eziwlik, di/ti jin'ishke eziwlik, du/tu - juwan erinlik, du'/tu' - jin'ishke erinlik. Al dawıssızlar singarmonizmge baylanıshı dı/tı/du/du'/tı/ti/tu/tu' tu'rindegi u'nli ha'm u'nsız dawıssızlardan baslanatug'in eki variantına iye boladı. Tag'ı da bir misal: eger dawıslar singarmonizmge baylanıshı iyelik sepligi quramında [ı], [i], [u], [u'] dawısları jusalatug'in to'rt tu'rli variantına iye bolatug'in bolsa, al dawıssızlar singarmonizmge baylanıshı ol qosımtanın' variantları tag'ı da u'sh esege ko'beyedi. Dawıslar singarmonizmge baylanıshı payda bolatug'in quramında [ı], [i], [u], [u'] dawısları bar to'rt variantın' ha'r biri dawıssızlar singarmonizmge baylanıshı u'nsız [t], u'nli [d], sonor [n] dawıssızlarınan baslanatug'in tag'ı da u'sh variantta jumsaladı. Solay etip bir iyelik sepliginin' jalg'awı dawıslar ha'm dawıssızlar singarmonizmge baylanıshı on eki variantta jumsaladı: [tun'], [tin'], [tun'], [tu'n'], [din'], [din'], [dun'], [du'n'], [nin'], [nin'], [nun'], [nu'n'].

Singarmonizmge muwapıq bunday ko'p variantlı qosımtalardıń quramındag'ı dawıslar da, dawıssızlar da orın almasqan menen tu'birdegi sıyaqlı so'zlerdin' ma'nisin o'zgeretpeydi.

Joqarıda keltirilgen iyelik sepliginin' jalg'awındag'ı [ı], [i], [u], [u'] ha'm dawıssız [t], [d], [n] atlıqtın' ko'plik jalg'awındag'ı dawıshı [a], [c], [o] ha'm dawıssız [l], [d], [t] sesleri sol qosımtalardıń variantın do'retiwge qatnasadı. Ma'selen, [lar], [ler], [lo'r] ko'plik jalg'awının' sanı u'shew bolg'anı menen olar tek bir grammatikalıq ma'nisti - ko'plik ma'nisin an'latadı; sonday-aq [din'], [din'], [tun'], [tin'], [nin'], [nin'], [nun'], [dun'], [tun'], [nu'n'], [du'n'], [tu'n'] iyelik sepligi jalg'awının' sanı on eki bolg'anı menen bul da tek bir grammatikalıq ma'nisti - iyelik sepligi ma'nisin bildiredi. Solay etip olardıń quramındag'ı seslerdin' almasıwı menen ma'ni o'zgerip ketpeydi. Mine, bul singarmoniyalıq tillerdin' baslı o'zgesheligi bolıp tabıladı. Tu'birde ha'm qosımtada, bir buwinli so'zlerde ha'm ko'p buwinli so'zlerdin' son'g'ı buwinlarında seslerdin' fonemalıq qasıyetleri menen xızmeti birdey emes. Ko'mekshi morfemanın' variantın do'retiwge qatnasıwshı fonema o'zinin' aldındag'ı ha'm son'ındag'ı basqa qon'silas fonemalar menen ajralmas birlikte ha'm baylanısta

tu'bir morfemanın' seslik du'zilisine sa'ykeslese otirip orn almasadi. Ma'selen, ko'plik jalg'awının' variantların do'retiwge qatnasatug'in fonemalar dawıslı [a], [e], [o'] desek, olar aldındag'ı ha'm son'ındag'ı [l] ha'm [r] dawıssızları jin'ishke [e] dawıslısı menen kelgende tek jin'ishke [l] ha'm [r] dawıssızları, jin'ishke erinlik [o'] dawıslısı menen kelgende tek jin'ishke, erinlik [l], [r] dawıssızları g'ana keledi. Solay etip, ko'mekshi morfemada dawıslı ses o'zinin' fonemalıq xızmeti bolg'an ma'ni ayrıwshılıq qa'siyetin jog'altqanday ko'rinedi. Shında ol jerde ha'r tu'rli dawıslılar bolg'an [a], [e], [o'] fonemaların' almasıwı dep tu'siniliwi kerek. Al, [basla]-[baslı], [isle]-[isli] jubaylas so'zlerindeki ko'mekshi morfemalar bir-birinen tek dawıslılar arqalı ayrılıp tur. Ol so'zlerdin' ko'mekshi morfemalardag'ı [a], [e] ha'm t.b. dawıslılarının' ayrıqsha fonema ekenine gu'man joq. Solay etip, ko'mekshi morfemada dawıslı [a], [e] ha'm basqa da dawıslılar o'zlerinin' fonemalıq xızmeti bolg'an ma'ni ayrıwshılıq qa'siyetin tolıq saqlap tur. Sonlıqtan da, ko'mekshi morfemanın' ko'p variantlı bolwin singarmoniyalıq tillerdin' o'zinshelik o'zgesheligi dey otirip, olardin' qurılındag'ı seslik o'zgerislerdi, atap aytqanda, ko'mekshi morfemanın' basındag'ı dawıssızdin', sonday-aq ondag'ı dawıslılardin' almasıwı qaraqalpaq tilinin' qa'liplesken da'stu'rli sesler almasıwı¹ dep qarawımız kerek. Solay etip, dawıslı seslerdin' ekinshi ha'm onnan keyingi buwinlardag'ı, dawıssızlardın' ko'mekshi morfemanın' basındag'ı ko'p variantlılıg'ı qaraqalpaq tilinin' da'stu'rli seslik almasıwının' ko'rinisi bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq tilindeki ko'mekshi morfemalardın' quramındag'ı dawıslı fonemalar da, dawıssız fonemalar da o'z-ara orn almasıwına dawıslılar singarmonizmne muwapiq atlıqtın' ko'plik jalg'awlannın' u'sh variantta keliwi, yag'niy olardag'ı [a], [e], [o'] dawıslıların aldındag'ı ha'm keyindeki [l], [r] dawıssız seslerinin' tu'rin o'zgerge otirip jumsalıwı misal bola aladı. Sonday-aq, tartım jalg'awının' to'rt variantta keliwin de misal retinde ko'rsetiw mu'mkin: [tsi], [tisi], [tusu], [tu su] so'zlerinde [i], [i], [u], [u'] dawıslılarının' almasıwı singarmonizmge sa'ykes keledi. Keltirilgen misallardan ko'rinip turg'anınday-aq ko'mekshi morfemalarda [a], [e], [o'],

¹ Seslerdin' almasıwı ko'plegen tillerde ushurasadı ha'm onı lingvistikada *alternatsiya* yamasa *divergentsiya* degen terminler menen de ataydı.

[i], [i], [u], [u'] dawıslıları ushurasadı. Al, [a'], [o'] dawıslıları ushiraspaydı. Sebebi ol fonemalar ko'mekshi morfemalarda jumsalıwı jalg'ınan sheklengen;

b) Ko'mekshi morfemada dawıssız fonemalardın' o'z-ara orn almasıwına misal retinde dawıssızlar singarmonizmne muwapiq iyelik sepliginin' basındag'ı [t], [d], [n] fonemalarınin' almasıwin ko'rsetiwge boladı. Ol dawıssızlar [attin'], [taldin'], [balanın'] tu'rindeki so'zlerde o'zleri jalg'anatug'in tu'birdin' aqırındag'ı seslerge baylanıslı almasadı. Basqa misal: [r], [m], [d] dawıssızlar bolımsız feyil qosımtasınin' basında [aytpa], [alma], [jazba] tu'rindeki so'zlerde almasadı. Sonday-aq [q/k] ha'm [g/g] dawıssızları da baris sepliginin' basında [atqa], [qarg'a], [betke], [jerge] tu'rindeki so'zlerde almasadı. Onı bilay ko'rsetiwge boladı: q-k yamasa g'-g.

Biz joqarıda ko'mekshi morfemalarda dawıslı ha'm dawıssızlardın' almasıwı qubılısın so'z etken bolsaq, sonın' menen birge tu'bir morfemanın' qurılısında da seslerdin' almasatug'inlig'in ko'rsetiwge boladı. Dawıssızlar singarmonizmne sa'ykes tu'bir morfemanın' aqırındag'ı sesler almasadı. Misal: [kitap] — [kitabı], [taraq]-[tarag ı], [jik]-[jigi]. Sonday-aq seslik nızamlardan biyg'a'rez halda tu'birdin' aqırındag'ı seslerdin' almasıwı ushurasadı. Misal: [qap] — [qaw], [jap] — [jaw], [tap] — [taw]; [sep] — [sew] ha'm t.b. Ol jubaylas so'zlerdin' ma'nileri birdey bolıp, ekewi de tilde ten'dey jumsaladı.

§ 12. Diftonglar

Ayırım dawıslılar qanday fonetikalıq jalg'dayda keliwine qaramastan artikulyatsiyalıq jaqtan eki seston quralıwı mu'mkin. Bir dawıslıdan baslanıp, ekinshi dawıslıg'a pitken quramalı sesler bir buwinin' quramında keliwinen haqıyqat diftong jasaladı. Qaraqalpaq tilinde bunday diftonglar ushiraspaydı. Qaraqalpaq tilinde tek jalg'an diftonglar bolıp, olardin' ha'r biri eki fonemadan quraladı. Yarım dawıslılar bolg'an w, y sonorları dawıslı fonemalardın' aldında ha'm son'ında dizbeklesip kelip, ashıq ha'm tuyıq fonetikalıq diftonglardı payda etedi. Y ha'm w sesleri shında da dawıssız fonemalar bolıp, artikulyatsiyalıq jaqtan dawıslılarg'a og'ada jaqın bolg'anlıqtan olar yarım dawıslılar dep

te aytiladi. Bunday buwin quray almaytug'in bo'lekke iye bolg'an diftonglar jalg'an diftonglar delinedi. Buwin quray almaytug'in y, w bo'leklerinin' diftongtin' aldinda ya son'inda turwina qaray olar ashıq ha'm tuyıq diftonglar bolıp ekige bo'linedi. Ashıq diftonglar: *ye, ya, ya', yo, yo', yu, yu', yi, yi, wo, wo', wa, wa', wu'*. Misali: *yek, yaq, yosh, yakı, kiyik, tayın, tu'ye, sıyr, woz, wo'z, wa'j, awır*. Tuyıq diftonglar: *iy, iy, ay, a'y, ey, oy, o'y, uy, u'y, u'w, uw, aw, ew*. Misali: *tiy, tiy, ay, a'y, geyde, toy, so'yt, u'y, uyqı, gu'w, jew ha'm t.b.* Keltirilgen bul misallardag'ı *tu'ye, sıyr, uyqı, gu'w* so'zlerindeki eziwlik *i, i, e* dawısları singarmonizmge muwapıq sa'ykes erinlik dawıslar bolg'an *u, u', o'* seslerine aylanıp, ol so'zler *tu'yo', u'yu', uyu, ta'wu'r, awır, uyqu* tu'rinde aytiladi. Sonday-aq joqarida keltirilgen misallardag'ı *yek, yeki, woz, wo'z* so'zleri imla qa'deleri tiykanında *ek, eki, oz, o'z* tu'rinde jaziladi. Bul so'zlerdegi *e, o'* ha'ripleri *ye, wo, wo'* diftongların an'latiw ushın jumsalg'an.

Diftonglardin' ko'pshiliginin' eki fonemadan turatug'inına hesh qanday gu'man joq. Sonlıqtan olardin' ha'rine tallaw jasaw za'ru'r emes. Diftonglardin' ishinde *iy, iy, uw, u'w* tuyıq diftonglarının' ha'm *ye, wo, wo'* ashıq diftonglarının' ha'r qaysısı eki fonemadan tura ma yamasa olar eki sestən quralg'an bir fonema ma? Bul ma'seleni sheshiw qaraqalpaq tilinde qiyın ha'm talash ma'sele bolıp tabiladi. Sonlıqtan bularg'a o'z aldına toqtap o'tiw za'ru'r.

§ 13. Ayırım tuyıq diftonglardin' fonemalıq quramı

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde *iy, iy, uw, u'w* diftonglarının' ha'r qaysısı eki fonemanın' dizbegi dep sanaladı ha'm olar ha'zirgi imlada esapqa alıng'an. Bul teoriyalıq ha'm a'meliy jaqtan og'ada durs sheshim bolıp tabiladi. Diftonglar ushırasatug'in so'zler *juw, buw, suw, kiy, qiy, sıy* ha'm t.b. tu'rinde jazılıp, diftonglardin' qurılısındag'ı seslerdin' ha'r qaysısı o'zlerinin' sha'rtli tan'baları menen belgilenedi.

Atalg'an diftonglardin' ha'r qaysısı bir pu'tin fonema emes, al olardin' ha'r biri eki fonemanın' dizbeginen turatug'inlig'in tolıq da'ililleytug'in mag'lıwmatlar keltiremiz.

Birinshiden, bul diftonglardin' juwan-jin'ishkeligi, anıg'ıraq aytqanda, olardin' dawıslı sin'arının' juwan yamasa jin'ishkeligi

so'zlerdin' ma'nisin ayırıp turadı. Misali: *jıy — jiy, tiy — tiy, tuw — tu'w* ha'm t.b. Bul jubaylas so'zlerdegi dawıslardin' ornı almasıwı menen so'zlerdin' ma'nisi o'zgerip tur. Sonday-aq diftonglardin' ekinshi (dawıssız) sin'arının' basqa dawıssız benen ornı almasıwı arqalı da so'zdin' ma'nisi o'zgerip, jan'a so'z payda boladı. Misali: *jıy — jil, jiy — jik, tiy — tin, tuw — tur* ha'm t.b. Fonologiya iliminde uhwma qabil etilgen qa'deler boyınsha diftonglar bir pu'tin fonema bolıp sanalıwı ushın bunday bolmawı kerek. Solay etip, bul diftonglardin' sin'arları birigip, ajıralmas bir pu'tin fonema bola almay, aldındag'ı dawısları *i, i, u, u'* ha'm son'ındag'ı *y, w* dawıssızları o'z aldına dara-dara fonemalar bolıp sanaladı.

Ekinshiden, *iy, iy, uw, u'w* diftonglarının' sin'arları arasınan buwinın' shegarası o'tedi. Ma'selen, bul diftonglarga tamamlang'an so'zdin' son'ın dawıslıdan baslang'an qosımta qosılsa, son'g'ı sin'arı (*y, w*) kelesi buwinın' quramına o'tedi. O'ytkeni qaraqalpaq tilinde ekinshi ha'm onnan keyingi buwinlar dawıslıdan baslanbaydı. Misali: *kiy-ki+yim, tiy-ti+yim, suw-su+wim* ha'm t.b. Tu'birge tiyisli bolıwına qaramastan *y, w* kelesi buwing'a o'tip tur.

U'shinshiden, so'z bolıp otırg'an diftonglardin' sozımlilig'i monoftonglar¹ bolg'an *i, i, u, u'* dawıssızlarına qarag'anda shama menen eki ese sozımlıraq. Sonday-aq, *iy, iy, uw, u'w* diftonglarının' sozımlilig'i eki fonemadan turatug'inına gu'man joq dep sanalatug'in im, il, ul ha'm t.b. sıyaqlı sesler dizbeginin' sozımlilig'i menen ortasha alg'anda ten'dey keledi. Bul mag'lıwmatqa tiykarlıana otııp ko'rsetilgen diftonglardı sozımlilig'i boyınsha eki fonemanın' dizbeginen turadı dew kerek. O'ytkeni "eger de sozımlilig'i jag'ınan sol tildegi basqa fonemalardin' sozımlilig'inan asıp ketpese g'ana sesler toparın bir fonemanın' jumsalıwı dep esaplaw kerek"². Al qaraqalpaq tilinde bolsa, diftonglardin' sozımlilig'i da dara fonemalardan eki ese sozımlıraq ha'm eki fonemanın' sozımlilig'inin' qosındısı menen bara-bar keledi. Bunday juwmaq shig'arıw ushın *tiy, tiy, tuw* sıyaqlı ha'm

¹ *Monoftong* — grekshe *monos* — "bir" ha'm *phongos* "dawıslı", "ses" degendi bildiredi.

² *Трубейской Н. С. Основы фонологий. М., 1960, 66-бет.*

sim, til, tul siyaqli so'zler ostsillografta jazilib, aling'an ostsillogrammadan so'zlerdin' son'g'i (iy, iy, uw ha'm im, il, ul) sesler dizbegi millisekund penen o'lishenip, olar salistinildi.¹

To'rtinshiden, ko'pshilik tu'rkiy tillerde sonday-aq qaraqalpaq tilinde de, so'zdin' aqiri dawislig'a pitse, og'an qosimtanin' dawissizdan baslang'an varianti, al so'z dawissizg'a tamamlansa, og'an qosimtanin' dawishidan baslang'an varianti qosilatug'in jag'daylar ko'plep ushirasadi. Misali, *atam, inim, bo'lem, dizim* ha'm *atim, tilim, ku'nim, qolim* so'zlerin salistin'iz; *iy, iy, uw, u'w* diftonglarina tamamlang'an so'zlerge basqa da aqiri dawissiz fonemalarg'a tamamlang'an so'zlerdegiydey qosimtanin' dawishidan baslang'an sin'an qosiladi. Misali, *siyim, tiyim, kiyim, suwim, juruwim* ha'm t.b. Bul misallar atalg'an diftonglardin' bir pu'tin fonemalar emes, al son'g'i sin'arlarinin' dawissiz fonemalar ekenin ko'rsetedi.

Joqanda ko'rsetilgen semantikaliq, morfologiyaliq ha'm fonetikaliq mag'liwmatlardin' ha'mmesi iy, iy, uw, u'w diftonglarinin' fonetikaliq diftonglar bolatug'inlig'in, al olardin' ha'r birinin' fonologiyaliq jaqtan so'zsiz eki fonemanin' dizbeginen quralatug'inlig'in toliq da'lilleydi.

§ 14. Ayırım ashıq diftonglardın' fonemalıq quramı

Qaraqalpaq tilinin' seslik du'zilisiz izertlewge arnalg'an miynetlerde avtorlar tu'pkilikli so'zlerdin' basında jumsal'g'anda dawishi e, o, o' fonemalan mudamı diftong tu'rinde aytiladi, yag'niy e fonemasi bul jag'dayda y sesi menen, o ha'm o' fonemaları w sesi menen dizbeklesip keledi dep ko'rsetedi. Haqyqatında da, fonetikaliq ko'z-qarastan, yag'niy artikulyatsiyaliq jaqtan so'zdin' basında e, o, o' ha'ripleri menen jazilib ju'rgen dawishlar shinında ye, wo, wo' diftongları bolıp olardin' ha'r biri eki sestin' dizbegi tu'rinde aytiladi. So'zdin' ortasında ha'm aqırında *niyet, jiyek, biye, tiye* usag'an so'zlerde de *ye* aytiladi ha'm usilay jaziladi. So'zdin' ortasında *wo'* bolıp aytilg'ani menen jazıwda *we* bolıp jaziladi. Misali: *su'wo'n, ju'wo'n* — aytiliw; *su'wen, ju'wen* — jazılıw. Al, *wo'* so'zdin' tek birinshi buwinında

¹ Даулетов А. Вокализм каракалпакского языка. Самарканд, 1976, 33-бет.

g'ana gezlesip, ol bir ha'rip penen - o menen belgilenedi. Son'g'i buwinlarda o fonemasi tek onis tilinen kirgen so'zlerde ushirasadi.

So'zdin' basında *ye, wo, wo'* diftongların eksperimental metodlar menen izertlep qarag'anda, olardin' ha'r biri *y ha'm e, w ha'm o, w ha'm o'* siyaqli toliq eki sestin' dizbeginen turatug'inlig'i aniqlandi.

Birinshiden, auditoriyaliq ta'jiriye na'tiyjesinde so'zdin' ortasında jumsalatu'g'in, eki fonemadan turg'an *ye ha'm wo'* dizbekleri tu'lawshular ta'repinen so'zdin' basında jumsalatu'g'in *ye, wo'* diftongları siyaqli bolıp qabil etiledi. Bul ta'jiriye bilay islendi: magnitofon lentasına niyet, jiyen, su'wo'n siyaqli so'zlerden arnawlı apparat (seperator) arqalı ekinshi buwinları (yet, yek, wo'n) bo'linip alınıp, tag'ı da magnitofong'a jaziladi. Son'g'i jazıp aling'an buwinlar tu'lawshular ta'repinen qaraqalpaq tilindegi qa'dimgi ma'ni bildiretug'in *et, ek, o'n* so'zleri tu'rinde qabil etiledi.

Ekinshiden, *wo ha'm wo'* diftonglarınan baslang'an so'zlerdi aytıw waqtında erinlerdi kinog'a tu'sirip, kino su'wretlerge serlep qarag'anda, da'slep erinler bir-birine jaqınlasıp, *w* sesin aytqandag'ıday formag'a enip, onnan keyin o ha'm o' seslerine ta'n bolg'an qa'lipine keledi.¹ Solay etip, da'slep *w* anıq aytiladi da keyin *o ha'm o'* dawam etiledi.

U'shinshiden, ostsillograf apparatında tu'sirilgen su'wretlerdegi sızıqlarg'a qarap, so'zdin' basında *ye, wo, wo'* diftonglarınin' ha'r biri toliq eki sestin turatug'inlig'in ko'riwge boladi. Ostsillogramma materiallarına tiykarlanıp, bul diftonglardin' sozimlilik'i eki fonemadan turatug'inına gu'man tuwmaytug'in *le, me, lo, mo, lo', mo'* ha'm t.b. siyaqli sesler dizbeklerinin' sozimlilik'i menen ten'dey ekeni, *ye, wo, wo'* diftonglarinin' sozimlilik'i sa'ykes e, o, o' monoftonglarinin' sozimlilik'inan eki ese uzınraq ekeni bayqaladi. Bul diftonglardin' sozimlilik'inin' so'zdin' basında *ya, wa* ha'm *wa'* diftonglarinin' sozimlilik'i menen barabar keletug'inlig'i *yer* — *yag, yeki* — *ya'ke, woz* — *waz, wo'kin* — *wa'kil* siyaqli so'zlerdegi da'slepki eki sestin' sozimlilik'in salistinirw arqalı aniqlandi.²

¹ Даулетов А. Вокализм каракалпакского языка. Самарканд, 1976, 33-бет.

² Сонда.

To'rtinshiden, spektrogramma materiallarina qarag'anda da diftonglardan sonor ha'm dawisli seslerdi an'g'arivg'a boladi. Spektrogrammada ye, wo, wo' diftonglarinin' dawisli sin'arlari aniq formantlarina iye bolsa, aldın'g'ı sin'arının' formanti aniq emes, eki sin'ardin' tiykarg'ı tonları bir-biri menen tutasıp turadi.

Joqanda ko'rsatilgen eksperimental materiallar, sonday-aq so'ylew ag'zalarımızdin' ha'reketin baqlaw arqalı so'zdin' basındag'ı ye, wo, wo' diftonglarinin' ha'r biri tohq eki sestey ha'm e, wha'm o, w ha'm o'seslerinen turatug'inlig'in ko'riwge boladi. Biraq ta olardi eki fonema dep tanıw ushin joqarıdag'ı fonetikalıq mag'lıwmatlar ele de jetkiliksiz. Bul ma'seleni durıs sheshiw ushin tildin' fonemalıq sistemasin' tereń talap ko'riw kerek. Tildin' fonemalıq sistemasına tiykarlanıw kerek ekenligi prof. L.R.Zinder ta'repinen bilay eskertiledi: "... diftong daradara eki fonemanın' dizbeginen qurala ma yamasa fonetikalıq jaqtań gospalı bolg'an bir fonema ma? Bul sorawg'a sol tildin' tutas fonemalıq sistemasin' izertlew arqalı g'ana aniq juwap beriw mu'mkin".¹ Joqarıdag'ı fonetikalıq (aritkulyatsiyalıq) faktler menen birlikte qaraqalpaq tilinin' seslik sistemasına fonemalıq tallaw jasag'anımızda da barlıq diftonglardın' eki fonemanın' dizbeginen turatug'inlig'in anıqlawg'a boladi.

Geypara tu'rkiy tillerde so'zdin' basında jumsalatuğ'ın ye diftonginin' eki fonemadan turatug'inlig'in da'lillew qiyın emes. Ma'selen, o'zbek a'debiy tilinde e monoftongi ha'm ye diftongi so'zdin' basında jumsaladı.² Solay etip so'zdin' basında ye ha'm e o'z-ara qarama-qarsı qoyıladı. Misalı: *yer*— *er*. Bul siyaqlı qubılıs oris tilinde de bayqaladı. Oris tilinde so'zdin' basında e monoftongi jumsalıp, ol e ha'ribi menen belgilenedi. Misalı: *el, есть, ноел, свел, в семье*.³ Solay etip, so'zdin' basında ye diftongi menen bir qatarda e monoftongi de jumsaladı. A'debiy tilde birdey fonetikalıq jag'dayda (misalı: so'zdin' basında) bir fonemanın' eki tu'rli ren'ki jumsalımaydı, al bir qiyli ren'ki jumsaladı. Oris tilinde e ha'm ə o'z aldına basqa-basqa fonemalar dep sanalımaydı. Al, olar bir fonemanın' (e fonemasinin') ren'leri dep esaplanadı.

¹ Зиндер Л. Р. Общая фонетика. Л., 1960, 8-бет.

² Решетов В. В. Узбекский язык. Ташкент, 1959, 135-бет.

³ Аванесов Р. Н. Русское литературное произношение. М., 1968, 48-бет.

Sonlıqtan e ha'm ə tu'rinde ha'r qiyli bolıp jazılıwına qarap, olardi ha'r tu'rli fonemalar dep esaplawg'a bolımaydı.

Solay etip, so'zdin' basında diftong emes, "taza" e dawisli foneması ushırasatug'in tillerde (misalı: o'zbek ha'm oris) usınday fonetikalıq jag'dayda (so'zdin' basında) jumsalag'an ye diftonginin' eki fonemadan turatug'inlig'in da'lillew qiyın emes.

Qaraqalpaq tilinde fonetikalıq jag'dayg'a baylanıslı, yag'nıy so'zdin' basında keliwine baylanıslı e dawisli mudamı y sesi menen, al o ha'm o' dawisli mudamı w sesi menen aytilg'anlıqtan ye so'zdin' basında jumsalatuğ'ın e dawisli fonemasinin' ren'ki, al wo, wo'sa'ykes o ha'm o' fonemalarinin' so'z basında jumsalatuğ'ın ren'leri dep tu'sinilip kelindi. O'ytkeni fonemanın' anaw ya minaw ren'ki tek belgili bir fonetikalıq jag'dayda g'ana ushırasadı, al basqa fonetikalıq jag'dayda sol fonemanın' basqa ren'ki jumsaladı degen ko'z-qaras tiykarında ye, wo, wo' diftongları eki fonemanın' dizbegi emes, al sa'ykes e, o, o' fonemalarinin' so'zdin' basında jumsalatuğ'ın pozitsiyalıq ren'leri dep esaplanıldı. Biraq, bunday sheshimge joqanda keltirilgen fonetikalıq faktler menen birge to'mendegi fonologiyalıq faktler de qarsı keledi.

Birinshiden, qaraqalpaq tilinde y ha'm w sesleri ayrıqsha fonema sıpatında qollanıladı. Olar so'zdin' basında a, a' dawisliharinin' aldında fonema xızmetinde jumsaladı. Y ha'm w sonorlarinin' o'z aldına dara fonema ekenin da'lillew qiyın emes. Bul sonorlar basqa dawisizlarg'a to'mendegishe qarama-qarsı qoyıladı:

a) so'zdin' basında *yar-tar-ar, ya'ki-pa'ki, waz-baz-az, wa'kil-sha'kirt*, t.b. Dawisli a fonemasinin' aldındag'ı sestini' tu'sip qalıwı menen jan'a so'zler (ar, az) payda boladı. Al a fonemasinin' aldındag'ı y, w seslerinin' tu'sirilwi menen jan'a so'z payda bolımaydı. O'ytkeni qaraqalpaq tilinde a'ki, a'kil degen so'zler joq. Qlar tek ma'ni bildirmeytug'm sesler dizbegi. Sol siyaqlı *yer-ter, por-tor, wo'r-to'r*, t.b. degende birinshi seslerinin' orin alması arqalı bul jubaylas so'zlerdi bir-birinen ajratamız. Dawisli e fonemasinin' aldındag'ı y sesinin', o ha'm o' fonemasinin' aldındag'ı w sesinin' tu'sirilwi menen tazadan so'z jasalımaydı. Joqarıdag'ıday a'kil ha'm a'ki tildes so'zler sıpatında jumsalag'anı siyaqlı tu'pkilikli so'zlerde aldındag'ı y ha'm w sin'arlarısız e, o, o' fonemaları jumsalımaydı, yag'nıy er, or, o'r bolıp aytilımaydı, al mudamı yer, wor, wo'r tu'rinde aytiladı;

b) so'zdin' ortasinda — *tayaq — taraq, qirwat — qurat, su'wen — su'ren* ha'm t.b. Bul misallardan ko'ringenindey *y* ha'm *w* seslerinin' ormina basqa dawissiz sesler jumsaliv menen so'zdin' ma'nisi o'zgerip basqa so'z jasalip tur.

Sonor *y* ha'm dawisi e seslerinin' aralig'iman morfologiyaliq shegara o'tedi, yag'niy e morfema xizmetin atqaradi. Misali: *tiye, kziye* siyaqli so'zlerde *ye* diftonginin' son'g'i sin'an bolg'an *e* dawislisi hal feyildin' suffiksi bolip, ol morfema xizmetin atqarip tur. Solay etip, *y* ha'm *w* sonorlari o'z aldina dara fonema bolip, olar so'zdin' ortasinda, aqirinda ha'm basinda da jumsaladi. So'zdin' basinda *e, o, o'* dawislilan ayrigsha qa'siyetke iye boladi, yag'niy olar joqanda aytilg'aninlay-aq tu'pkilikli so'zlerde tek dawissizlardan son' g'ana, sonin' ishinde *y, w* dawissizlarinan da son' jumsaladi.

So'zdin' basinda tek *ye, wo, wo'* diftonglari g'ana emes, sonin' menen birge eki fonemadan turatug'inina gu'mansiz bolg'an *ya, ya', wa, wa'* siyaqli diftonglardin' da jumsalatuq'inlig'i joqaridag'i misallar menen ko'rsetildi. *Ya, ya', wa, wa'* diftonglarinin' ha'r biri so'zdin' basinda eki fonemanin' dizbegi sipatinda jumsalatuq'in bolg'anliqtan, tap sonday fonetikaliq jag'dayda (so'zdin' basinda) kelgen *ye, wo, wo'* diftonglari da eki fonemanin' dizbeginen quralg'an dep esaplawg'a tiyislimiz. Sebebi, „...belgili bir tildin' qa'deleri boyinsha ayrim fonemalar topari da'l sonday fonetikaliq jag'dayda ushiraspaytug'in bolsa g'ana onday sesler topari bir fonema dep esaplanivi kerek“¹. Qaraqalpaq tilinde bolsa, *ya, ya', wa, wa'* siyaqli sesler dizbegi (diftonglari) so'zdin' basinda ushirasadi ha'm olardin' ha'r biri eki fonema dep esaplanadi. Sonliqtan, analogiya boyinsha so'zdin' basinda jumsalatuq'in *ye, wo, wo'* diftonglari da eki fonemadan turatug'in seslerdin' dizbegi dep sanalivi kerek.

Ekinshiden, qaraqalpaq tilinde oris tilinen ha'm oris tili arqali basqa tillerden kirgen so'zlerdin' basinda diftong emes, „taza“ *e, o* fonemalari (monoftonglar) jumsaladi. Misali: *elektr, energiya, ekskursiya, eser, eston, opera, oblast, orden, order, osherk, oda*, t.b. Qaraqalpaq tilinde *e* fonemasinin' *ye* ren'ki so'zdin' basinda, *e* ren'ki so'zdin' ortasinda ha'm aqirinda jumsaladi: solay etip *ye* ha'm *e* bir fonemanin' (*e* fonemasinin') ren'ki boladi dep

¹ Н. С. Трубецкой. Основы фонологии. М., 1960, 66-бет.

esaplanip kelgen bolsa, oris tilinen *elektr, oblast*, t.b. siyaqli so'zlerdin' kelip kiriwi menen bul tu'sinik o'zgeredi. Qaraqalpaq a'debiy tilinde ol so'zler *yelektr, woblast* tu'rinde aytilmaydi. Endi so'zdin' basinda *ye, wo'* diftonglari menen birlikte *e, o* monoftonglari da jumsaladi. Demek, *e* ha'm *o* fonemalarinin' diftong bolip aytiliwimin' sebebi fonetikaliq jag'dayg'a (so'zdin' basinda keliwine) baylanishi dep esaplawg'a bolmay qaladi. Solay etip, *e, o* fonemalari so'zdin' basinda *ye, wo* diftonglari qarama-qarsi qoyiladi. Misali: imla qa'deleri tiykarinda *elektr-elek, eser-eser, eston-esten, opera-opira, orden-ordin, order-ordir*, t.b. bolip jazilatug'in bul so'zler fonemaliq jaqtan *elektr-yelek, eser-yeser, eston-yesten, opera-wopira, orden-wordin, order-wordir* boladi ha'm bul jubaylas so'zlerde *e-ye, o-wo* o'z-ara qarama-qarsi qoyiladi. So'zdin' basinda jumsalatuq'in *ye, wo* diftonglari bir pu'tin fonemalar (monofonema) dep sanalip kelgen bolsa, endi oris tilinen kirgen so'zlerdin' sebebinen olardi (*ye, wo*) eki fonema (bifonema) dep esaplawg'a tiykar payda boladi. Tildin' fonemaliq qunlisiin' aniqlawda, uliwma tildin' fonemaliq sistemasina tallaw jasag'animizda sol tildin' so'zlik quramina kiretug'in barliq so'zler, sonin' ishinde sirtan kirgen so'zler de esapqa aliniw kerek : „Shetten kirgen so'zlerdi qabil etiwshi, tilde sa'ykes fonemaliq qarama-qarsi qoyiwg'a tiykar bolsa, aytiliw o'zgesheligine iye bolg'an shetten kirgen seslik qubilislar ayrigsha rol oynaydi“¹.

Joqanda keltirilgen tillik faktorlerge tiykarlana otirip, so'zdin' basinda jumsalatuq'in *ye* diftongi *y* ha'm *e* fonemalarinin', *wo, wo'* diftonglari *w* ha'm *o, w* ha'm *o'* fonemalarinin' dizbeginen turadi degен juwmaqqa kelemiz.

§ 15. Dawishlardin' artikulyatsiyaliq ha'm akustikalig sipatlamasi

O'kpeden shiqqan hawa ag'imni dawis shumildig'inda dawisi payda ete otirip, jan'g'iriq xizmetin atqaratug'in jutqinshaq, awiz ha'm munn boshqlarında belgili bir dawisi sestiy aytrwg'a za'ru'ri bolg'an seslik tu'rge enetug'inlig'i belgili. Qaysi boshqlardin'

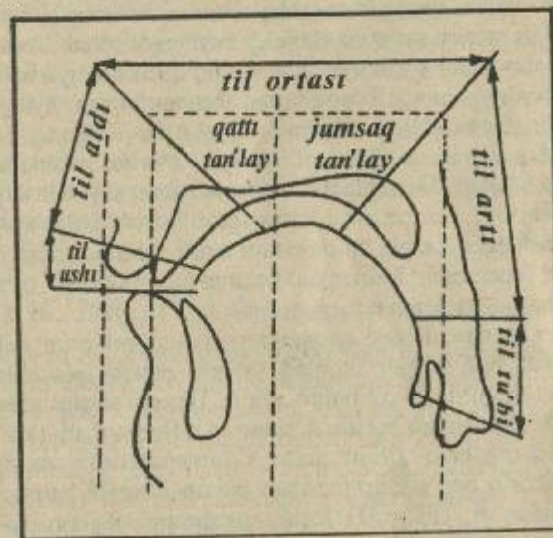
¹ Зиндер Л. Р. Общая фонетика. Л., 1979, 67-бет.

jan'g'ırıq xızmetin atqarıwǵa qatnasıwı dawıslınım' sıpatına baylanıshı boladı. Qaraqalpaq tilinde murınlıq ha'm ko'mekey dawıslılar ushıraspag'anlıqtan dawıslılardıń jasalıwında tek awız boslıǵı g'ana jan'g'ırıq xızmetin atqara otırıp, olardıń seslik o'zgesheligin ta'miyinleydi.

Awız boslıǵın tu'rli formag'a ha'm ko'lemge endiretug'in ha'reketshen' ag'zalar til, erinler ha'm jumsaq tan'lay menen qosa kishkene til bolıp tabıladı. Qaraqalpaq tilinde murınlıq dawıslılar ushıraspag'anlıqtan barlıq dawısh seslerdi aytqanda jumsaq tan'lay ko'terin'ki halda bolıp, murın jolın jawıp turadı. Al, til menen erinler awız boslıǵının' ko'lemin o'zgeriwge tikkeley qatnasadı. Sonlıqtan jan'g'ırıq xızmetin atqarıwshı awız boslıǵının' forması ha'm ko'lemi ha'reketshen' so'ylew ag'zaları bolg'an til, erinler ha'm jumsaq tan'laydın' jag'dayına baylanıshı ekeni ta'biyig'iy qubılıs. A'sirese, ha'r tu'rli bag'ıtta ha'reket etip, tu'rli formag'a ene alatug'in, sonın' na'tiyjesinde awız boslıǵının' ko'lemin ha'r tu'rge endiretug'in en' ha'reketshen' so'ylew ag'zası til bolıp sanaladı. Sonlıqtan dawısh fonemalarǵa en' aldı menen tildin' jag'dayına qaray fonetikalıq sıpatlama beriledi. Bunda tildin' jazıq ha'm tik jag'dayları ayrıqsha a'hmiyetke iye boladı.

Tildin' alg'a yamasa artqa jılıwı menen, yag'niy tildin' jazıq jag'dayı menen dawıslılardıń artikulyatsiyası tikkeley baylanıshı. Tildin' ortan'g'ı bo'limi tan'laydın' ortasına yamasa alding'ı bo'limine (qattı tan'layg'a) qaray ko'terilip, tildin' tu'bi jutqınshaqtın' diywalınan alıslasa, tildin' ushı alg'a jılıydı ha'm aldın'g'ı tislerge tireledi. Kerisinshe, tildin' artqı bo'limi jumsaq tan'layg'a qaray ko'terilip, tildin' tu'bi jutqınshaqtın' diywalına qaray jaqınlasa, sog'an sa'ykes til ushının' keyin ba'siwi ta'biyiy jag'day. Sonday-aq tildin' tu'bi menen jutqınshaqtın' diywalı ortasındag'ı aralıq dawısh seslerdin' til aldı yamasa til artı ekenligine baylanıshı boladı. Til aldı dawıslılarının' jasalıwında tildin' tolıq tulǵ'ası alg'a jılıydı ha'm tildin' tu'bi menen jutqınshaq diywalının' ortasında aralıq ken'eyedi. Kerisinshe, til artı dawısh seslerin aytqanda bul aralıq tarıladı. Solay etip, dawıslıardı aytqanda tildin' tutas tulǵ'ası: ushı, tu'bi, ortası ta'biyiy tu'rde u'ylesip turadı. O'ytkeni anatomiyalıq jaqtan til bo'linbeytug'in bir pu'tin mu'she bolıp, onı til ushı, til aldı, til ortası, til artı, til tu'bi dep bo'liwdin' o'zi fonetika iliminde sha'rtli tu'rde qabil etilgen.

Tildin' tan'layg'a qaray ko'teriliw da'rejesi menen, yag'niy tildin' tik jag'dayı menen dawıslılardıń artikulyatsiyası tig'iz baylanıshı boladı. Tildin' belgili da'rejede ko'teriliwi menen jan'g'ırıq xızmetin atqarıwshı awız boslıǵı ekige bo'linip turadı. Til jaq penen qosa joqarı ko'terilgen sayın awız boslıǵı ko'leminin' kishireyiwi, kerisinshe to'men tu'sken sayın awız boslıǵı ko'leminin' u'lkeyiwi ta'biyiy jag'day. Awız boslıǵındag'ı bunday o'zgerisler seslik o'zgerislerdi payda etedi. Tildin' alg'a yamasa artqa jılıwı dawıslılardıń jasalıwında qanday xızmet atqarsa, tildin' joqarı ko'teriliwi menen to'men tu'siwi de tap sonday xızmet atqaradı.

5-su'wret. Awız boslıǵındag'ı so'ylew ag'zaların' ha'reketsiz jag'dayı

Erinler de awız boslıǵının' ko'lemin o'zgeriwge qatnasa otırıp, erinlik ha'm eziwlik dawıslılardıń ayırmasılıǵın ta'miyinleydi. Erinlik dawıslılardı aytqanda jan'g'ırıq xızmetin atqarıwshı awız boslıǵının' aldın'g'ı shegarası erinler boladı. Al eziwlik dawıslılardı aytqanda bolsa, awız boslıǵının' aldın'g'ı shegarası xızmetin aldın'g'ı tislere atqaradı. Solay etip erinlin' qatnası menen awız

boshlig'inin' ko'lemi o'zgeredi ha'm bul o'z gezeginde dawishlardin' ayirmashilig'in ta'miyinleydi.

Artikulyatsiyaliq jaqtan dawishlardin' o'zgesheligi jan'g'irinq xizmetin atqarwshi awiz boshlig'inin', ondagi ha'reketshen' so'ylew ag'zalarinin' xizmetine tikkeley baylanisli bolg'anliqтан ha'r bir dawishg'a artikulyatsiyaliq sipatlama beriwde bul jag'day basshiliqqa alinadi.

Jan'g'irinq xizmetin atqarwshi awiz boshlig'i dawis shimuldig'ında payda etilgen sestin' (dawistin') sa'ykes ko'mekshi tonların ku'sheyte otirip, yamasa pa'sen'lete otirip, aytilip atirg'an dawishg'a ta'n bolg'an seslik o'zgeshelikti do'retedi. Dawis sestin' tembri menen onin' formantliq du'zilisi ko'mekshi tonlardin' mug'dari menen sapasına tikkeley baylanisli boladi. Akustikalıq jaqтан dawishlar o'zlerinin' formantliq qurılısına iye bolıp, ha'r bir dawish ses basqa dawishlardan formantlarinin' jiyiligi arqalı ayrıladı. Dawishlardin' formantliq qurılısı jan'g'irinq xizmetin atqarutug'in awiz boshlig'inin' forması ha'm ko'lemine tikkeley baylanisli boladi. Dawishlardin' sapası jan'g'irinq xizmetin atqarwshi boshliqlardin', a'sirese awiz boshlig'inin' forması ha'm ko'lemine baylanisli ekeni belgili bir dawishni tanıw ushın jetkilikli bolg'an jiyilikler topan onin' formantları bolatug'inlig'i alimlar¹ ta'repinen ayrıqsha atap o'tilgen edi.

Ha'r bir dawish sestı aytqanda so'ylew ag'zalarinin' belgili bir jag'dayda bolıwı ha'm sog'an sa'ykes dawish ses belgili bir formantliq qurılısqa iye bolıwı sha'rt. Dawish sestin' spektrinde bir neshe formantlar boladi. A'sirese to'rt formant anıq ko'rinedi. Biraq qaraqalpaq tilinin' dawish fonemalarinin' akustikalıq sipatlamasin beriwde to'mennen baslap birinshi ha'm ekinshi formantlardin' (FI, FII) jiyilik shkalasında jaylasıwına g'ana ayrıqsha itibar beriledi. O'ytkeni dawishlardin' akustikalıq sipatlamasin beriwge usı eki formanttın' bir-birine sa'ykeslesip, jiyilik shkalasında ornalasqanın anıqlawdin' o'zi jetkilikli. Al, u'shinshi, to'rtinshi formantlar (FIII, FIV) tiykarınan so'ylewshinin' o'zinshelik o'zgesheligine baylanisli boladi. Basqasha aytqanda, eki adam ta'repinen aytılğan [a] belgili da'rejede eki tu'rli ses boladi. Biraq ol eki tu'rlilik hesh qanday lingvistikalıq a'hmiyetke iye bolmaydı. Bul ha'r tu'rli adam

¹ Zunder Л. Р. Общая фонетика. Л., 1960, 6 — 7-бетлер.

ta'repinen aytılğan ha'r tu'rli [a] sesinin' lingvistikalıq jaqтан barabarlıgı FI, FII arqalı, so'ylewshilerdin' o'zinshelik o'zgeshelikleri onnan joqarı formantlar FIII, FIV arqalı an'lanatug'inlig'i til seslerinin' akustikalıq qa'siyetlerin izertlewge arnalğan miynetlerde da'lillengen.¹

FI tildin' tik jag'dayına, yag'my tildin' tan'layg'a qaray ko'teriliw da'rejesine baylanisli bolsa, FII tildin' jazıq jag'dayına baylanisli boladi. Basqasha aytqanda, dawish ses qanshelli joqarı ko'terinki (qısıq) bolsa, FI sonshelli to'men jiyilikke iye boladi, al ol qanshelli tu'sin'ki (ashıq) bolsa, FI sonshelli joqarı jiyilikke iye boladi. Sonday-aq dawish ses qanshelli til aldı bolsa, FII sonshelli joqarı jiyilikke iye boladi. Al ol qanshelli til arti bolsa, FII sonshelli to'men jiyilikke iye boladi. Sonday-aq dawishimin' erinlik bolıwı da FII nin' jiyiligin to'menletedi.²

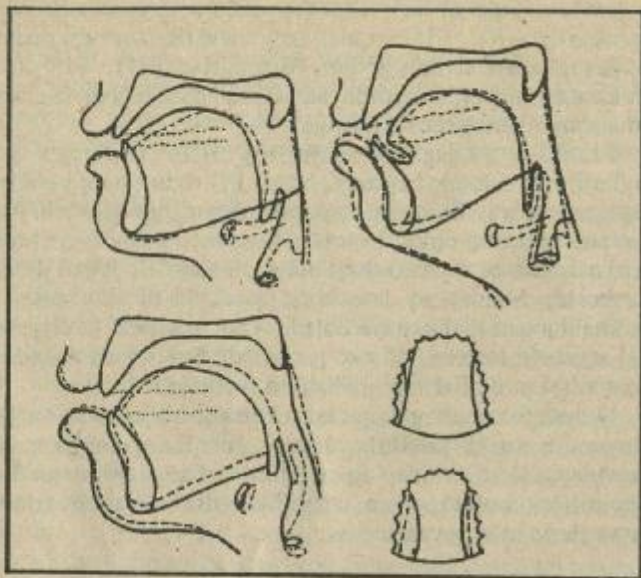
Dawish fonemalarg'a sipatlama beriwde biz joqanda aytılğan uhwmalıq artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq anıqlamalardı basshiliqqa aldıq. Sonday-aq qatellikke jol qoymaw maqsetinde, isenimlirek bolıwı ushın u'sh diktordin' rentgenogramma su'wretlerin tolıq paydalandıq.

§ 16. Dawish [e] fonemasının' sipatlaması

Dawish e [e] - til aldı, qısıq, eziwlik fonema. Artikulyatsiyalıq jaqтан tildin' aldın'g'ı bo'limi tan'laydın' aldın'g'ı bo'limine (qattı tan'layg'a) qaray ko'teriliwi, tildin' artıq bo'limi tu'sin'ki halda bolıwı, til ushının' to'mengi tislardin' tu'bine tireliwi ha'm tildin' tu'bi jutqınshaqtın' diywalınan a'dewir qashıqlasıwı arqalı jasaladı (*6-su'wret*). To'mengi jaq az da'rejede tu'sin'ki jag'dayda, erinler ashılğan biyta'rep halında turıp, jan'g'irinq xizmetin atqarwshi awiz boshlig'inin' aldın'g'ı shegarası tislar boladi. Tildin' tutas tulg'asının' alg'a jılasıwı arqalı bos ornı o'z denesi menen ba'ntlep, awiz boshlig'inin' aldın'g'ı bo'liminde kishi, al artıq bo'liminde uzınsha ha'm ken' ko'lemde payda etedi. Rentgenogrammadan aling'an bul mag'lıwmatlar palatogramma arqalı tastıyqlanadı. Tildin' ortadan aldıraq bo'liminin' ko'teriliwi sebepli onin' eki sheti birinshi kishi azıw tislardan baslap keyin qaray tiyip,

¹ Fant G. Sonda. 113 — 115-бетлер.

² Sonda.

6-su'wret. Dawish [e], [i] seslerinin' rentgenogramma ha'm palatogrammalari (1-u'zik sızıq)

palatogrammada tildin' eki shetinin' qaldırğ'an izi anıq ko'rinedi (6-su'wret).

So'ylew ag'zaların jay baqlawımız ha'm eksperimental mag'lıwmatlar tildin' jag'dayı boyınsha qaraqalpaq tilinde dawish [e] fonemasının' basqa dawishlarg'a salıstırğ'anda til aldıraq ekenin tastırıqlaw menen birge tildin' tik jag'day boyınsha, yag'nıy tildin' ko'terin'kilik da'rejesi boyınsha qısıq [i],[i],[u],[u'] dawishları sıyaqlı ko'terin'ki (qısıq) ekenin ko'rsetedi. Qaraqalpaq tilinde oris tilindegidey (ma'selen, oris tilindegi i yamasa u sıyaqlı) haqıyqat qısıq dawish fonemalar joq. Qısıq yamasa joqan ko'terin'ki dawish degende qaraqalpaq tilindegi basqa dawishlarg'a salıstırmaılı tu'rde g'ana ayta alamız. Qaraqalpaq tilinin' artikulyatsiyalıq bazasın anıqlay otırıp, N. A. Baskakov minaday pikir bildirgen edi: „Qaraqalpaq tilinin' barlıq sesleri jaqtın' ko'teriliw da'rejesi boyınsha joqan ha'm orta ko'terin'kilikten go're ko'birek tu'sin'kilik penen ayıladı, yag'nıy tilge baylanış artikulyatsiyalıq

baza bir qansha keyin jılısın'qı bolsa, al qatarg'a (tildin' jazıq jag'dayına A.D.) - til aldı ha'm til artı ekenligine baylanış, sonday-aq ko'terin'kiligine (tildin' tik jag'dayına - A.D.) - ko'terin'ki ha'm tu'sin'ki ekenligine baylanış bolğ'an ayırmaşılıqların saqlay otırıp, tildin' tik jag'dayı boyınsha bir qansha tu'sin'ki boladı¹¹.

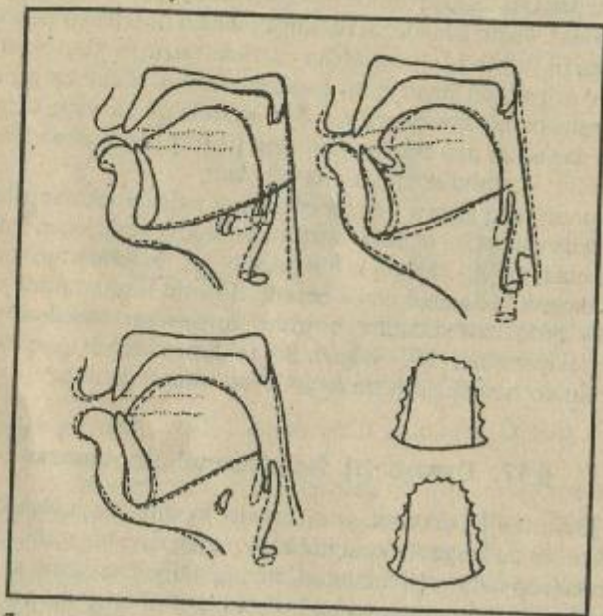
Bul anıqlama ba'rinen burın qaraqalpaq tilindegi dawish fonemalarğ'a tiyisli boladı. Al, ol dawısızlar ushın sa'ykes kelmeydi. Qaraqalpaq tilinde [e] dawish fonemasınan basqa barlıq dawishlar, sonın' ishinde usı da'wirge shekem til aldı dep esaplanıp ju'rgen [i],[u],[a],[o'] dawıslıan da, tildin' jazıq jag'dayı boyınsha tildin' azlı-ko'pli keyin jılıwı arqalı jasaladı. Al tildin' tik jag'dayı boyınsha barlıq dawishlarg'a, sonın' ishinde usı da'wirge shekem qısıq dawishlar dep esaplanıp ju'rgen [i],[u],[i],[u] dawishlarına da tildin' tu'sin'kilik jag'dayı ta'n boladı.

Akustikalıq jaqtan [e] fonemasının' ekinshi formantı basqa barlıq dawishlardın' ekinshi formantına salıstırğ'anda joqarı jiylikke iye boladı (1800-2090gts.). Bul jag'day [e] fonemasının' en' til aldı dawish bolwınan derek beredi. Birinshi formantının' jiyliğı basqa qısıq dawishlardın' birinshi formantları sıyaqlı to'men jiylikke iye boladı (260-580gts.). Bul [e] fonemasının' qısıq dawish ekenin ko'rsetedi (2-keste ha'm 11-su'wretke qaran'ız).

§ 17. Dawish [i] fonemasının' sıpatlaması

Dawish [i] - til ortası, qısıq, eziwlik fonema. Artikulyatsiyalıq jaqtan usı da'wirge shekem tildin' jazıq jag'dayı boyınsha til aldı dep sanalıp ju'rgen [i] fonemasi, shında til ortası dawishlı ekeni anıqlandı. Tildin' ortan'gı bo'limi tan'laydın' ortasına, amıg'ıraaq aytqanda, qatı tan'lay menen jumsaq tan'laydın' shegarasına qaray ko'teriliwi, tildin' artıq bo'limi tu'sin'ki jag'dayda bolıwı, til ushının' aldıraq jılısıwı, til tu'binin' jutqınshaq diywalınan qashıqlasıwı arqalı jasaladı. To'mengi jaq az da'rejede tu'sin'ki, erinler ashılğ'an biyta'rep halında turıp, jan'g'ırıq xızmetin atqarıwshı awız boshlıg'ının' aldın'gı shegarasın tıslar quraydı. Solay etip tildin' tutas tulğ'asının' awız boshlıg'ının' ortasına toplanıwı arqalı bos orındı o'z denesi menen ba'ntley otırıp, onı (awız boshlıg'ın) ten' bo'lip, birdey ko'lemdegi eki ken'likte payda

etedi (7-su'wret). Bul renggenogramma mag'lıwmatları, palatogramma arqalı da tastıyqlanadı. Tildin' ortan'g'ı bo'liminin' tan'laydin' ortasına ko'teriliwinen tildin' eki ernegi birinshi kishi aziw tislenden baslap tiyip, ol qaldır'g'an izler palatogrammada anıq ko'rinedi (7-su'wret). Palatogrammada qaldır'g'an izler [e] sesin aytqandag'ıdan ensizirek (6-su'wrette [i] ha'm [e] seslerin' palatogrammasın salıstırın'). Bul ayırmasılıq [i] sesinin' [e] sesine qarag'anda tildin' artıraq jiljiwı arqalı jasalıwınan bolsa kerek.

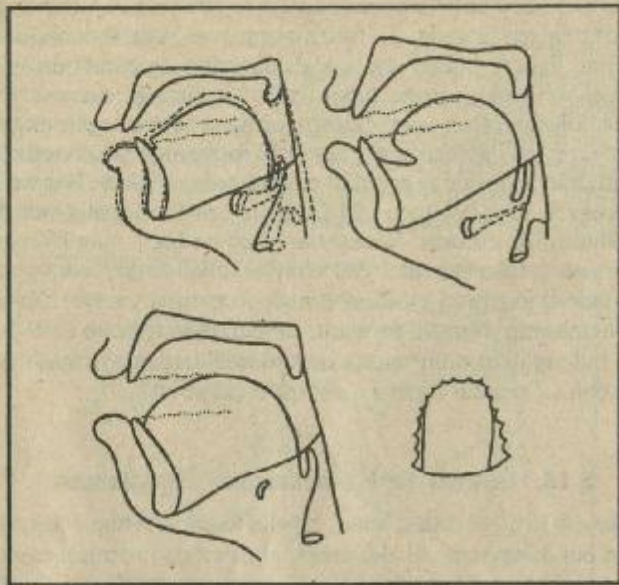
7-su'wret. Dawıshı a' i, u' seslerin' rentgenogramma ha'm palatogrammaları (u' — u'zık sızıq).

Akustikalıq jaqtan [i] foneması tek [e] fonemasınan sa'l to'menirek jiyliktegi ekinshi formantına iye (1640 — 1930). Al, ol basqa dawıshı fonemalarg'a qarag'anda joqarg'ı jiylikte. Bunday joqarı jiylikte bolıwına tildin' jazıq jag'dayı (alg'a jılısın'qı til ortası dawıshı ekenligi) sebepti bolıw menen birge onın' eziwlik ekenligi de azlap sebepti. O'ytkeni tildin' jazıq ha'm tik jag'dayı

boyınsha birdey bolıwına qaramastan [u'] fonemasınin' ekinshi formantına qarag'anda [i] fonemasınin' ekinshi fonemasınin' joqarıraq jiylikte bolıwı tek son'g'ı dawıshın aytqanda erinin' qatnaspawı menen g'ana tu'sindiriliwı mu'mkin. Dawıshı [u'] erinlik bol'g'anı ushın onın' ekinshi formantı to'menlegen. Sebebi tildin' jazıq jag'dayınan son'g'ı ekinshi formantqa ta'sir etetug'ın artikulyatsiyalıq jag'day erinin' qatnası bolıp tabıladı. Bug'an 2-kestedegi [i]-[u'], [a']-[o'], [ı]-[i], [a]-[o] eziwlik - erinlik jubaylas dawıshlarınin' ekinshi formantları haqqındag'ı mag'lıwmattı salıstıra otırıp tolıq isenemiz. Bul jubaylas dawıshların' aldın'g'ıları (eziwlikleri) joqarıraq jiyliktegi ekinshi formantlarına iye. Dawıshı [i] fonemasınin' birinshi formantı to'men jiylikte bolıp (250-570 gts.), bul jag'ınan onın' basqa qısıq dawıshılardan ayırmasılıqı bolmaydı (2-kesteni ha'm 11-su'wretti qaran'ız).

§ 18. Dawıshı [a'] fonemasınin' sıpatlaması

Dawıshı [a'] - til ortası, ashıq, eziwlik fonema. Artikulyatsiyalıq jaqtan bul dawıshınin' til aldı emes, al til ortası foneması ekenin rentgenogramma ha'm palatogramma mag'lıwmatları tolıq tastıyqlaydı. Tildin' ortan'g'ı bo'limi tan'laydin' ortasına sa'l ko'terilip, do'n'islikti payda etedi; tildin' aldın'g'ı ha'm artqı bo'limi tu'sin'ki, erinler ashıq, to'mengi jaq tu'sin'ki halda jasaladı. Erinler ashıq jag'dayda bol'g'anlıqtan awız boshıg'ınin' aldın'g'ı shegarası xızmetin aldın'g'ı tislər atqaradı (8-su'wret). Ashıq dawıshılardı, sonın' ishinde [a'] dawıshın aytqanda to'mengi jaqtın' tu'sin'ki halda bolıwı, al qısıq dawıshılardı aytqanda ko'terin'ki jag'dayda turıwı ta'biyg'ıy jag'day. Solay bolsa da dawıshılarg'a kerekli seslik tu'rıde payda etiwde to'mengi jaqtın' qanshelli da'rejede tu'sin'ki ya ko'terin'kiligi emes, al tildin' tan'layg'a qaray ko'terin'kilik yamasa tu'sin'kilik jag'dayı a'hmiyetlirek boladı. Ma'selen, jaqtın' ashılıw da'rejesin o'zgeritpey-aq ashıq [a'] ha'm qısıq [i] dawıshların aytıw mu'mkin. Biraq [a'] sesin aytqanda tildin' tu'sin'ki, al [i] sesin aytqanda tildin' ko'terin'ki bolıwı sha'rt. Sonlıqtan da, dawıshılarg'a sıpatlama beriwde ha'm olardı klassifikatsiyalawda jaqtın' ashılıwına emes, al tildin' ko'teriliw da'rejesine itibar beremiz.

8-su'wret. Dawishl *a*, *i* seslerinin' rentgenogrammasi ha'm *i* sesinin' palatogrammasi (*i* — u'zik sızıq).

Rentgenogramma mag'lıwmatları [*a*] dawishlın aytqanda tildin' ko'terin'ki bolatug'ınin ko'rsetedi (8-su'wret).

Akustikalıq jaqtan, birinshiden, [*a*] fonemasi o'z-ara jaqın jıyliktegi birinshi ha'm ekinshi formantlarına iye boladı. (F1-500-970 gts., F11-1380-1840 gts). Ekishiden, formantların' to'mengi ha'm joqarg'ı shegarası ko'birek ayırmasılıqqa iye (F1-din' to'mengi shegarası 500 gts. bolsa, joqarı shegarası 970 gts. F11-nin' to'mengi shegarası 1380 gts. bolsa, joqarı shegarası 1840 gts.). Bul ashıq dawishılardıń ha'mmesine ta'n akustikalıq jag'day. Ekinshi formantınin' jıyligi boyınsha [*e*] ha'm [*i*] dawishılannan son'g'ı u'shinshi orındı tutadı (2-keste, 12-su'wretti qaran'ız). Dawishılardıń ashıq bolıwı birinshi formantınin' jıyligin joqarılatatug'ınin esapqa alsaq, [*a*] fonemasinin' [*a*] dawishısı menen birge en' ashıq dawishılar ekenine isenemiz. Sebebi bulardan

da joqarıraq jıyliktegi F1 hesh dawishıda joq (2-kestedegi dawishılardıń birinshi formantların sahistirip qaran'ız).

§ 19. Dawishl [*u*] fonemasinin' sıpatlaması

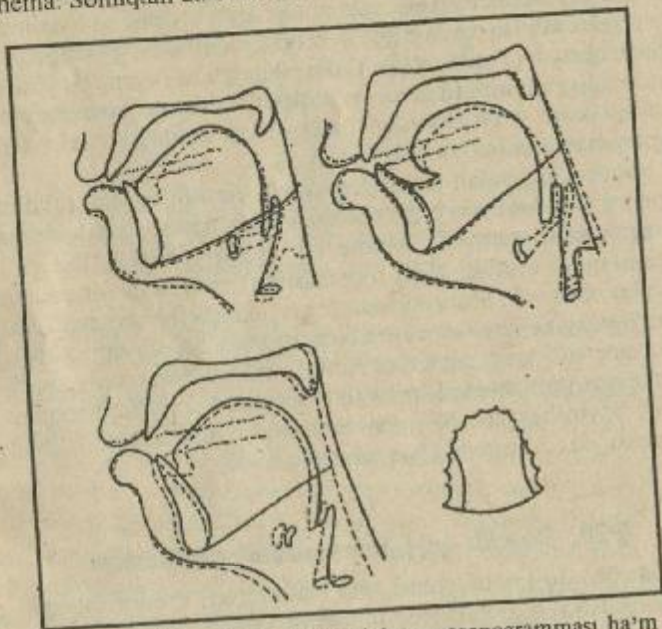
Dawishl [*u*] - til ortası, qısıq, erinlik fonema. Artikulyatsiyalıq jaqtan [*i*] fonemasi sıyaqlı tildin' ortan'g'ı bo'limi tan'laydın' ortasına qaray ko'teriliwi, tildin' artqı ha'm aldın'g'ı bo'limlerinin' tu'sin'ki, til tu'binin' jutqınshaq diywalınan qashıqlasıwı, solay etip tutas tildin' awız boshg'ınin' da'l ortasına toplana otırıp, onı ten'dey ekige bo'lip turıwı arqalı jasaladı. To'mengi jaq az da rejede tu'sin'ki, eziwlik [*i*] fonemasinan ayırması erinler alg'a u'yriw na'tiyjesinde do'n'gelek san'laq payda etilip, awız boshg'ınin' aldın'g'ı shegarasın erinler quraydı (7-su'wretler). Tildin' aldın'g'ı ha'm artqı bo'limleri tu'sin'ki jag'dayında til ortası ko'terilgenlikten onin' erneklerinin' ekinshi kishi azıw tislardan baslap tiyip qaldır'ın izi palatogrammada anıq ko'rinedi (7-su'wret).

Akustikalıq jaqtan [*u*] fonemasinin' ekinshi formantı tildin' jazıq jag'dayı boyınsha birdey bolıwına qaramastan [*i*] dawishısına qarag'anda to'menirek jıylikke iye (1300-1550gts). Bul [*u*] fonemasinin' erinlik, al [*i*] fonemasinin' eziwlik ekeni menen tikkeley baylanışlı. Solay etip dawishlınin' ekinshi formantına tildin' jazıq jag'dayı ta'sir etiwı menen birge az bolsa da, erinlinin' qatnası da ta'sir etedi. Anıg'ırag'ı, dawishlınin' erinlik bolıwı onin' ekinshi formantın to'menletedi. Dawishl [*u*] fonemasi birinshi formantınin' jıyligi boyınsha (260-550 gts) basqa qısıq dawishılardan hesh ayırması joq (2-kesteni 11-su'wretti qaran'ız).

§ 20. Dawishl [*o*] fonemasinin' sıpatlaması

Dawishl [*o*] - til ortası, orta ko'terin'ki, erinlik fonema. Artikulyatsiyalıq jaqtan [*u*] fonemasi sıyaqlı tildin' ortan'g'ı bo'liminin' tan'laydın' ortasına (jumsaq tan'laydın' aldın'g'ı bo'limine) qaray ko'teriliwi, tildin' artqı ha'm aldın'g'ı bo'limlerinin' tu'sin'ki, til tu'binin' jutqınshaq diywalınan qashıqlasıwı, solay etip tutas tildin' awız boshg'ınin' ortasına toplana otırıp, onı ekige bo'liw arqalı jasaladı. Biraq [*u*] sesin

aytqanda til menen jaq ko'terin'ki, al [o'] sesin aytqanda tu'sin'ki jag'dayda boladı. Sonday-aq rentgenogrammadan [o'] sesinin' artqa jiljin'qirag'an til ortası dawışısı ekenin an'law qıyın emes. Erinlik dawışı bolg'anlıqtan erinler alg'a u'yrlılıp, do'n'gelek san'laq payda etiledi, na'tiyjede awız boshıg'mın' aldın'gı shegarası tıslar emes, al erinler boladı (7,9-su'wretler). Til ortası dawışları bolg'an [i] menen [a'], [u'] menen [o'] fonemaların o'z-ara salıstırıp qarasaq, [i] sesine qarag'anda [a'] a'dewir tu'sin'ki ekenin, al [u'] sesine qarag'anda [o'] shamalı tu'sin'ki ekenin ko'remiz (8,9-su'wretler). Tildin' tik jag'dayı boyınsha [u'] ha'm [i] seslerine salıstırıp anda qısıq, al [u'] ha'm [i] seslerine salıstırıp anda ashıq fonema. Sonlıqtan da buni orta ko'terin'ki fonema dep ataymız.

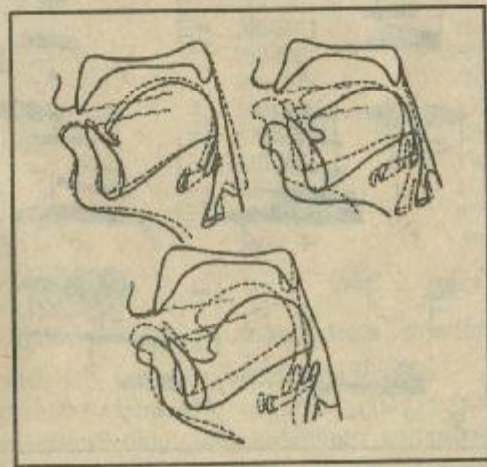
9-su'wret. Dawışı u, o' seslerinin' rentgenogramması ha'm u sesinin' palatogramması (o' — u'zik sızıq)

Akustikalıq jaqtan [o'] dawışısı erinlik, onn' u'stine erinlik [u'] sesine qarag'anda da ashıq fonema bolg'anlıqtan til ortası dawışı fonemaların' ishinde en' to'men jiyiliktegi ekinshi

formantına iye boladı (1290-1510 gts). Birinshi formantının' jiyiligi boyınsha ortasha orındı iyeleydi (320-500 72): ashıq dawışlardan to'men, qısıq dawışlardan joqarı jiyilikte boladı (2-kesteni ha'm 11-su'wretti qararız).

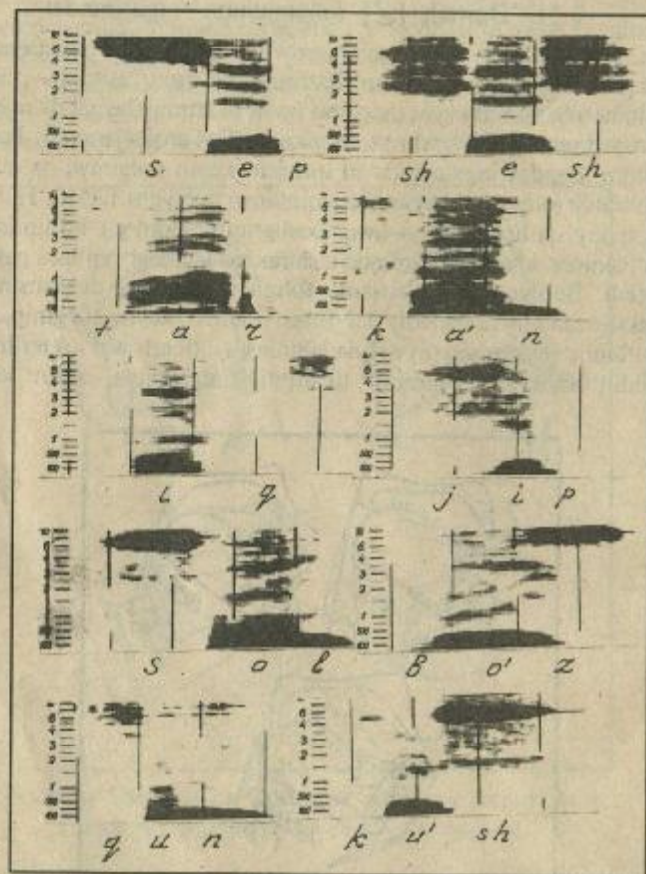
§ 21. Dawışı [a'] fonemasının' sıpatlaması

Dawışı [a] — til artı, ashıq, eziwlik fonema. Artikulyatsiyalıq jaqtan til artı dawışlarının' ha'mmesine ortaқ jag'day — tutas tildin' tulg'asının' keyin sheginiwi ha'm til artının' belgili da'rejede artqı (jumsaq) tan'laydın' tusına ko'teriliwi arqalı jasaladı. Tutas tildin' bunday jag'dayında til ushinin' keyin sheginiwi ha'm til tu'binin' jutqınshaq diywalına jaqınlasıwı ta'biyg'iy na'rse. Tildin' usınday qa'lipte bolıwı awız boshıg'mın' aldın'gı bo'liminde u'ikenirek, al artqı bo'liminde kishirek ko'lemdegi ken'likte payda etedi. Berilgen bul sıpatlama tolig'ı menen [a] dawışının' jasalwına tuwra keledi. Til tutası menen keyin sheginip, til tu'binin' jutqınshaq diywalına jaqınlasıwı, til artının' ko'teriliwi, tildin' aldın'gı bo'liminin' tu'sin'ki halda bolıwı, jaqtın' ken'

10-su'wret. Dawışı a, i seslerinin' rentgenogrammaları (i — u'zik sızıq)

ashılıwı arqalı [a] foneması jasaladı. Erinler ashıq jag'dayında bolıp, awız boslıg'ının' aldın'g'ı shegarası xızmetin aldın'g'ı tisler atqaradı (10-su'wret). Bul fonema en' ashıq ha'm til artı bolg'anlıqtan, ku'tilgenindey-aq, palatogrammada hesh iz qaldırmaydı. Rentgen su'wretinen ko'rinip turg'anunday-aq tutas

11-su'wret. Barlıq dawıshı fonemalar qatnasqan so'zlerdin' spektrogrammaları.

til awız boslıg'ının' artqı bo'limine toplanıp, onın' aldın'g'ı bo'liminde ken' ko'lemdi payda etken.

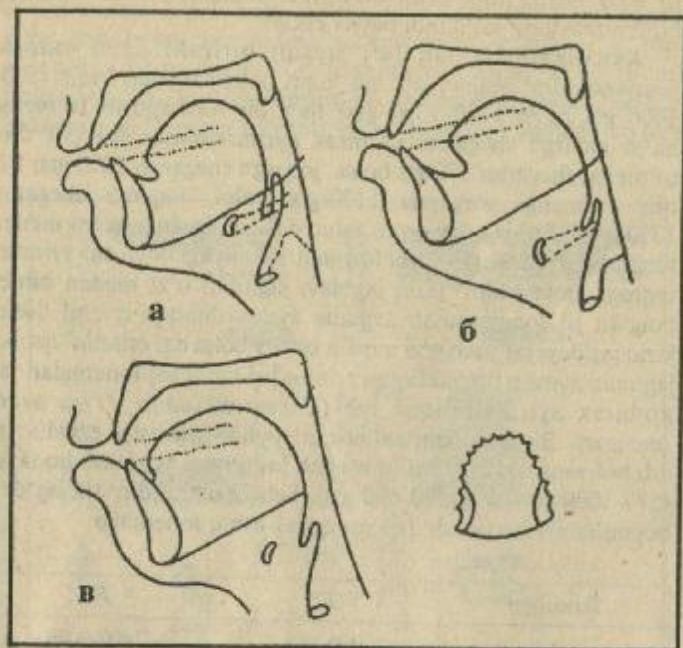
Akustikalıq jaqtan [a'] sıyaqlı birinshi ha'm ekinshi formantların' aralıg'ı o'z ara jaqın bolıwı menen birge (570-1000 gts ha'm 1130-1390 gts) ha'r bir formantın' to'mengi (F1 din' ha'm joqarg'ı shegarası ko'birek ayırmashılıqqa iye (F1 din' to'mengi shegarası 570 gts bolsa, joqarg'ı shegarası 1000 gts; F11 nin' to'mengi shegarası 1130 gts bolsa, joqarg'ı shegarası 1390 gts). Bul jag'day onın' ashıq dawıshı fonema ekeni menen tikkeley baylanıslı. Ekinshi formantınin' jıylıgı boyınsha erinnin' qatnası ha'm tildin' jazıq jag'dayı jag'ınan o'zi menen birdey bolg'an [i] fonemasınan azg'ana ayırmashılıqqa iye; al tildin' jazıq jag'dayı jag'ınan o'zi menen birdey bolsa da, erinnin' qatnası jag'ınan ayrılıp turg'anlıqtan erinlik [u] ha'm [o] fonemalarınan ko'birek ayırmashılıqqa iye (2-kesteni ha'm 11-su'wretti qaran'ız). Birinshi formantlarınin' jıylıgı boyınsha eziwlik, til artı bolıwına qaramastan [i] menen [a] u'lken ayırmashılıqqa iye (570-1000 gts. ha'm 250-660 gts). Sebebi olar tildin' tik jag'dayı boyınsha ayrılıp turadı: [i]- qısıq, [a]-ashıq fonemalar.

Dawıshlar	F1	F11
e	260-580	1800-2090
i	250-570	1640-1930
u'	500-970	1380-1840
u'	260-550	1300-1550
o'	320-500	1290-1510
i	250-660	1160-1440
a	570-1000	1130-1390
u	270-560	830-1090
o	360-730	800-1110

§ 22. Dawıshı [i] fonemasının' sıpatlaması

Dawıshı [i] — til artı, qısıq, eziwlik fonema.

Ko'pshilik adamların' artikulyatsiyasında til artı dawıshı foneması retinde tildin' artqı bo'liminin' ko'teriliwi, til ushının' tu'sin'ki, til tu'binin' jutqınshaq diywalına jaqınlasıwı, solay etip awızdın' aldın'g'ı bo'liminde ko'birek ko'lem payda etiliwi arqalı

12-su'wret. Dawıslı / sesinin' rentgenogramma ha'm palatogramması

jasaladı. (13-su'wret a, b). Al, ayırım adamlardıń' artikulyatsiyasında aralas dawıslı foneması sıpatında tildin' artqı bo'limi menen birge tildin' ushı ha'm aldın'g'ı bo'limi tan'layg'a qaray ko'terilip, solay etip tildin' u'sti jazıq jag'dayg'a enip, uzınsha ko'lemdi payda etedi (13-su'wret; v). Dawıslı [ı] sesin aytqanda erinler ashıq ha'm biyta'rep halda tırp, jan'g'ınq xızmetin atqarıwshı awız boshlıg'ının' aldın'g'ı shegarası tıslar boladı.

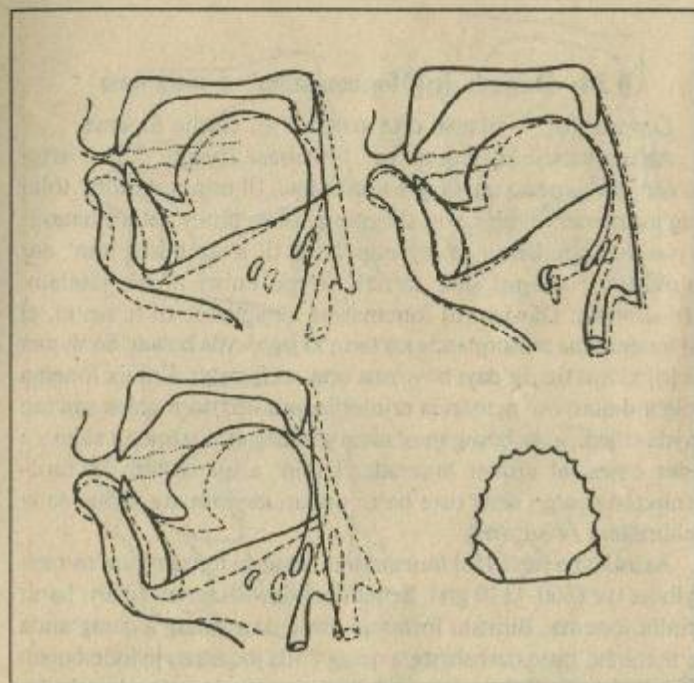
Akustixalıq jaqtan [ı] fonemasının' ekinshi formantı a foneması sıyaqlı to'men jıyılıkke iye. Tek erinlik til artı fonemalarına salıstırğ'anda g'ana [ı] dawıslı joqarıraq jıyılıkte boladı. Birinshi formantı jag'ınan ol qısıq dawıslılarg'a da, orta ko'terin'ki dawıslılarg'a jaqınlasadı (2-kesteg'e ha'm 11-su'wretke qaran'ız).

Bul jag'day [ı] fonemasının' qısıq dawıslılar qatarına jatqan menen de, artikulyatsiyalıq jaqtan olardıń' qanday da ayırmashılıqqa iye ekenin an'latadı.

§ 23. Dawıslı [u] fonemasının' sıpatlaması

Dawıslı [u] — til artı, qısıq, erinlik fonema.

Artikulyatsiyalıq jaqtan [u] foneması tildin' tolıq tulg'ası keyin shegingenlikten til tu'binin' jutqınshaq diywalına jaqınlasıwı, til artının' jumsaq tan'layg'a qaray ko'teriliwi, til ushının' da keyin sheginip, tutas tildin' awız boshlıg'ının' artqı bo'liminde shar ta'rızlı tu'rge eniwi, solay etip awız boshlıg'ının' aldın'g'ı bo'liminde ken',

13-su'wret. Dawıslı u, o seslerinin' rentgenogrammaları (o — u'zik sıziq) ha'm o sesinin' palatogramması

al artqı bo'liminde tar ko'lemdi payda etivi arqalı jasaladı. Erinlik dawıshı bolg'anlıqtan erinler alg'a u'yriılıwı arqalı bir-birine jaqınlasıp, do'n'gelek san'laqtı payda ete otırıp, awız boshlıg'ının' aldın'g'ı shegarası xızmetin atqaradı; artqı bo'limi ko'terilgenlikten tildin' ernekleri keyingi azıw tistin' tusına tiyıp, palatogrammada ol anıq ko'rinedi (13-su'wret).

Akustikalıq jaqtan [u] fonemasının' ekinshi formantı [o] dawıshı sıyaqlı en' to'men jiylikke iye. Bul jag'day [u] fonemasının' teren' til artı ha'm erinlik ekenliginen da'rek beredi. Birinshi formantı boyınsha basqa qısıq dawıshılardan aytarlıqtay ayırmasılıqqa iye emes (2-kesteni ha'm 11-su'wretti qaran'ız).

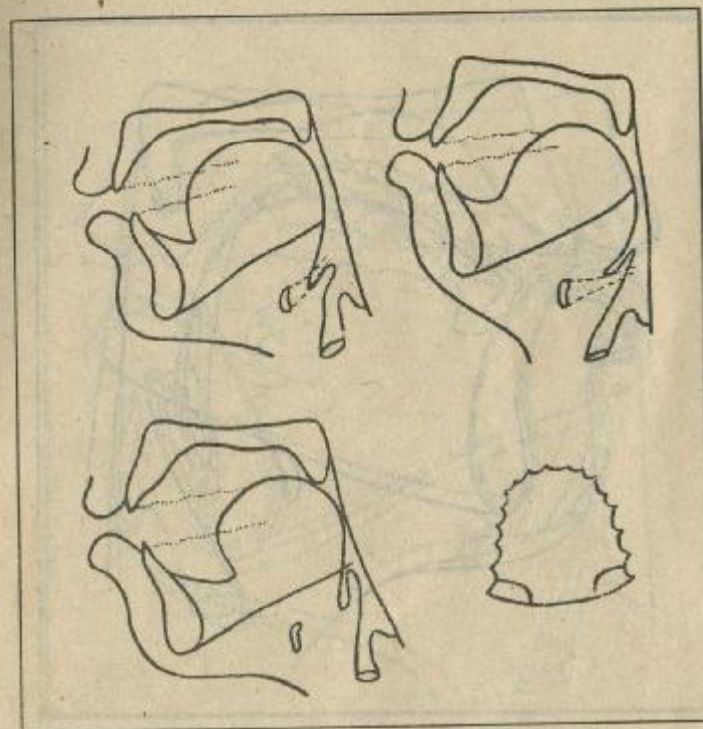
§ 24. Dawıshı [o] fonemasının' sıptalaması

Dawıshı [o] — til artı, orta ko'terin'ki, erinlik fonema.

Artikulyatsiyalıq jaqtan [u] foneması sıyaqlı tildin' artqı bo'liminin' jumsaq tan'layg'a ko'teriliwi, til ushının' tildin' tolıq tulg'ası menen birge keyin sheginiwi, til tu'binin' jutqınshaqtın' diywalına jaqınlasıwı, solay etip tutas til awız boshlıg'ının' en' tu'pkirine toplamp shar ta'rizli tu'rge eniwi arqalı jasaladı. (14-su'wret). Dawıshı [u] fonemasına qarag'anda til tu'sin'ki, al [a] fonemasına salıstırğ'anda ko'terin'ki jag'dayda boladı. Sonlıqtan da [o] tildin' tik jag'dayı boyınsha orta ko'terin'ki. Erinlik fonema bolg'anlıqtan onı aytqanda erinler jaqınlasıp, do'n'gelek san'laq payda etiledi, awız boshlıg'ının' aldın'g'ı shegarası xızmetin aldın'g'ı tislər emes, al erinler atqaradı. Tildin' artqı bo'limi ko'terilgenlikten son'g'ı azıw tiste ha'm onnan keyinirekte kishkene iz qaldırılardı (14-su'wret).

Akustikalıq jaqtan [o] fonemasının' ekinshi formantı en' to'men jiylikke iye (800-1110 gts). Sebebi bul dawıshı teren' til artı ha'm erinlik fonema. Birinshi formantı ashıq dawıshılarg'a qarag'anda to'menirek, qısıq dawıshılarg'a qarag'anda joqarıraq jiylikte boladı (360-730 gts). Solay etip, bul fonemanın' da artikulyatsiyalıq sıptalaması menen akustikalıq mag'lıwmatlar tolıq sa'ykes keledi (2-keste, 11-su'wret).

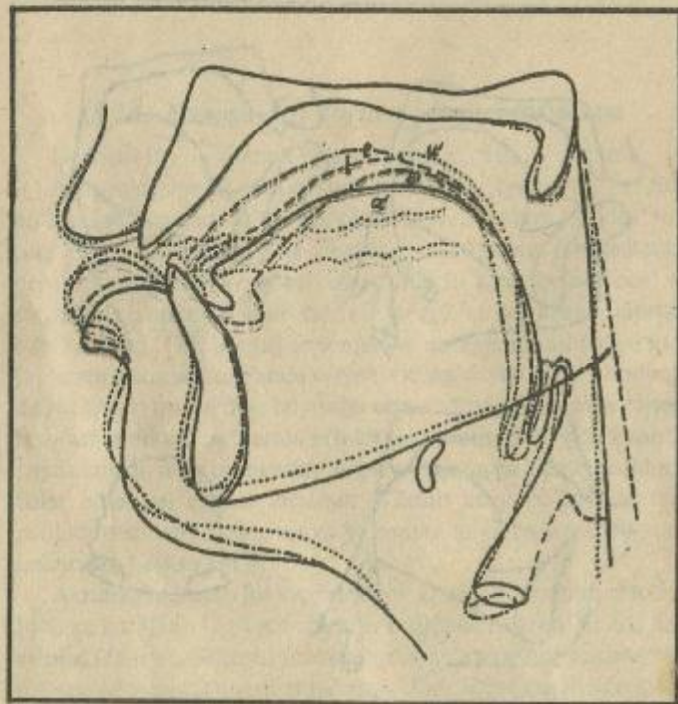
Dawıshı fonemalarg'a berilgen artikulyatsiyalıq sıptalamanı juwmaqlastırıp olardıń jasalıwında til ha'm erinlerdin' jag'dayın salıstırıp maqsetinde rentgenogrammalardı birlestirdik. A'l'bette, bug'an bir doktordın' mag'lıwmatlarınan g'ana paydalandıq. Tog'ız dawıshının' rentgenogrammalarının' ha'mmesin bir su'wrette jaylastırıp mu'mkin bolmag'anlıqtan til aldı ha'm til ortası dawıshlarının' rentgenogrammaların bir su'wrette (15-su'wret), til artı dawıshlarının' rentgenogrammaların bir su'wrette (16-su'wret) berildi. Bunda dawıshılardıń jasalıwında g'ı tildin' tik jag'dayı menen jazıq jag'dayın ha'r ta'repleme salıstırıp ko'riwge imkaniyat bolatug'inlig'ı esapqa alındı.

14-su'wret. Dawıshı o sesinin' rentgenogramma ha'm palatogrammaları

Sunday-aq dawışılardıń birinshi ha'm ekinshi formantlarınń jıylıgı haqqındaǵı mag'lıwmatlar 18-su'wrettegi diagrammada berildi. Diagrammadan ko'rinip turg'anındaq, ashıq dawışılar (a, a') to'mende, qısıq dawışılar (e, i, u, u') joqanda, al til artı (ha'm erinlik) dawışılar (o, u) on' jaqta, til aldı (ha'm eziwlik) dawışısı (e) shep jaqta jaylasqan. Bul ko'rinis alıng'an artikulyatsiyalıq mag'lıwmatlardı (rentgen ha'm palatograf mag'lıwmatların) tolıq tastıyıqlaydı.

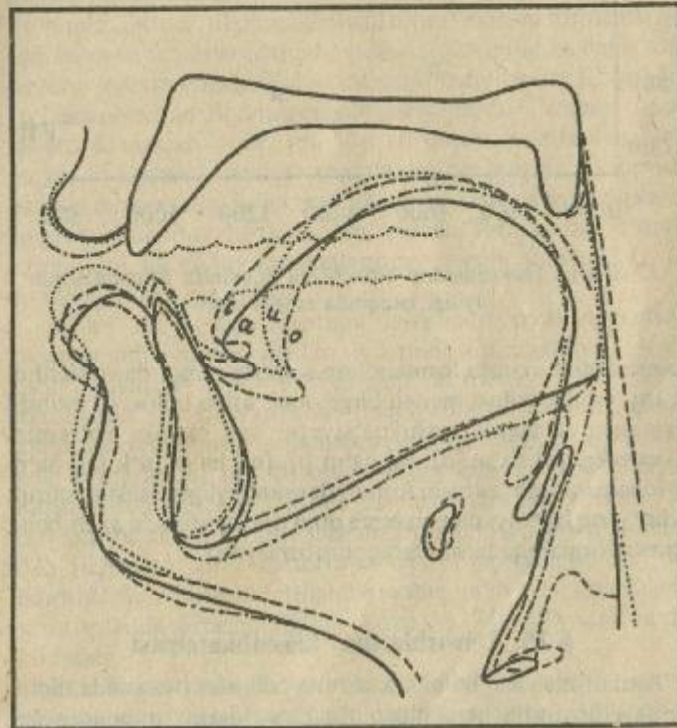
Juwmaqlap aytqanda, dawışı fonemalarınń artikulyatsiyalıq sıpatlaması menen olardıń akustikalıq sıpatlaması tolıq sa'ykes keletug'ın ko'remiz. Tildin' jazıq jag'dayı boyınsha til aldı [e] foneması en' joqarg'ı ekinshi formantına iye, til artı fonemaları,

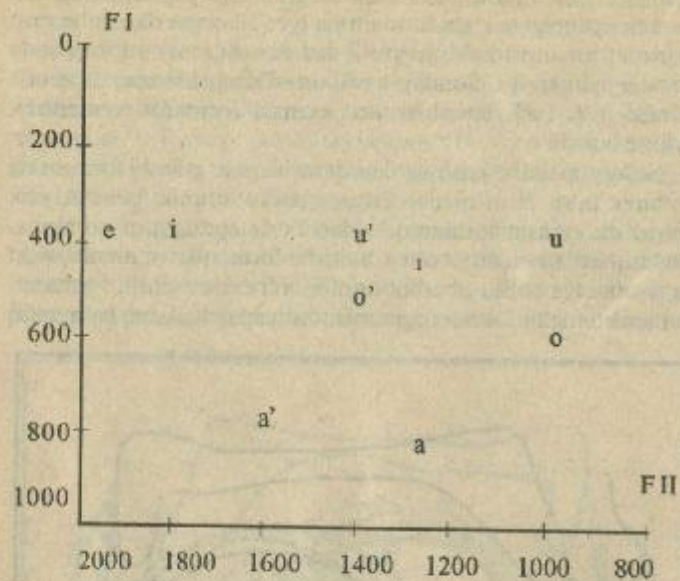
15-su'wret. Til aldı ha'm til ortası dawışılardıń rentgenogrammaları

a'sirese erinlik til artı fonemaları bolg'an [o], [u] dawışıları en' to'men jıylıktegi ekinshi formantına iye. Til ortası dawışılardıń ekinshi formantı til aldı ha'm til artı dawışılardıń salıstırg'anda ortasha jıylıkke iye. Sunday-aq til ortası dawışılardıń arasında erinlik [o'], [u'] dawışılardıń ekinshi formantı to'menirex jıylıkte boladı.

Solay etip tildin' jazıq jag'dayı dawışılardıń ekinshi formantına ko'birex ta'sir etiwı menen birge, olardıń erinlik ha'm eziwlik bolıwı da ekinshi formantqa azlap ta'sir etetug'ın ko'remiz. Dawışılardıń til artı bolıwı ekinshi formantı to'menletiwshi qa'siyetke iye bolsa, olardıń erinlik bolıwı da ekinshi formantı to'menletetug'ın 2-kestedegi sanlar tastıyıqlaydı. Ashıq ha'm qısıq

16-su'wret. Til artı dawışılardıń rentgenogrammaları

17-su'wret. Dawishlardin' birinshi ha'm ekinshi formantlarinin' jiyiligi haqqinda mag'liwmat

dawishlardin' ekinshi formantlarin salistira otirip, dawishlardin' til artı, erinlik bolıwı menen birge onun' ashıq bolıwı da ekinshi formanttı to'menletiwshi qa'siyetke iye ekenin ko'remiz. 2-kestedegi [o] ha'm [u], [a] ha'm [i], [o'] ha'm [u'], [a'] ha'm [i] fonemalarinin' ekinshi formantlarinin' jiyiligin salistira otirip, tildin' jazıq jag'dayı menen birge onun' tik jag'dayı da az da bolsa ekinshi formantqa ta'sir etetug'ınin an'laymız.

§ 25. Dawishlardin' klassifikatsiyası

Artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq tallawlar tiykarında tildin' jag'dayı boyınsha qaraqalpaq tili dawishlarin to'mendegidey toparlarg'a bo'liwge boladı. Artikulyatsiyalıq mag'liwmatlar tiykarında [e] fonemasin haqıyqat til aldı dawishı desek boladı.

Bul pikir akustikalıq mag'liwmatlar menen de tolıq tastıyqlanadı: [e] dawishın aytqanda spektrdin' joqargı bo'limindegi jiyilik ku'sheyedi ha'm ekinshi formantı basqa qa'legen dawishınin' ekinshi formantınan joqarı jiylikte boladı. Ekinshi topardı [i] [a'] [u'] [o'] dawishları quraydı. Bul dawishlardin' artikulyatsiyasin qaraqalpaq tilinin' basqa dawishları menen salistira otirip, olar til ortası dawishlan boladı degen sheshimge keldik. Akustikalıq jaqtan til aldı, til ortası ha'm til artı dawishlarinin' ekinshi formantlarin o'z-ara salistirg'anımızda til ortası dawishlarinin' ekinshi formantları (ortasha 1400-1700 gts) til aldı dawishınin' ekinshi formantınan (ortasha 1800-2090 gts) to'men, til artı dawishlarinin' ekinshi formantlarınan (ortasha 980-1260 gts) joqarı jiylikte ekenin ko'remiz. Demek til ortası dawishlarinin' ekinshi formantları til aldı ha'm til artı dawishlarinin' ekinshi formantlarına qarag'anda ortasha jiylikte boladı. Bul akustikalıq mag'liwmat [i] [a'] [u'] [o'] dawishlarinin' til ortası ekenin tastıyqlaydı. U'shinshi topardı til artı dawishları — [a], [o], [u], [i] quraydı. Artikulyatsiyalıq jaqtan til artı ha'm aralas variantlarına iye bolg'an [ı] dawishı ekinshi formantınin' jiyiligi boyınsha til artı dawishlarinin' qatarına qosıladı. Bulardin' ha'mmesinin' ekinshi formantları, a'sirese, erinlik [o] ha'm [u] fonemalarinin' ekinshi formantları, en' to'men jiylikke iye boladı.

Tildin' tik jag'dayı boyınsha dawishlardı rentgenogramma, palatogramma mag'liwmatları tiykarında artikulyatsiyalıq jaqtan ashıq, qısıq, orta ko'terin'ki dep bo'liwdin' duris ekenin akustikalıq (spektografiyalıq) mag'liwmatlar da tastıyqlaydı. Dawishlardin' birinshi formantlarin salistira otirip, qısıq dawishlar bolg'an [e], [i], [u], [u'], [i] fonemalarinin' birinshi formantlarinin' joqarı jiylikte (ortasha 258-588 gts), ashıq dawishlar bolg'an [a], [a'] fonemalarinin' birinshi formantlarinin' joqarı jiylikte (ortasha 535-1020 gts), orta ko'terin'ki dawishlar bolg'an [o], [o'] dawishlarinin' birinshi formantları ashıq ha'm qısıq dawishlarg'a salistirg'anda ortasha jiylikte (ortasha 340-695 gts) ekenin ko'remiz.

Erinlik dawishlardin' ekinshi formantlarin jubaylas eziwlik dawishlardin' ekinshi formantı menen salistira otirip, erinlik dawishlar to'men jiyliktegi ekinshi formantına iye ekenin ko'remiz. Ma'selen, jin'ishke erinlik dawishlar bolg'an [u'], [o']

fonemalarının' ekinshi formantları sa'ykes jin'ishke eziwlik dawışılar bolg'an [a'], [i] fonemalarının' ekinshi formantlarınan to'men jiylikte, juwan erinlik dawışılar bolg'an [u] menen [o] fonemalarının' ekinshi formantları sa'ykes juwan eziwlik dawışılar bolg'an [a], [i] fonemalarının' ekinshi formantlarınan to'men jiylikte boladı.

Qaraqalpaq tilinde [a']-[a], [o']-[o], [i]-[i], [u']-[u], [e]-[i] ha'm [ı] jubaylas fonemaları tildin' tek jazıq jag'dayı boyınsha bir-birinen ayrıladı.

Tildin' tik jag'dayı boyınsha bul jubaylas dawışılar, ya ashıq, ya qısıq, ya orta ko'terin'ki, erinnin' qatnası boyınsha ya erinlik, ya eziwlik boladı. Jan'g'ırıq xızmetin atqarıwshı awız boshlıg'ının' qısılg'an bo'liminin' tamaqtan erinlerge qaray jiljıwı ekinshi formantın' joqarılawına ha'm az da'rejede birinshi formantın' to'menlewine sebepshi boladı. Spektogrammalarda joqandag'ı jubaylas dawıssızlardın' son'g'ılarının' ([a], [o], [u], [ı] fonemalarının') birinshi ha'm ekinshi formantları bir-birine jaqın jaylasadı, al aldın'g'ılarının' ([a'], [o'], [u'], [i], [e] fonemalarının') birinshi ha'm ekinshi formantları bir-birinen qashıq jaylasadı. Bul juwan ha'm jin'ishke dawışılardıń akustikalıq jaqtan o'zgesheligin an'latadı.

Jan'g'ırıq xızmetin atqarıwshı awız boshlıg'ının' forması ha'm ko'lemin o'zgertiwge tikkeley qatnasatug'ın ha'reketshen' so'ylew ag'zaları bolg'an til ha'm erinlerdin' jag'dayına qarap dawış fonemalar klassifikatsiyalanadı. Bunda tildin' alg'a yamasa artqa jiljıwı, joqarı ko'teriliw da'rejesi ha'm erinnin' qatnası esapqa alınadı.

Berilgen artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq sıpatlamalar tiykarında qaraqalpaq tilinin' dawışılardıń fonetikalıq jaqtan tildin' jazıq jag'dayı boyınsha til aldı [e], til ortası [i], [a'], [u'], [o'], til artı [a], [o], [u] ha'm aralas [ı] (ol til artı ren'kine de iye) dep; tildin' tik jag'dayı boyınsha ashıq [a], [a'], qısıq [i], [e], [u'], [u], [ı] ha'm orta ko'terin'ki [o], [o'] dep; erinnin' qatnası boyınsha erinlik [o], [o'], [u], [u'] ha'm eziwlik [a], [a'], [ı], [i], [e] dep bo'liwge boladı.

Tildin' jazıq jag'dayı jag'ınan til aldı, til ortası ha'm til artı bolıwı menen dawışılar fonetikalıq sıpatlaması ha'm fonologiyalıq belgileri boyınsha sa'ykes keledi. Al, tildin' tik jag'dayı boyınsha

fonetikalıq jaqtan ashıq, qısıq, orta ko'terin'ki bolsa, fonologiyalıq jaqtan tek ashıq ha'm qısıq boladı. Tildin' tik jag'dayı boyınsha fonetikalıq jaqtan ashıq, qısıq, orta ko'terin'ki dep u'sh toparg'a bo'lgende erinnin' qatnasıwı yamasa qatnaspawına qaramastan, tildin' ko'teriliw da'rejesi g'ana esapqa alınadı. Dawış [o], [o'] fonemaları sa'ykes [a], [a'] seslerine qarag'anda tildin' ko'terin'ki jag'dayında, al [u], [u'] seslerine qarag'anda tildin' tu'sin'ki jag'dayında ayıladı. Sonlıqtan tildin' ko'teriliw da'rejesi boyınsha bir jag'ınan eziwlik [a], [a'] dawışılardına, ekinshi jag'ınan erinlik [u'], [u] dawışılardına salıstırğ'anda erinlik [o], [o'] dawışılardı orta ko'terin'ki boladı.

Artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq sıpatlamalardıń juwmağ'ı retinde du'zilgen dawış seslerdin' fonetikalıq kestesi menen olardıń birinshi ha'm ekinshi formantlarıнын' jiyliğı tiykarında du'zilgen diagrammanı salıstırıp qarasaq, olar ortasındag'ı nızamlı sa'ykeslikti an'laymız. Diagrammanın' ha'm kestenin' en' to'meninde ashıq dawışılar, al on' ta'repinde til artı, sol ta'repinde til aldı ha'm til ortası dawışılardı jaylasqan. Mine, bul artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq mag'lıwmatlardın' o'z-ara sa'ykes keliwi bolıp tabıladı.

DAWISSIZ FONEMALAR

§ 26. Dawıssızlardın' fonemalıq quramı

Tu'rkiy tillerge arab, parsı tillerinen ko'plegen so'zlerdin' kirip keliwine shekemgi da'wirdi, yag'nıy islam dininin' taralıwına shekemgi da'wirdi dawıssızlar sistemasının' en' da'slepki basqıshı dep alsaq, ol da'wirde N. A. Baskakovın' ko'rsetiwı boyınsha on to'rt dawıssız fonema — [m], [p], [w], [n], [l], [r], [t], [x], [s], [z], [sh], [j], [y], [n'] bolg'an. Al [b], [d], [g], [x], [q], [g'] sesleri ayrıqsha fonema emes, olar ayırım fonemalardıń ren'ki xızmetin atqarg'an.¹ Bul pikir qaraqalpaq tilinin' dawıssız fonemalar sistemasının' rawajlanıwına da tikkeley qatnash.

Dawıssız fonemalardıń tariyxıy rawajlanıp, qa'lipesiwinin' kelesi basqıshı islam dininin' taralıwı ha'm arab, parsı tillerinen ko'plep so'zlerdin' kiriwi menen baylanış bolg'an. Bul da'wirde

¹ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II т., 57 бет.

joqarida ko'rsetilgen on to'rt fonemaga qosimsha [b], [d], [x], [g] sesleri fonemanin' ren'ki qa'lpinen endi o'z aldina ayriqsha fonema bolip qosilg'an. Al, [f], [h] dawissiz fonemalan bolsa, tikkeley arab, parsu tillerinen kirgen so'zler menen birge o'tken. Solay etip, bul basqishta dawissizlardin' fonemaliq qurami 20 fonemadan ibarat bolg'an.

Dawissizlardin' rawajlanuvinin' son'g'ı basqishi Qaraqalpaqstanda ken'es hu'kimetinin' du'ziliw da'wirine tuwra keledi. Bul basqish onis ha'm internatsionallıq so'zlerdin' qaraqalpaq tiline ko'plep kirip keliwi menen sipatlanadı. Onis tilinen ha'm onis tili arqalı basqa tillerden so'zlerdin' o'tiwi menen qaraqalpaq tilinin' dawissizlar quramina v [v], ts [c], sh [c'] fonemalan qosilg'an.¹

Solay etip, ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' dawissizlarinin' qurami ha'mmesi bolip jigirma u'sh fonemadan turadı. Olardan tek onis tilinen kirgen so'zlerde g'ana jumsalatu'g'in u'sh dawissizdi (v, c, c') ha'm arab, parsu tillerinen awisqan so'zlerde jumsalatu'g'in eki dawissizdi (f, h) alıp taslasaq, tek on segiz dawissiz qaladı: [b], [p] [m], [w] [s], [z] [sh], [j] [t], [d] [n], [l] [r], [y] [k/q] [g/g'], [n'] [x]. Bulardin' ishinde de juwisin'qi u'nsiz, kishkene tillik [x] dawissizinin' fonemaliq qa'siyeti basqa dawissizlarga qarag'anda gu'milji ekenin atap ko'rsetiw kerek. Jabisin'qi dawissiz [x/q] fonemasinin' [q] ren'ki intervokal jag'dayda mudami juwisin'qi [x] sesi menen almasadı. Solay etip intervokal jag'dayda [q], [x] sesleri bir fonemanin' eki tu'rli ren'klere waziyasin atqaradı. Misali: [saxa], [toxal], [taxim] ha'm t.b. Bunnan tisqari so'zdin' basında da jabisin'qi [q] menen [x] juwisin'qi seslerinin' fonema retinde qarama-qarsi qoyilıw turaqlı emes. Awizeki so'ylew tilinde olardin' biri ornına ekinshisi jumsalıwı mu'mkin. Biraq bunin' menen so'zdin' ma'nisi o'zgermeydi. Misali: [qor]-[xor], [qal]-[xal] ha'm t.b. Bul jerde a'debiy normadan shetlewshilik sezilgeni menen ulıwma mazmun o'zgermeydi. Al

¹ N. A. Baskakovin' jazıwı boyınsha dawissizlardin' rawajlanuvinin' ha'zirgi basqishında, jumsaq / ses o'z aldina fonema sipatında qaraladı. Qaraqalpaq tilinde dawissizlardin' qatti-jumsaqıg'ı fonemaliq ahmiyetke iye bolmaydı. Sonlıqtan jumsaq / sesin o'z aldina fonema demey, qaraqalpaq tilindegi / fonemasinin' ren'ki dep esaplaw kerek. *Qaran* 12: H. A. Баскаков. Каракалпакский язык. II т., 58-бет.

[qan]-[xan], [qor]-[xor], [qabar]-[xabar] ha'm t.b. jubaylas so'zlerin ayırıp turg'an [q] ha'm [x] dawissizlari bolıp tabıladı.

Solay etip qaraqalpaq tilindegi juwisin'qi [x] dawissiz sesi birde (intervokal jag'dayda) jabisin'qi [k/q] fonemasinin' [q] ren'ki menen orn almasıp, bir-biri menen basqa-basqa fonemalar retinde emes, al bir fonemanin' ren'klere siyaqlı qarım-qatnasta boladı, birde (so'z basında) ayriqsha fonema retinde xızmet atqaradı. Ma'selen, [xabar] - atlıq ma'nisinde, [qabar] - feyil ma'nisinde jumsalag'an so'zler bir-birinen tek [q] ha'm [x] sesleri arqalı aynlıp tur. Bul jerde [q] ha'm [x] basqa-basqa fonemalardin' ren'klere waziyasında kelgen.

Qaraqalpaq tilindegi dawissiz fonemalar ortasında [k], [q], [g], [g'] seslerin ha'zirgi ku'nge shekem o'z aldina ayriqsha fonemalar dep esaplaw ha'm olardin' ha'r birin ayriqsha tan'balal menen tan'balap kelgen bolsaq, endi bul ko'z-qarastı qayta qarap shig'ıw'ga tuwra keledi. Biz burınraqta bul dawissizlardin' fonemaliq qa'siyeti jo'ninde bilay degen edik: "Dawissizlardin' fonemaliq qa'siyeti jo'ninde so'z bolg'anda til artı k ha'm g sesleri kishkene tillik q ha'm g' seslerine fonema retinde qarama-qarsi qoyıla ma, yamasa k, g sesleri k fonemasinin', g', g' sesleri g fonemasinin' kombinatorlıq ottenokları ma, degen soraw qoyladı. Bunday sorawdin' tuwatug'ınınin' sebebi ko'pshilik so'zlerde k, g sesleri jin'ishke dawishlar menen, al q, g' sesleri juwan dawishlar menen qon'silas bolıp jumsaladı. Usig'an tiykarlıana otırıp k, g fonemalan ha'r tu'rli fonetikalıq jag'dayg'a baylanishi, yag'nıy olar juwan dawishlar menen kelse, sa'yxes juwan (q, g'), ottenokları arqalı, al jin'ishke dawishlar menen kelse, jin'ishke (k, g) ottenokları arqalı so'zlerde jumsaladı dewge bolar edi. Biraq, q ha'm g' sesleri juwan dawishlar menen qon'silas jag'dayda jumsalıwı menen birge olar k, g sesleri siyaqlı jin'ishke a' dawish fonemasinin' aldında da jumsaladı. Misali: qa'de, qa'dir, qa'te, qa'pes, qa'dem, qa'reli, qa'ste, g'a'lle, g'a'let, g'a'zzel t.b. Sonday-aq qaraqalpaq tilinde aktiv qollanılıp ju'rgen ko'p g'ana sırttan kirgen so'zlerde k, g sesleri juwan dawishlar menen de jumsaladı. Misali: *Kavkaz, kanal, kamal, kazarma, gazon, galstuk* t.b. Demek, q, g' ha'm k, g seslerinin' jumsalıwı fonetikalıq jag'dayg'a, qon'silas dawishlardin' juwan-jin'ishkeligine g'ana baylanishi emes, al tildin' da'stu'rine baylanishi. Sonlıqtan

q, g sesleri juwan dawishi fonemalar menen jumsalatur'm κ ha'm g seslerinin' ottenokları emes, al olar κ, g dawissiz fonemaları sıyaqlı o'z aldına dara-dara fonemalar dep sanalıwı kerek¹. Biraq bul pikirdi tekserip ko'riw ushin ju'rgizgen son'gı da'wirdegi qosımsha baqlawlarımız joqanda aytil'gan pikirdi tastıyqlamadı.

Kerisinshe, [q] menen [κ] seslerinin' ekewi birden bir u'nsiz dawissiz fonemanın' juwan ha'm jin'ishke ren'kleri, al [g] menen [g'] seslerinin' ekewi de birden bir u'nli dawissiz fonemanın' juwan ha'm jin'ishke ren'kleri degen juwmaq shıg'arıw'g'a sebepshi boldı. Olar artikulyatsiyalıq jaqtan ha'r tu'rli sesler tu'rinde aytil'gan menen, yag'nıy [q] menen [g'] — kishkene tillik, [κ] menen [g] — til artı bol'g'anı menen ha'm jazıwda basqa-basqa tan'balalar menen tan'balang'anı menen olardı to'rt tu'rli fonema (κ, q, g, g') dep sanaw'g'a bolmaytug'mına, al til artı-kishkene tillik, u'nsiz, jabısın'qı dawissiz [q/κ] fonemasının' juwan (q) ha'm jin'ishke (κ) ren'kleri ekenine, sonday-aq birden-bir til artı — kishkene tillik, u'nli, jabısın'qı dawissiz g'/g da wissiz fonemasının' juwan (g') ha'm jin'ishke (g) ren'kleri ekenine bizde toliq isenim payda boldı.

Ha'zirgi orfografiyalıq qa'deler boyınsha qa'de, qa'te, g'a'lle, ta'g'dir tu'rindedi so'zlerde son'gı jin'ishke buwının' ta'siri na'tiyjesinde aldın'gı buwında [q] ha'm [g'] dawissizları menen qon'silas bolıp kelgen dawishi sestın' jin'ishke [a'] tu'rinde aytilwi ta'miyinlenedi degen tu'sinikke su'yene otırıp, jazıwda a' tu'rinde jazılıp ju'r. Shinında bul jerde qon'silas buwının' keyinli ta'sirine qarag'anda, yag'nıy son'gı jin'ishke buwının' aldın'gı buwında jin'ishkertiwshi ta'sirine salıstır'g'anda, qon'silas sestın' ilgerili ta'siri, yag'nıy [q] ha'm [g'] juwan dawissizların' son'ındagı dawishlı juwanlatıwshi ta'siri ku'shli bolsa kerek. Bir buwının' qurılısında [q] ha'm [g'] dawissiz sesleri menen qon'silas bolıp kelgen ha'm usı da'wirge shekem jin'ishke dawishi fonema dep ju'rgen [a'] sesi haqıyqatında [a] juwan foneması sıyaqlı akusikalıq sıpatlamag'a iye ekenin mına eksperimental mag'lıwmatlar toliq tastıyqladı.

Birinshi buwındagı dawishlının' birinshi ha'm ekinshi formantları (F1, FII) haqqında mag'lıwmat :

So'zler	F1	FII
qa'de	500-900	1000-1400
qa'te	500-900	1000-1400
qa'dir	500-900	1100-1400
qa'pes	500-950	1100-1400
qa'dem	500-950	1200-1500
qa'reli	500-950	1200-1500
qa'ste	500-900	1000-1300
g'a'lle	500-950	1000-1300
ta'g'dir	500-950	1000-1250
ortasha	500-925	1075-1385

Dawishi fonemaların' birinshi formantı (F1) tildin' tik jag'dayına, yag'nıy tildin' tan'lay'g'a qaray ko'teriliwi da'rejesine tikkeley baylanıslı boladı. Dawishi ses qanshelli ko'terin'ki (qısıq) bolsa, F1 sonshelli to'men jiylikte boladı. Al dawishi ses qanshelli tu'sinin'ki (ashıq) bolsa, F1 sonshelli joqarı jiylikte boladı. FII tildin' jazıq jag'dayına, basqasha aytqanda tildin' alg'a yamasa artqa qaray jılıw da'rejesine, baylanıslı boladı. Dawishi ses qanshelli til aldıraq bol'g'an sayın, FII sonshelli joqarı jiylikte boladı; al ol qanshelli til artıraq bol'g'an sayın FII sonshelli to'men jiyilikte boladı.

Biz qaraqalpaq tilindegi dawishi fonemaların' formantlıq qurılısı haqqındagı mag'lıwmatlar menen salıstırıp qarasaq, joqandagı so'zlerdin' birinshi buwınlarında'ı dawishlının' ekinshi formantı juwan [a] dawishi fonemasının' ekinshi formantına jaqın keletug'ınin ko'remiz. Dawishi [a] fonemasının' ekinshi formantı 1130-1390 gts, [a'] dawishsının' ekinshi formantı 1380-1540 gts¹, al keltirilgen misallardın' birinshi buwınındagı dawishlının' ekinshi formantı 1075-1385 gts jiylikte boladı. Solay etip, [q] ha'm [g'] dawissizları menen qon'silas halda bir buwının' qurılısında kelgen dawishlı biz jin'ishke [a'] foneması dep ju'rgen bolsaq, bunı akustikalıq mag'lıwmatlar tastıyqlamaydı. Kerisinshe, ol fonetikalıq jag'dayda jumsal'g'an juwan [a] foneması bolıp tabıladı. Sonday-aq, artikulyatsiyalıq jaqtan da juwan [q] ha'm [g'] dawissizları menen qon'silas jag'dayda bir buwının' quramında jin'ishke dawishlının' aytilwi mu'mkin emes. Bug'an qaraqalpaq

¹ Даулетов А. Вокализм каракалпакского языка. Самарканд, 1976, 96-бет.

¹ Бердимуратов Е., Да'uletov А. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. No'kis, 1979, 73-бет.

<i>So'zler</i>	<i>FI</i>	<i>FII</i>
kanal	550-1000	1400-1800
kamal	550-900	1400-1800
Kavkaz	550-900	1350-1800
kazarma	550-900	1350-1800
gazon	600-1000	1300-1700
garaj	600-1000	1400-1700
galstuk	550-900	1350-1700
gazeta	550-900	1400-1900
<i>ortasha</i>	560-940	1375-1775

tilidagi dawissizlar singarmonizmi jol bermeydi. O'ytkeni dawissizlar singarmonizmi boyinsha qaraqalpaq tilinde barliq dawissizlardin' juwan ren'kleri juwan (til artı) dawislilar, al jin'ishke ren'kleri jin'ishke (til ortası, til aldi) dawislilar menen keledi. Solay etip, qon'silas buwinlardin' juwan ya jin'ishkeliginen g'a'rezsiz halda [q] ha'm [g] dawissizlari menen tek juwan dawislilar g'ana bir buwinin' qurılısında kele aladi. Al, jin'ishke dawislilar onday fonetikalıq jag'dayda ushıraspaydi.

Soday-aq, [k] ha'm [g] jin'ishke dawissizlari menen juwan dawislilardin' bir buwin qurılısında qon'silas keliwi de ta'biyg'ıy jag'day emes. Biz [kanal], [ka'mal], [garaj] tu'rindagi so'zlerdi alıp, olardag'ı jin'ishke [k], [g] dawissizlari menen qon'silas kelgen dawislilin' formantlıq qurılısın salıstırıp qarasaq, usı waqıtqa shekem juwan [a] dep ju'rgen dawislilin' haqıyqatında jin'ishke [a'] sıyaqlı akustikalıq sıpatlamag'a iye ekenin ko'rdik. Buni to'mendegi eksperimental mag'lıwmatlar tastıyqladı.

Birinshi buwindag'ı dawislilin' formantlıq qurılısı haqqında mag'lıwmat:¹

Biz bul sanlardı qaraqalpaq tilinin' dawıslı fonemalarınin' formantlıq qurılısı haqqında mag'lıwmatlar² menen salıstırıp qarasaq, keltirilgen so'zlerdin' birinshi buwinında g'ı dawislilin' ekinshi formantı (ekinshi formant dawislilin' juwan ya jin'ishkeligine tikkeley qatnashı boladı) jin'ishke [a'] dawıslı fonemasının' ekinshi formantına jaqın keletug'ının ko'remiz. Joqarıda

¹ Bul mag'lıwmatlar tutası menen avtorın' (A. Da'wletov. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' seslik du'zilisi. No'kis, 1995, 82 — 87-betler) monografıyalıq miynetinen alindi.

² Дулетов А. Вокализм каракалпакского языка. 96-bet.

aytıl'ganınday-aq [a'] dawıslı fonemasının' ekinshi formantı 1380-1840 gts jiylikte, [a] dawıslı 1130-1390 gts jiylikte, al keltirilgen misallardin' birinshi buwinında g'ı dawislilin' ekinshi formantı 1375-1775 gts jiylikte boladı. Bul u'sh tu'rli sanlardı salıstırıp otırıp, joqarıda keltirilgen so'zlerdin' birinshi buwinında g'ı dawislilin' akustikalıq jaqtan juwan [a] fonemasına emes, al jin'ishke [a'] fonemasına jaqın ekenine isenim payda boladı. Solay etip, [k] ha'm [g] dawissizlari menen qon'silas halda bir buwinin' quramında kelgen dawıslı juwan [a] foneması dep ju'rgen bolsaq, buni akustikalıq mag'lıwmatlar tastıyqlamaydı. Kerisinshe, ol jerde kelgen jin'ishke dawıslı [a'] foneması bolıp sanaladı. Soday-aq, artikulyatsiyalıq jaqtan da jin'ishke [k] ha'm [g] dawissizlari menen qon'silas jag'dayda bir buwinin' qurılısında juwan dawislilin' aytılıwı mu'mkin emes. Bug'an qaraqalpaq tilidagi dawissizlar singarmonizmi jol bermeydi. Solay etip, qon'silas buwinlardin' juwan ya jin'ishkeliginen g'a'rezsiz halda jin'ishke [k] ha'm [g] dawissizlari menen tek jin'ishke dawislilar g'ana bir buwinin' quramında kele aladı. Al, juwan dawislilar onday fonetikalıq jag'dayda ushıraspaydı.

Qaraqalpaq tilidagi usı ku'нге shekem [g'] ha'm [g], soday-aq [q] ha'm [k] seslerinin' ha'r biri basqa-basqa fonemalar retinde tanılıp kelgen bolsa, endi joqanda aytıl'gan mag'lıwmatlarga su'yene otırıp, [q] juwan dawislilar menen bir buwinında, [k] jin'ishke dawislilar menen bir buwinında jumсалatug'ın bir pu'tin [q/k] u'nsiz dawissiz fonemasının' juwan ja'ne jin'ishke ren'kleri dep sanalıwı kerek. Al, [g'] ha'm [g] sesleri de tap sonday qatnastag'ı, yag'niy [g'] juwan dawislilar menen bir buwinin' quramında [g] jin'ishke dawislilar menen bir buwinin' quramında jumсалatug'ın bir pu'tin u'nli [g'/g] dawissiz fonemasının' juwan ja'ne jin'ishke ren'kleri dep sanalıwı kerek. Solay etip, [q] menen [g'] tek juwan dawislilar menen, [k] menen [g] tek jin'ishke dawislilar menen jumсалatug'ın ren'kler bolg'anlıqtan bul jag'day jazırda da qatan' esapqa alınıwı kerek.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde [y], [w] dawissizlarnın' fonemalıq qa'siyetlerine ayırıqsha toqtaw talap etiledi. Sebebi olar, birinshiden, aytılıwı jag'ınan so'zdin' ha'm buwinin' basında ja'ne aqırında eki tu'rli boladı. Ekinshiden, dawislilarga en' jaqın

dawissız ses retinde bular dawıslı fonemalar menen bir buwında kelip, ashıq ha'm tuyıq diftonglardı payda etiwge qatnasadı. U'shinshiden, so'zlerdin' tu'rli ornlarında jumsalıwı (distributiyası) jag'ınan olar birdey emes. Sonın' menen birge [y] sonantı so'zdin' basında jumsalıwı jag'ınan en' jaqın tuwısqan tiller bolg'an tu'rkiy tillerdin' qıpshaq-nog'ay bo'limshesine kiretug'in qazaq, nog'ay ha'm qaraqalpaq tillerinde birdey emes. Bul ses nog'ay tilinde so'zdin' basında jiyi jumsaladı. Al, qaraqalpaq tilinde siyrek jag'dayda [ya], [yar], [yaqshı], [ya'ki], [yaq], [yu'su'p] usag'an so'zlerde ushırasadı. Al, ha'zirgi qazaq tilinde [y] sonantı so'zdin' basında pu'tkilley jumsalımaydı.

Orıs a'lipbesi tiykarındag'ı qaraqalpaq jazıwında so'zdin' basında *y* ha'ribi tek *yosh*, *yod* sıyaqlı bir-eki so'zde g'ana ushırasıp, qalg'an ornlarında [y] sesi [a] ha'm [a'] ashıq dawısları menen kelgende sol dawıslı sesler menen birlikte *ya* ha'ribi menen tan'balanatug'in edi. [E] sesi menen kelgende [y] sonantı birgelikte [e] tan'bası menen tan'balanadı. Sonday-aq [o] sesi menen kelgende de [y] sesi sol dawıslı menen qosılıp, bir tan'ba menen, yag'mıy *é* tan'bası menen an'latıladı. Al, a'welgi ha'm son'g'ı a'lipbelerde *ue* sesler dizbegi *e* ha'ribi menen an'latıla beredi.

Ha'zirgi ha'm buring'ı qaraqalpaq tilinin' imla qa'deleri boyınsha w [w] ha'ribi tek ashıq, *a*, *a'* [a'] dawıslarının' aldında g'ana keledi. Ma'selen, *waz* [waz], *waqt* [waqt], *wa'de* [wa'de], *wa'ki* [wa'ki], t.b. Al erinlik dawıslı bolg'an o, o' [o'] fonemaların' aldında w [w] sesi anıq esitilgen menen ayırıqsha tan'ba menen tan'balanbaydı. So'zdin' basında kelgen sol o, o' ha'riplerinin' ha'r biri sa'ykes erinlik dawıssız [w] ha'm erinlik dawıslı [o], erinlik dawıssız [w] ha'm erinlik dawıslı [o'] seslerinin' dizbegin an'latıp otıradı.

Joqanda aytqanımızday-aq sonant [y]ha'm [w] ayırıqsha fonema retinde qaraqalpaq tilinde so'zdin' barlıq jag'daylarında jumsaladı. Onı tasiyıqlaw ushın mına bir mag'lıwmattu keltiriwdin' o'zi-aq jetkilikli: [y] ha'm [w] affikslik morfema xızmetin atqara aladı. Ma'selen, [y] sonantı menen [e] dawıslısı arasinan, [w] sonantı menen [o'] dawıslısı arasinan morfemanın' shegarası o'tedi. Ma'selen, [tiye], [kewo'], so'zlerinde [ye], [wo'] diftongların' ortasınan morfemanın' shegarası o'tip tur.

Sonday-aq [y], [w] dawıssızları so'zdin' basında ashıq [a] ha'm [a'] dawıslı fonemaların' aldında jumsaladı. Bul dawıslılardıń aldın'g'ı [y], [w] sonantları [a] dawıslısının' aldında tu'sirilip qaldırılса, onda jan'a so'z payda etiledi. Ma'selen, [yar]-[ar], [waz]-[az]. Al, [a'] dawıslısının' aldında tu'sirilip qaldırılса, ma'ni an'latpaytug'in a'piwayı bir sesler dizbegine aylanadı. Ma'selen, salıstırın': [ya'ki]-[a'ki], [wa'j]-[a'j]. Bulardıń son'g'ıları ma'ni an'latpaydı.

Solay etip [y], [w] seslerinin' so'zdin' aqırında ha'm ortasında g'ana emes, sonday-aq so'zdin' basında da ayırıqsha fonemalar retinde jumsalatuğ'ının ko'remiz.

So'zdin' en' basında tek g'ana [ye], [wo], [wo'] diftongları ushırasıp qoymaydı. Sonın' menen birge olarg'a usag'an [ya], [ya'], [wa], [wa'] diftongları da jumsaladı ha'm ol diftonglardın' ha'r biri so'zsis eki fonemanın' dizbegi bolıp sanaladı. Olay bolsa, tap sonday fonetikalıq jag'dayda jumsalatuğ'ın [ye], [wo], [wo'] diftongları da eki fonemanın' dizbeginen turadı dep sanalıwı kerek. Basqasha aytqanda dawıssız [y], [w] sesleri dawıslı [a] ha'm [a'] seslerinin' aldında so'zsis ayırıqsha fonemalar dep tamılsa, onda analogiya boyınsha olar basqa dawıslılardıń aldında kelgende (ma'selen, dawıslı [e], [o], [o'] fonemaların' aldında kelgende de) ayırıqsha fonemalar dep tanılıwı talap etiledi.

Ha'zirgi qazaq tilinin' mag'lıwmatları tiykarında bunday juwmaq shıg'arıwge bolmaydı. Sebebi ha'zirgi qazaq tilinde dawıssız [y] ha'm [w] fonemaları so'zdin' basında jumsalıwı jag'ınan sheklengen. Al, so'z basındag'ı [ye], [wo], [wo'] diftongları bolsa, qaraqalpaq tiline salıstırğ'anda qazaq tilinde ju'da' elespesiz an'latıladı. Sonlıqtan da qazaq tilindegi so'z basındag'ı bunday seslik ko'rinisni „diftongoidlar“ dep atawge boladı. Al so'z basındag'ı diftongoidlardı so'z ortasındag'ı ha'm so'z aqırındag'ı sa'ykes monoftonglardın' ren'kleri dew mu'mkin. Sonda ha'zirgi qazaq tilindegi so'z basındag'ı atalg'an diftongoidlardın' ha'r qaysısın bir fonema (monofonema) dep, al qaraqalpaq tilindegi sa'ykes diftonglardın' ha'r qaysısın eki fonema (bifonema) dep atawge boladı.

Qaraqalpaq tilinde dawıslı [e] foneması so'zdin' basında mudamı dawıssız [y] sesi menen jumsalğanlıqtan, so'zdin' basındag'ı [ye]

¹ Щерба Л. В. Теория русского письма. Л., 1983, 38-бет.

diftongin so'z ortasida ha'm aqirinda jumsalatum'ın [e] monoftonginin' ren'ki dep qaraw kerek bolar edi. Sonday-aq mudamı dawıslı [o] ha'm [o'] fonemaları so'zdin' basında dawıssız [w] sesi menen jumsalag'anlıqtan, so'zdin' basında [wo] ha'm [wo'] diftongların so'z ortasında ha'm aqırında jumsalatum'ın sa'ykes [o] ha'm [o'] monoftonglarının' ren'kleri dep qaraw kerek bolar edi. Jaqın waqıtqa shekem qaraqalpaq tilinde tap solay bolıp ta keldi. Ha'zir de bunday pikir pu'tkilley jog'alg'an joq. Teoriyalıq jaqtan bunday naduris juwmaq shig'arıwg'a qaraqalpaq tilinin' ha'zirgi jazıwı da ja'rдем berdi. O'ytkeni so'zdin' basında [e] diftong ta, so'zdin' ortasında [e] ha'm aqırında [e] sa'ykes monoftong ta birdey tan'ba menen belgilenip kiyatır. Solay etip so'zdin' basında [ye] diftongi de ha'm so'zdin' ortası menen aqırında [e] monoftongi de e ha'ribi menen, so'zdin' basında [wo] diftongi de ha'm so'zdin' ortasında [o] monoftongi de o ha'ribi menen, so'zdin' basında [wo'] diftongi de ha'm so'zdin' ortası menen aqırında [o'] monoftongi de o' ha'ribi menen belgilenip kiyatır.

Akademik L.V. Sherbanın' oris tilindegi dawıssız [y] fonemasının' eki tu'rli ren'ki jo'nindegi aytqan pikir¹ qaraqalpaq tilindegi dawıssız [y] ha'm [w] fonemalarının' ren'klerine de haqıyqat sa'ykes keledi. Oris tilindegi sıyaqlı qaraqalpaq tilinde de buwının' ha'm so'zdin' aqırında dawıssız [y] fonemasının' dawıslıg'a jaqın bolg'an ren'ki jumsaladı. Misal: [ay], [mayda], [sayla] ha'm t.b. So'zdin' ha'm buwının' basında nag'iz dawıssız ren'ki bolg'an [y] jumsaladı. Misal: [yar], [ya], [saya], [tayaq] ha'm t.b. Bul fonemanın' buwın quramaytug'ın dawıslı ren'kin aytqanda tosquinlıq az da'rejede, dawıslı basım halda boladı. Al, dawıssız ren'kin aytqanda tosquinlıq ku'shli, shawqım basım halda qatnasadı. Tap usınday eki tu'rli ren'klerge dawıssız [w] fonemasi da iye boladı. Bul ma'selege dawıssız [y] ha'm [w] fonemalarının' jag'daylan ten'dey.

Solay etip dawıssız [y] ha'm [w] fonemalarının' ha'r biri buwın qurılısında dawıslı fonemanın' aldında ha'm aqırında keliwi menen artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq jaqtan u'iken ayırmashılıqqa iye bolatug'ının ko'rδικ. Biraq sog'an qaramastan buwının' basında [y] menen buwının' aqırında [y] sesin, sonday-aq buwının' basında [w] menen buwının' aqırında [w] sesin basqa-basqa fonemalar retinde qabil etiwge bolmaydı.

Sebebi olar biri ornına biri hesh almastırılıp jumsalımaydı. Bul jag'day olardıń o'z-ara fonemalıq emes, al ren'kilik qarım-qatnasın ko'rsetedi. Sebebi olardıń artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq jaqtan ha'r qıylı bolıwı tikkeley fonetikalıq jag'dayg'a baylanıslı bolıp otır: [ayaq], [tayaq], [awa], [sawap], [yar], [waz] sıyaqlı so'zlerde buwının' basında [y] ha'm [w] sesleri haqıyqat dawıssız retinde ayıladı; [ay], [aw], [mayda], [tawla] sıyaqlı so'zlerde buwının' aqırında [y] ha'm [w] sesleri buwın jasay almaytug'ın dawıslı (yarım dawıslı) retinde ayıladı. Demek, olardıń ha'r qıylılıg'ı, yag'niy so'zdin' ha'm buwının' basında [y] menen [w] nin' dawıssızg'a jaqın, al so'zdin' ha'm buwının' aqırında dawıslıg'a jaqın ayılıwı tikkeley fonetikalıq jag'dayg'a baylanıslı bolıp otır. Bunday bolıp tek fonetikalıq jag'daydın' sebebinen payda bolatug'ın seslik o'zgeshelikler bir fonemanın' ren'kleri dep tanılıwı kerek ekenligi ulıwma fonologiya iliminde qabil etilgen anıqlama bolıp tabıladı. Ha'r tu'rli seslerdi ha'r tu'rli fonemalar retinde qabil etiw ushın olardıń artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq jaqtan ha'r qıylı bolıwı ele jetkiliksiz. Sonın' menen birge da'l birdey fonetikalıq jag'dayda ol sesler biri ornına biri almastırılıp jumsala alıwı da talap etiledi. Sonda g'ana jeke ses haqıyqat so'zlerdin' ma'nisin o'zgeriwge qatnasatug'ın ayırqsha fonologiyalıq birlik (fonema) bola aladı. Al, dawıssız [y] ha'm [w] fonemalarının' so'zdin' ha'm buwının' basında [y] ha'm aqırında ko'rinislerinde bunday qa'siyet joq.

§ 27. Dawıssızlardın' fonemalıq sistemasi

Tu'rkiy tillerinde, sonın' ishinde qaraqalpaq tilinde de, dawıssız fonemalar jasalıw ornı, jasalıw usılı, dawıstın' qatnası ha'm awız yamasa murın boshlıg'ının' jan'g'ırıq (rezonator) xızmetin atqarıwı jag'man o'z-ara qarama-qarsı qoyıladı. Dawıssızlardın' jasalıw ornı jag'man ko'p basqıshlı tu'rde erinlik, tillik, kishkene tillik ha'm ko'mekey bolıwı, jasalıw usılı jag'man jabisin'qi ha'm juwısın'qi bolıwı, dawıstın' qatnası jag'man shawqımlı ha'm sonor bolıwı, awız ha'm murın boshlıg'ının' qatnası jag'man awızlıq ja'ne murınlıq bolıwı, mine bulardıń ha'mmesi dawıssız fonemaların' ma'ni ayırıwshı belgileri xızmetin atqaradı. Dawıssızlardın' bul

fonologiyalıq belgileri olardıń tiykarg'ı belgilerin quraydı. Fonemalar tiykarg'ı belgilerinin' jıynag'ınan g'ana turmay, sonın' menen birge tiykarg'ı emes belgilerinin' de jıynag'ınan quralatug'ınlg'ın esten shıg'arıwg'a bolmaydı. Ma'selen, [tas], [t is], [t'os'], [t 'o's '] degen so'zlerdin' basındag'ı dawıssız [t] fonemasının' tiykarg'ı fonologiyalıq belgileri bolg'an til aldı, jabısın'qı, u'nsız, awızlıq ekenligin ko'rsetiw menen onın' tolıq sıpatlaması berilip bolnбайdı. O'ytkeni [t] foneması fonetikalıq jag'dayg'a (buwının' sıpatına) baylanıslı mudamı, ya juwan eziwlik, ya jin'ishke eziwlik, ya juwan erinlik, ya jin'ishke erinlik tu'rinde g'ana ushırasadı. Sonlıqtan da [t] fonemasının' [tas] so'zindegi ren'kin tanıw ushin fonologiyalıq belgileri bolg'an til aldı, jabısın'qı, u'nsız, awızlıq ekeni ele jetkiliksiz, sonın' menen birge onın' fonetikalıq belgisi bolg'an juwan ha'm eziwlik ekeni de a'hmiyetli; [t is] so'zindegi ren'kin tanıw ushin [t] fonemasının' fonologiyalıq belgileri menen ten'dey da'rejede onın' fonetikalıq belgisi bolg'an jin'ishke ha'm eziwlik ekeni de a'hmiyetli; [t'os'] so'zindegi ren'kin tanıw ushin [t] fonemasının' fonologiyalıq belgileri menen birge onın' fonetikalıq belgisi bolg'an juwan ha'm erinlik ekeni de a'hmiyetli [t 'o s '] so'zindegi ren'kin tanıw ushin [t '] fonemasının' fonologiyalıq belgileri menen birge onın' fonetikalıq belgisi bolg'an jin'ishke ha'm erinlik ekeni de a'hmiyetli. Solay etip, fonemanı tiykarg'ı (fonologiyalıq) belgilerdin' jıynag'ınan turadı dep onı tiykarg'ı emes (fonetikalıq) belgilerinen pu'tkilley bo'lip taslawg'a bolmaydı eken. Kersinshe tiykarg'ı ha'm tiykarg'ı emes belgileri birlikte, pu'tkilley o'tlesip ketken halda birlese otırip, sol fonemanın' belgili bir ren'kinin' tilde o'mir su'riwin ta'miyin etedi.

Dawıssızlar jasalıw ornı jag'ınan erinlik, tillik, kishkene tillik ha'm ko'mekey fonemaları bolıp, olar usı belgileri boyınsha ayrılıp turadı ha'm o'z-ara qarama-qarsı qoyıladı. Misal: [par]-[tar], [bar]-[dar], [may]-[pay], [aw]-[ay] siyaqlı so'zlerde erinlik dawıssızlar tillik dawıssızlar menen qarama-qarsı qoyılıp, so'zlerdin' ma'nisin o'zgartip tur; [par]-[qar], [abın]-[ag ın], [nem]-[nen] so'zlerinde erinlik dawıssızlar menen kishkene tillik ha'm ko'mekey dawıssızlar ornı almasıwı arqalı so'zlerdin' ma'nisin o'zgartip tur; [qar]-[tar], [ag'a]-[aza] so'zlerinde kishkene tillik

dawıssızları menen til aldı dawıssızları ornı almasıp, kvazio-monimlerde payda etip tur.

Tillik dawıssızları til aldı, til ortası, til artı dawıssız fonemaları bolıp, olar usı belgileri boyınsha ayrılıp turadı ha'm fonema retinde o'z-ara qarama-qarsı qoyıladı. Sonday-aq tillik dawıssızlar erinlik, kishkene tillik, ko'mekey dawıssızlarınan da ayrılıp turadı ha'm fonema retinde olarg'a qarama-qarsı qoyıladı. Misal: [tes]-[kes], [da'p]-[ga'p] jubaylas so'zlerindegi til aldı dawıssız fonemaları menen til artı-kishkene tillik [κ/q] ha'm [g/g] fonemalarının' sa'ykes til artı ren'kleri bolg'an [κ], [g] sesleri jasalıw ornları boyınsha [t]-[κ], [d]-[g] tu'rinde qarama-qarsı qoyılıp, jubaylaslıqtı (oppozitsiyamı) payda etedi. Al, basqa ma'ni ayrınwshı belgileri boyınsha olardıń ayırmasılıg'ı bolmaydı. Sonday-aq, [lar]-[yar] so'zlerin salıstırsaq, [l]-til aldı, [y]- til ortası dawıssızları bolıp, [l] dawıssız sesinin' qaptal juwısın'qı, al [y] dawıssızının' orta juwısın'qı ekenin esapqa almag'anımızda jasalıw ornınan basqa belgileri boyınsha olar birdey boladı.

Dawıssızlardı aytqandag'ı shawqımnın' jasalıw usılına qaray, yag'niy payda etiletug'ın tosıqlıqtın' sıpatına qaray jabısın'qı, juwısın'qı, dirildewik bolıp dawıssızlar o'z-ara qarama-qarsı qoyıladı. Misal, [taw]-[tam], [jan]-[jaz], [ferma]-[perde], [vaza]-[baja] siyaqlı so'zlerde [w]-[m], [n]-[l]-[r], [f]-[p], [v]-[b], [t]-[s]-[sh], [d]-[z]-[j], [q]-[x], [n']-[g'] jubaylas dawıssızları birdey yamasa usas fonetikalıq jag'dayda kelip, olar o'z-ara qarama-qarsı qoyıl'gan. Bul dawıssız fonemalar jasalıw usılı jag'ınan jabısın'qı (p, b, t, d, q, m, n, n'; son'g'ı u'shewi murınlıq bolıwı jag'ınan da), juwısın'qı (w, f, v, l, s, z, sh, j, x, g') dirildewik (r) bolıp bir-birinen ayrıladı ha'm o'z-ara qarama-qarsı qoyıladı. Al, basqa ma'ni ayrınwshı belgileri boyınsha bul dawıssızlardın' ha'mmesi birdey. Dawıssız [s], [z], [sh], [j] fonemalarının' ba'ri de juwısın'qı bolg'anı menen olardıń da'slepki ekewi (s, z) bir tosıqlıqlı, qalg'an ekewi (sh, j) — eki tosıqlıqlı fonemalar. Usı belgileri boyınsha olar qarama-qarsı qoyıladı. Misal: [as]-[ash], [zat]-[jat] jubaylas so'zleri [s] ha'm [sh], [z] ha'm [j] dawıssızları arqalı ayrıladı ha'm ol sesler o'z gezeginde bir-birinen bir tosıqlıqlı ha'm eki tosıqlıqlı bolıwı arqalı ayrıladı. Al, qalg'an dawıssızlar jasalıw usılı boyınsha o'zlerinin' jubaylas fonemalarına iye emes: til artı-kishkene tillik [κ/q],[g/g'] fonemalar til artı jabısın'g'ı

ren'kleri bolg'an [κ], [g] sesleri o'zlerinin' juwısın'qı jubayına, til ortası juwısın'qı [y] foneması o'zının' jabısın'qı jubayına qarama-qarsı qoyıla almaydı. Sebebi qaraqalpaq tilinde til artı juwısın'qı dawıssızları fonema sıpatında jumsalınmaydı. Bul dawıssız [κ], [g] ren'kleri jabısın'qı, [q] ha'm [g] dawıssızlarının' juwısın'qı ekenligi hesh qanday a'hmiyetke iye emes degendi an'latpaydı. Qaraqalpaq tilinde [ko κ], [sho κ], [to κ], [gu z], [gu l] sıyaqlı so'zlerdegi jabısın'qı [g], [κ] dawıssız seslerin' juwısın'qı etip aytsaq, a'debiy til normasına sa'ykes bolmaydı ha'm ol so'zlerdi tu'siniw qıyınlasadı. Ayırım fonetikalıq jag'daylarda, atap aytqanda eki dawıssızın' arasında [κ], [g] dawıssızlarının' juwısın'qı ren'kleri qollanıladı. Misalı: [sha kirt], [sekir], [segiz], [tegis]. Bul so'zlerdegi [κ], [g] dawıssızlarının' juwısın'qı bolıp aytiliwi fonetikalıq jag'dayg'a, yag'niy eki dawıssızın' aralıg'ında keliwine baylanış bolg'anlıqtan olar jabısın'qı [κ], [g] dawıssızlarının' ren'kleri dep esaplanadı. Qaraqalpaq tilinin' artikulyatsiyalıq bazasında [jay], [say], [ay], [hal], [ha m] sıyaqlı so'zlerdegi juwısın'qı [y] ha'm [h] dawıssızların' jabısın'qı etip aytıw pu'tkilley qıyın. Eger shing'ırlar na'tiyesinde ayta qoyg'anımızda da joqandag'ı so'zler ma'ni an'latpaytug'm a'piwayı sesler dizbegine aylanıp ketedi. Dawıssız [y] sesin' jabısın'qı etip aytqanda azerbayjan tilindegi jumsaq [g] sıyaqlı ses kelip shıg'adı, al ko'mekey juwısın'qı [h] dawıssızın' jabısın'qı etip aytıw pu'tkilley qıyın. Bul jag'daylar [κ], [g] ren'klerin' jabısın'qı, al [y], [h] seslerinin' juwısın'qılıq belgilerinin' de ol seslerdi tanıwda u'ken a'hmiyetke iye ekenligin ko'rsatedi.

Qaraqalpaq tilinde [f] — [p] — [v] — [x] — [h] dawıssızlarının' juwısın'qı ha'm jabısın'qı bolıp, fonema sıpatında o'z-ara qarama-qarsı qoyılıwı turaqlı emes. So'ylew tilinde [vagon], [vokzal], [fonar], [ferma] sıyaqlı so'zler [bagon], [bag'zal], [panar], [perme] bolıp ta aytila beredi. Sonday-aq [qada]-[xada], [qaza]-[xaza], [qayg'ı]-[xayg'ı], [qanazat]-[xanazat] bolıp ta aytiliwi mu'mkin. Biraq onin' menen so'zlerdin' ma'nileri o'zgerip ketpeydi. Bul [p], [b], [q] jabısın'qıları menen [f], [v], [x] juwısın'qıları ortasında fonemalıq ayırmashılıqtın' ele ha'lsiz ekenin an'latadı. Solay da [vaza]-[baza]-[bazar], [ferma]-[perde], [vagon]-[bag'ın], [xan]-[qan], [xalqı]-[qalqı] (qabarıw) [xat]-[qat] (qabat), [xabar]-[qabar] (qabarıw) sıyaqlı so'zlerde [v]-[b], [f]-[p], [x]-[q] dawıssızları

birdey yamasa usas fonetikalıq jag'dayda ushırasıp, so'zdin' ma'nisin' o'zgeriwge qatnasıwı olardin' ha'r birinin' jeke fonema ekenligin ko'rsatedi. Sebebi, birdey yamasa usas fonetikalıq jag'dayda jumsalg'an ha'r tu'rli sesler (bul jerde [v] ha'm [b], [f] ha'm [p], [x] ha'm [q]) bir fonemanın' ren'kleri bolmay, olardin' ha'r biri o'z aldına fonema bolatug'inlig'ı tuwralı joqarıda aytilg'an edi.

Dawıssız fonemalar dawıstın' yamasa shawqımın' qatnası boyınsha bir-birinen ayrılıp turadı ha'm olar o'z-ara qarama-qarsı qoyıladı. Shawqımlı dawıssızlar bolg'an [p]-[b], [f]-[v], [t]-[d], [s]-[z], [sh]-[j], [κ]-[g], [x]-[g'] dawıssızları u'nsiz ha'm u'nli bolıp jubaylasıp, [pay]-[bay], [faza]-[baza], [ata]-[ada], [saz]-[sas], [shala]-[jala], [ku'l]-[gu'l], [baxıt]-[bag'yt] ha'm t.b. so'zlerde kvaziomonimlerde payda etedi. Al, qalg'an shawqımlı dawıssızlar u'nli-u'nsiz bolıp jubaylaspaydı. Sonor dawıssızlar - [w], [m], [n], [l], [r], [y], [n'] fonemaları [waz]-[vaz]-[faz], [may]-[bay]-[pay], [par]-[bar]-[tar], [al]-[az]-[as], [an']-[aq] sıyaqlı so'zlerde shawqımlılar bolg'an u'nli ha'm u'nsiz dawıssızlardan ayrılıp turadı ha'm o'z-ara qarama-qarsı qoyıladı.

U'nli ha'm u'nsiz dawıssızlar tek usı belgileri boyınsha ayrılıp o'z-ara qarama-qarsı qoyılıw menen birlikte qaraqalpaq tilinin' so'zlik quramında geypara so'zlerdin' basında dawıssızların' u'nli yamasa u'nsizligi ma'ni ayırınshılıq xızmet atqarmaydı. Misalı: [gelle]-[kelle], [geme]-[keme], [gerbish]-[kerbish], [bal]-[pal], [gęgirdek]-[kegirdek], [bayraq]-[paypaq] sıyaqlı so'zler qabatlasa bir ma'nide jumsala beredi. Bul sıyaqlı qubılıstın' bolıwı, yag'niy u'nli-u'nsizliktin' fonemalıq xızmet atqarmawı barlıq dawıssızlarg'a tarqalmaydı. Kerisinshe, qaraqalpaq tilinin' dawıssız fonemalar u'nli ha'm u'nsizlik belgileri boyınsha, joqarıdag'ı sıyaqlı so'zlerdi esapqa almag'anda, so'zdin' ha'r qıylı onlarında (basında, ortasında, aqırında) anıq ayrılıp turadı ha'm o'z-ara qarama-qarsı qoyıladı: [pay]-[bay], [tar]-[bar], [sat]-[zat], [shap]-[jap], [ko sh]-[go sh], [xalıq]-[g arq] sıyaqlı so'zlerdin' basında; [qapı]-[qabı], [atım]-[adım], [geshir]-[gejir], [asa]-[aza], [bu'rko]-[bu'rgo], [saxal]-[sag'al] sıyaqlı so'zlerdin' ortasında tek u'nli ha'm u'nsiz belgileri arqalı o'z-ara qarama-qarsı qoyılğ'an jubaylas dawıssızlar onnan basqa belgileri jag'ınan ayrılmaydı. Ko'pshilik u'nli dawıssızlar, (a'sirese jabısın'qılar) so'zdin' aqırında jumsalıwı

jag'ınan sheklengen. Ma'selen: [b], [v], [d], [g/g'] u'nileri so'z aqırında jazıwda siyrek jag'dayda (ko'binshe sırttan kirgen so'zlerde) ushırasqanı menen awızeki so'ylewde olar sa'ykes [p], [f], [x/q] u'nsiz dawıssız seslerine aylanıp ayılıadı. Mısalı: jazılıwı-ayılıwı: *klub-klup, Arıslanöv-Arıslanop, Volgograd-Volgograd, abad-abat, pedagog-pedagok, bag'-baq*.

Dawıssızlardın' ishinde [m], [n], [n'] fonemaların aytqanda murın quwıslıg'ı rezonator xızmetin atqarıp, olarğa tiyisli bolğan seslik o'zgeshelikti murın boslıg'ı payda etedi. Murınlıq, erinlik, jabısın'qı [m] foneması awızlıq, erinlik, jabısın'qı [b], [p] fonemalarına; murınlıq, til aldı, jabısın'qı [n] foneması awızlıq, til aldı, jabısın'qı [d], [t] fonemalarına; murınlıq, kishkene tillik, jabısın'qı [n'] foneması awızlıq, kishkene tillik, jabısın'qı [q] fonemasına qarama-qarsı qoyılıadı. Sonday-aq [m]-[b]-[p], [n]-[d]-[t], [n']-[q] jubaylas dawıssızlar murınlıq ha'm awızlıq bolıp jan'g'ırıq xızmetin atqarıwshı bostıqlardıń qatnasına qaray ayrılıw menen birlikte olar dawıs ha'm shawqımnın' qatnasına qaray da ayırmashılıqqa iye boladı: [m], [n], [n']- sonorlar; [b], [d]-u'nileri; [p], [t], [k]-u'nsizler.

Solay etip, ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde ha'mmesi bolıp 23 dawıssız ses, sonnan tu'pkillik so'zlerde 18 dawıssız ses jasalıw orını jag'ınan erinlik, til aldı, til ortası, til artı, kishkene tillik, ko'mekey dawıssızları bolıp, jasalıw usılına qaray jabısın'qı, juwısın'qı, birikpeli, dirildewik bolıp, dawıstın' ha'm shawqımnın' qatnasına qaray u'nli, u'nsiz, sonor dawıssızları bolıp, awız ha'm murın boshlıg'ının' jan'g'ırıq xızmetin atqarıwına qaray awızlıq ha'm murınlıq dawıssızları bolıp bir-birinen ayrılıp turadı ha'm ayrıqsha fonema sıpatında o'z-ara qarama-qarsı qoyılıadı.

Joqanda biz dawıssız fonemaların' ma'ni ayrıwshı belgilerin jasalıw orını, jasalıw usılı, dawıs ha'm shawqımnın' qatnası, awız ha'm murın boslıg'ının' jan'g'ırıq xızmetin atqarıwı jag'ınan qalay o'z-ara qarama-qarsı qoyılatur'ınlig'in ko'rip shıqtıq. Endi sol fonologiyalıq belgiler tiykarında dawıssız fonemaların' oppozitsiyası (jubaylaslıg'ı) qalay du'ziletur'ınlig'ına qısqasha toqtap o'temiz.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' dawıssız fonemaları bir ma'nili ha'm ko'p ma'nili, ulıwmalıq qatnastag'ı ha'm jekelik qatnastag'ı jubaylaslar bolıp keledi.

Bir ma'nili jubaylaslar mınalar: u'nli-u'nsiz: [d]-[t], [b]-[p], [v]-[f], [z]-[s], [j]-[sh], [g'/g]-[q/x]; til aldı ha'm til artı: [t]-[k], [d]-[g], [n]-[n'], [s]-[x], [z]-[g']; jabısın'qı ha'm juwısın'qı: [t]-[s], [d]-[z], [b]-[w]; qos erinlik ha'm erinlik tıslık: [p]-[f], [d]-[v] bir tosıqlıqlı ha'm eki tosıqlıqlı: [s]-[sh], [z]-[j] ha'm t.b. Bul jubaylas fonemalar bir-birinen qanday da bir ma'ni ayrıwshı belginin' birewinde bolıwı, al ekinshisinde ol belginin' bolmawı menen sıpatlanadı. Al, qalğan belgileri boyınsha ol jubaylaslardag'ı eki fonema ulıwmalıq belgilerine iye boladı.

Ko'p ma'nili jubaylaslar mınalar: hesh ulıwmalıq belgisine iye emes: [p]-[l]; u'nsiz erinlik ha'm u'nli, til aldı: [p]-[d]; u'nli, erinlik ha'm u'nsiz, til aldı: [b]-[t] ha'm t.b. Bul jubaylas fonemalar, bir de hesh ulıwmalıq belgilerinin' bolmawı boyınsha, bir de bir emes, al bir neshe belgileri boyınsha ayrılıp turadı.

Ulıwmalıq qatnastag'ı jubaylaslar mınalar: [s]-[z], [t]-[d], [p]-[b], [f]-[v], [sh]-[j], [x/q]-[q/g']. Bular tek dawıstın' qatnası boyınsha bir-birinen ayrıladı; [p]-[t], [b]-[d], [m]-[n], [f]-[s], [v]-[z], [p]-[k], [b]-[g], [f]-[k], [v]-[g], [f]-[h], [n]-[n'], [m]-[n'], [w]-[y], [t]-[k] - bular tek jasalıw orını boyınsha bir-birinen ayrıladı; [m]-[b], [n]-[d] - bular tek murın ha'm awız boslıg'ının' jan'g'ırıq xızmetin atqarıwı boyınsha ayrıladı; [t]-[s], [d]-[z], [s]-[sh], [z]-[j], [w]-[d] - bular tek jasalıw usılı boyınsha ayrıladı ha'm t.b. Ulıwmalıq qatnastag'ı jubaylastın' ma'ni ayrıwshı belgisi tek g'ana bir jubaylasqa ta'n bolıp qalmastan, ondag'ı ma'ni basqa belgiler, sonın' menen birge qaraqalpaq tilindegi basqa jubaylaslarğa da ta'n boladı. Solay etip, onday jubaylaslardın' sanı bir neshshe bolıp, bul qaraqalpaq tilinin' fonologiyalıq sistemasına ta'n qubılıs bolıp tabıladı.

Jekelik qatnastag'ı jubaylaslarğa qaraqalpaq tilinde jumsalatug'ın [s]-[x], [s]-[s] jubaylas fonemaları jatadı. Bulardı salıstırıp ushın tiykar bolğan belgisi sol jubaylastın' sin'arların quraytug'ın eki fonemag'a g'ana ta'n bolıp, onday ulıwmalıq belgi basqa jubaylaslarda ushıraspaydı.

Bul jubaylaslar ortasında ko'p ma'nili jubaylas ha'm jekelik qatnastag'ı jubaylaslar topan payda etpeydi ha'm qaraqalpaq tilinin' fonemalıq sistemasında ayrıqsha orındı tutadı. Al, bir ma'nili jubaylaslar ha'm ulıwmalıq qatnastag'ı jubaylaslar topanı payda etedi ha'm o'z-ara tig'ız baylanış jubaylaslar bolıp, olar tilde tutas seslik sistemasını quraydı. Bir ma'nili jubaylaslar ha'm

ulıwmalıq qatnastag'ı jubaylaslar ortaқ ma'ni ayırıwshı belgilerine iye bolıp, qaytalanıwshı qatardı payda etedi. Ma'selen, qaytalanıwshı qatardı dawıssız fonemalardıń u'nli-u'nsizligi, jabısın'qı-juwısın'qılıg'ı, erinlik-til aldı, erinlik-til ortası, til aldı-til artı ekenlikleri ha'm t.b. jubaylaslar payda etedi.

§ 28. Qabatlasqan dawıssızlar

Dawıssızlarǵa fonetikalıq ha'm fonologiyalıq sıpatlama beriwde olardıń qabatlasqan jag'dayına itibar bermewge bolmaydı. Sonlıqtan biz qabatlasqan dawıssızlardıń jumalıwı, olardıń artikulyatsiyalıq, akustikalıq o'zgesheligi menen fonologiyalıq quramı jo'ninde ayrıqsha toqtap o'tiwdi maqul ko'rdik.

Qabatlasqan dawıssızlar so'zdin' basında, ortasında ha'm aqırında jumalıw jag'ınan bir qiyılı emes. A'dette olar eki yamasa ko'p buwinli so'zlerde buwinlardıń shegarasında ushırasa beredi. Solay etip, so'zdin' ortasında qabatlasqan dawıssızlar jumalıwı jag'ınan sheklenbeydi, al so'zdin' aqırında sheklengen halda jumaladı. So'zdin' aqırında tiykarınan sonor dawıssızlar menen u'nsiz dawıssızlar qabatlasıp keledi. So'zdin' ortasında, buwinin' shegarasında dawıssızlar singarmonizmine muwapıq halda ha'r qiyılı dawıssız fonemalar menen dizbeklesedi. Tag'ı da olar tek morfemalardıń shegarasında g'ana emes, al tu'bir morfemanıń ortasında jumaladı. Misalı, morfemalar shegarasında: [atsa], [basla], [baqla], [tasqa], [atqa], [toqsan] morfemalar ortasında: [keste], [qalpaq], [toqsan] ha'm t.b. so'zlerdin' ortasında bir qiyılı dawıssızlardıń dizbegi bolg'an geminantlar da ushırasadı. Misalı, morfemalardıń shegarasında [attı], [assa], [tekke], [taqqa], [baqqı]; morfemalardıń ortasında: [qattı], [ashshı], [jillı], [saqqız], [elli], [abilla] ha'm t.b. Sonday-aq, eki dawıssızǵa tamamlang'an so'zge dawıssızdan baslang'an qosımta qosılıw arqalı u'sh dawıssızdıń qabatlasıp keliwi de mu'mkin. Misalı: [artqa], [shanişhqı], [qanthı] ha'm t.b. U'sh dawıssızdıń qabatlasıw qubılısı tiykarınan birinshi ha'm ekinshi buwinlardıń shegarasında ushırasadı.

¹ Мартине А. Принципы экономии в фонетических изменениях. М., 1960, 181-бет, Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, 101-бет.

² Абдуллаев Ф. Фонетика Хорезмских говоров. 1967. 132-бет.

Qabatlasqan dawıssızlardıń, sonın' ishinde geminantlardıń da, morfemalardıń shegarasında ushırasıwın ayrıqsha tu'sindirip o'tırıwdıń za'ru'rıligi joq. Sebebi ko'p morfemalar do'rendi so'zlerde aldın'g'ı morfemanıń son'g'ı sesi menen son'g'ı morfemanıń aldın'g'ı sesin' dawıssız bolıp keliwi arqalı olar qon'silas bolıp kelip, dawıssızlar qabatlasıg'ın payda etedi. Qabatlasqan dawıssızlardıń, sonın' ishinde geminantlardıń da, morfemalar shegarasında emes, al bir morfemanıń quramında ushırasıwın da'lillew qıyın ha'm bul ayrıqsha izertlewdi talap etedi.

Ayrım ilimpazlar¹ tu'rkiy tillerdegi dawıssızlardıń sheklengen halda qollanılutug'ının ayta kelip, dawıssız seslerdin' qabatlasıwı olardıń intervokal (dawıslar aralıg'ı) jag'dayında tu'raqlılıg'ın ta'miyin etetug'ın qosımsha usıl boladı dep shamalaydı. Haqıyqatında da qabatlasqan dawıssızlar dara dawıssızlarǵa salıstırǵanda, qosımsha tu'raqlılıqqa iye boladı. Misalı, intervokal jag'dayda qabatlasqan u'nsiz dawıssızlar u'nliiler menen ornı almaspaydı; jabısın'qılar juwısın'qılar menen ornı almaspaydı. Al, dara u'nsiz dawıssızlar intervokal jag'dayda u'nliiler menen, jabısın'qı dawıssızlar juwısın'qılar menen ornı almasadı. Basqa ilimpazlar tu'rkiy tillerdegi so'zlerdin' tu'birinde qabatlasqan dawıssızlardıń bolıwın bir neshe buwindı bekkemlewge ha'm tu'birdegi vokalizmdı saqlaw tendentsiyasına baylanıshı dep boljaydı.²

Joqanda ko'rsetilgen pikirlerden basqa mına na'rseni de esapqa alıw kerek. Tu'rkiy tillerdegi so'zlerdin' da'slepki da'wirinde bir buwinli tu'birler bolg'an.¹ Demek, quramında dawıssız sesler qabatlasıp kelgen ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi ko'p buwinli tu'bir so'zler tu'bir tillerdin', sonın' ishinde qaraqalpaq tilin' de, rawajlanıwının' belgili bir da'rejede tu'bir ha'm affiksten, (yamasa bir neshe) tu'birden ibarat bolg'an. Keyingi waqıtlarda bunday eki morfemalı yamasa ko'p morfemalı so'zler tu'bir so'zlerdey bolıp qollanıw ketken. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilindegi kelbetlik ma'nisindegi [qattı], [ashshı], [jillı], [ıssı] sıyaqlı so'zleri morfemalarǵa ajıralmaydı. Biraq tariyxıy jaqtan olardıń tiykarı [qat], [ash], [jil], [ıs] bolg'an dep boljaw mu'mkin.

Bunday boljawdı tastıyıqlaw ushın [qatay], [ashıt], [jiltı] misalların keltiriwge boladı. Sebebi feyillerde tek en' da'slepki tiykarlar g'ana o'zgerissiz qaladı.

¹ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II, 105-бет.

Tu'rkiiy tillerdegi dawissiz seslerdin' qabatlasıwı ma'selesinde tag'ı da bir o'zgeshelikti bayqawg'a boladı. Eger tu'rkiiy tillerdin' beriliwinde sesler qabatlasqan (geminata) halında ushırasatug'in bolsa, basqa bir tu'rkiiy tilde bunday dawissizlar dara tu'rinde qollanıladi.

Joqanda ko'rsetip o'tkenimizdey, so'zdin' aqırında dawissizlardın' qabatlasıwı ju'da' sheklerden mug'darda ushırasadı. Bul fonetikalıq jag'dayda sonorlar u'nsiz dawissizlar menen qabatlasıp keledi. Misalı: [qant], [jent], [qunt], [ın'q], [san'q]. Keltirilgen so'zlerde qatar kelgen dawissizlardın' arasına epentezalıq dawish qosılıp ayılmaydı. Al, [du ru s], [qulup], [mu lu k], [teris], [bulut], [quruq], [guru'sh], [tans], [gu'ru'p], [shalit], [bu lu k], [gu ru k] tu'rindedi so'zlerde qabatlasqan sonorlar ha'm u'nsiz dawissizlardın' ortasına epentezalıq dawish qosılıp ayıladi. Epentezalıq dawish a'sireshe [qulup], [mu lu k], [gu ru p] tu'rindedi geteroorganlıq dizbeklerde ju'da' aniq ayıladi.

Qaraqalpaq tilinin' imlasında qabatlasqan dawissizlardı jazıwda bir qıyılıq joq: bir so'zlerde dawish ha'rip qosılıp jazıladi (misalı, gu'rish, g'ulup, mu'lik, bo'rik), al basqalarında dawissiz ha'rip qosılmay-aq jazıladi (misalı, *gilt, bult, tars, bo'rt*). Awızeki so'ylewde ons tilinen o'zlestirilgen so'zlerdin' aqırında qatar kelgen dawissizlardın' arasına dawish ses qosılıp ayıladi. Misalı: [metir], [liytir], [shıyfir].

Tu'pkiikli tu'rkiiy so'zlerdin' basında dawissiz seslerdin' qabatlasıp keliwi hesh ushıraspaydı. Al, ons tilinen o'zlestirilgen ha'm qabatlasqan dawissizlardan baslanatug'in so'zler awızeki so'ylew tilinde fonetikalıq o'zgerislerge ushıraydı: qabatlasqan dawissizlardın' aldında yamasa ortasında protezalıq yamasa epentezalıq qısq dawish ses qosılıp ayıladi. Qısq dawish [i], [i], [u], [u'] seslerinin' qaysılarınin' qosılıp ayılatur'ını singarmonizm nizamına baylanish bolıp keledi. Eger birinshi buwinin' dawishı juwan bolsa, qosılıp ayılatur'ın qısq dawish ses te juwan boladı; eger birinshi buwinin' dawishı erinlik bolsa, qosılıp ayılatur'ın qısq dawish ses te erinlik boladı ha'm t.b. Ma'selen, [istakan], [iskilat], [isnaryat] [usnoska], [iskelet], [ismeta], [ispirt] [ustol] tu'rindedi so'zler protezalıq dawishlar qosılıp ayılisa, [pılan], [pilenum], [kulup], [guruppa], [tıraktir] tu'rindedi so'zlerde epitezalıq dawissizlar qosılıp ayıl'gan.

Keltirilgen misallardan ko'rinip turg'anday-aq, qabatlasqan dawissizlardın' basında yamasa ortasında qısq dawishinın' qosılıp ayılıwı bastag'ı dawissizdan g'a rezli boladı: eger bastag'ı dawissiz juwısın'qı bolsa qısq dawish onın' aldında qosıladi; eger bastag'ı dawissiz jabısın'qı bolsa, qısq dawishlar onın' keynine qosıladi; eger bastag'ı dawissiz jabısın'qı bolsa, qısq dawish onın' keynine qosıladi.

To'mendedi fonologiyalıq mag'lıwmatlar tiykarında qaraqalpaq tilindedi fonetikalıq sozimlı dawissizlardı birdey eki fonemag'a bo'linetug'in qabatlasqan dawissizlar dep esaplaymız.

Qaraqalpaq tilindedi "sozimlı" dep atalatur'ın dawissizlar tiykarınan morfemalardın' shegarasında ushırasadı, yag'niy morfologiyalıq shegara olardın' ortasınan o'tedi. Ma'selen, qaraqalpaq tilindedi [yes: e] ha'm [yese], [at: i] ha'm [ati], [teke] ha'm [teke], [qol: a] ha'm [qola] so'zlerin salıstıra otırp, bul jerde sozimlı dawissizlar birdey fonetikalıq jag'dayda qısq dawissiz fonemalarg'a qarama-qarsı qoyıladi degen juwmaq shig'arıw mu'mkin. Biraq "sozimlı" dep atalatur'ın bul dawissizlardın' ortasınan morfologiyalıq shegara o'tedi. Sonlıqtan da ko'rsetilgen dawissizlar fonetikalıq jaqtan sozimlı dawissizlar bolıwına qaramastan, olar fonematikalıq jaqtan ayrıqsha birlik (fonema) dep qaralıwı mu'mkin emes, al birdey eki dawissiz fonemag'a ajıraladı. Sebebi, L. R. Zinderdin' ko'rsetkenindey-aq, "sozimlı dawissiz ses tek morfemalardın' shegarasında ushırasatug'in, yag'niy morfologiyalıq shegara olardın' ortasınan o'tetug'in tillerde fonematikalıq ko'zqarastan biz birdey eki dawissiz fonemag'a iye bolamız"¹. Sonlıqtan da, joqanda keltirilgen so'zler fonematikalıq jaqtan [yesse], [attı], [tekke], [qolla] bolıp transkripsiyalanadı, yag'niy so'z ortasındag'ı dawissizlar [s:], [t:] [k:] [l:] tu'rinde emes, al [ss], [tt], [kk], [ll] tu'rinde transkripsiyalanadı ha'm olar bir qıylı eki fonemanın' dizbegi bolıp sanaladı.

Tag'ı da bir a'hmiyetli na'rse: qabatlasqan dawissizlar ha'mme waqıtta morfemalardın' shegarasında ushırasa bermeydi. Joqanda ko'rsetip o'tilgenindey, olar sonday-aq bir morfemanın' o'zinin' ishinde de ushırasadı. Misalı, [ıssi], [qattu], [ha'kke], [yelli] usag'an so'zler ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' ko'zqarasınan qarag'anda, eki

¹ Zиндер Л. Р. Общая фонетика. Л., 1960, 126-бет.

morfemag'a ajralmaydı, yag'niy olar tu'bir morfemalar bolip esaplanadı. Fonetikalıq jaqtan sozımlı dawıssızlar bul jag'daylarda da eki fonemanın' dizbegi sıpatında tanılıw kerek, sebebi olar basqa jag'daylarda (morfemalardıń shegarasında) so'zsiz eki fonemanın' dizbegi boladı. Bul jerde L. R. Zinderdin' fonemalarda omonimiya bolıwı mu'mkin emes degen pikirın keltiriwge boladı: "fonemalarda omonimiya bolmaydı, sebebi fonemalar bir-birinen tek ayılıwı arqalı ajralıp turadı. Ayılıwdag'ı ha'r qıylılıq fonemalardıń ha'r qıylılıg'ın an'latpaydı, biraq ha'r qıylı formalar ha'r qıylı sesler menen ko'riniwi sha'rt. Demek, eger morfemalar shegarasında bo'lingen sozımlı dawıssız ses eki fonemanı an'latsa, onda ol basqa jag'daylarda da basqasha fonologiyalıq ma'nige iye bola almaydı".

Joqarıda ko'rsetilgen ha'm til seslerinin' fonematikalıq qa'siyetlerin tu'sindiriwde tiykarg'ı roldi atqaratug'ın morfologiyalıq faktorg'a ja'ne de ayırım fonetikalıq mag'lıwmatlardı qosıwıg'a boladı. Quramında qabatlasqan dawıssız sesler jumsalg'an so'zlerdi buwing'a bo'lgende olardıń tu'bir morfemanın' ortasında (ma'selen, saq-qız, shaq-qı, qat-tı) yamasa morfemalardıń shegarasında (ma'selen, at-tı, bel-li) bolıwına qaramastan, buwinnin' shegarası sol qabatlasqan dawıssız seslerdin' ortasınan o'tedi.

Tag'ı da a'hmiyetli bir fonetikalıq mag'lıwmat: ostsillografiyalıq mag'lıwmatlardıń ko'rsetiwi boyınsha, morfemalardıń shegarasındag'ı ha'm morfemanın' ortasındag'ı qabatlasqan dawıssızlar sozımlılıg'ı jag'ınan biri-birine sa'ykes keledi (190 ms). Al, olarg'a sa'ykes sonar dawıssızlar sozımlılıg'ı jag'ınan olardan shama menen eki esege jaqın kemirek (110 ms). Bul mag'lıwmatlardı alıw ushın morfemanın' ortasındag'ı ha'm morfemalardıń shegarasındag'ı qabatlasqan dawıssızlardıń sozımlılıg'ı o'lishendi, sonday-aq olarg'a sa'ykes dara dawıssızlardıń sozımlı-

¹ Зиндер Л. Р. Общая фонетика. Л., 1960, 128-бет.

² Даулетов А. Дистрибуция консонантных сочетаний в каракалпакском языке и их фонемно-фонетический анализ. Журнал «Вестник КК ФАН УзССР», 1983, №3, 67-бет.

lılıg'ı da o'lishendi². Bul keltirilgen mag'lıwmatlar qabatlasqan dawıssızlardıń eki fonemadan turatug'ının ko'rsetedi.

§ 29. Dawıssızlardıń artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq sıpatlaması

Til sesleri so'ylew ag'zalarının' ha'reketi arqalı jasalatug'ımlıg'ı ma'lim. Seslerdin' jasalıwında ha'reketshen' so'ylew ag'zalarının' xızmeti ayrıqsha a'hmiyetke iye. Sonlıqtan dawıssız fonemalardıń jasalıwı jo'ninde so'z bolg'anda so'ylew ag'zalarının' qaysıları ha'reketke keledi, qanday qa'lipte boladı, dawıssız qatnasa ma, joq pa? degen sıyaqlı ma'seleler ko'zde tutiladı. Sonday-aq, ha'reket etpeytug'ın so'ylew ag'zaları da seslerdin' jasalıwı ushın belgili da'rejede xızmet atqaradı. Olar ha'reketshen' so'ylew ag'zalarına tirenish bolıw menen birge jan'g'ırnıq xızmetin atqaratug'ın awız ha'm murın boslıqlarının' diywalları wazıypasın atqaradı.

Til seslerinin' jasalıwı ushın hawa ag'ımı ha'm waqıt birligi kerek. Waqıt birligi ha'm hawa ag'ımı menen birge dawıssız seslerdin' ayılıwında so'ylew ag'zalarının' bir jerinde tosquinlıqtın' payda etiliwi za'ru'r. Solay etip, artikulyatsiyalıq jaqtan dawıssızlarğa ulıwma na'rse-olardı aytqanda o'kpeden shıqqan hawa ag'ımı awız quwıslıg'ında tosquinlıqqa ushıray otırıp, dawıssızlar ushın kerekli bolg'an shawqımdı payda etedi. Dawıssızlardıń jasalıwında bo'leklene ha'reket etip, tosquinlıqtı payda etiwshi bir ha'reketshen' so'ylew ag'zasına g'ana ku'sh tu'sip, sol so'ylew ag'zasının' xızmeti ayrıqsha boladı. Da'l tosquinlıq payda etilgen orın dawıssız sestin' jasalıw ornı boladı. Misalı, [t] ha'm [s] dawıssızları jasalıw ornı jag'ınan til aldı fonemaları bolıp sanaladı. Sebebi olardı aytqanda tildin' aldın'g'ı bo'limi menen alveol ortasında tosquinlıq payda etilip tur. Dawıssız [y] sesin aytqanda tildin' ortan'g'ı bo'limi menen tan'laydın' ortan'g'ı bo'limi arasında, [k] ha'm [g] seslerin aytqanda tildin' artqı bo'limi menen artqı (jumsaq) tan'lay arasında tosquinlıq payda etiledi. Sonlıqtan, [y] sesi til ortası dawıssızı, al [k], [g] sesleri til artı dawıssızları dep aytiladı. Jasalıw ornı jag'ınan [t], [s] dawıssız seslerinin' til aldı, [y] sesinin' til ortası, [k], [g]

seslerinin' til artı dep atalıwında ha'reketshen' so'ylew ag'zası bolg'an tıdın' qaysı bo'liminin' ha'reketke kelip, tosqınlıq payda etiwı esapqa alınadı. Sonday-aq, jasalıw ornı jag'ınan [p], [b] seslerinin' erinlik, [q], [g'] seslerinin' kishkene tillik yamasa uvulyar¹, [h] sesinin' ko'mekey yamasa farıngal² dep ayılıwında ha'reketshen' so'ylew ag'zalarınin' xızmeti esapqa alınadı. Ha'reketshen' so'ylew ag'zasının' ha'reketke kelmeytug'in so'ylew ag'zasına jabısıw (tiyw) arqalı, juwısıwı (jaqınlasıwı) arqalı, birden jabısıwı ha'm keyin ala aqırın jazdırılıwı arqalı yamasa ha'reketshen' so'ylew ag'zasının' (til ushının') dirildewi arqalı tosqınlıq payda etiliwi mu'mkin. Dawıssız seslerdin' artikulyatsiyasında tosqınlıqtın' bunday tu'rli usıl menen payda etiliwi dawıssızlardın' jasalıw usılı boladı. Misalı, jasalıw usılı jag'ınan [t], [k], [g] sesleri jabısın'qı, [s] [y] sesleri juwısın'qı, [r] sesi dirildewik, al [t] [sh] seslerin aytqanda da'slep jabısıw, izin ala juwısıw payda etilip, olar birikpeli yamasa affrikat³ fonemalar dep ataladı.

Dawıssız sesler dawıstın' (dawıs shımlıdıg'ının') qatnası jag'ınan ha'm hawa ag'ımının' pa'ti jag'ınan birgelki bolmaydı. Sonorlardı aytqanda dawıs qatnasadı ha'm hawa ag'ımı ku'shsız, o'pen' boladı. Hawa ag'ımı ha'lsiz bolg'anlıqtan sonorlardın' jasalıwında dawıs shawqımnan basım esitiledi. U'nli dawıssız seslerdi aytqanda dawıs qatnasadı ha'm hawa ag'ımı ku'shli boladı. Hawa ag'ımı pa'tli bolg'anlıqtan u'nliardi aytqanda sonorlarg'a qarag'anda shawqım basım bolıp keledi. Al u'nsiz dawıssız seslerdi aytqanda dawıs qatnaspaydı, o'kpeden shıqqan hawa ag'ımı ju'da' ku'shli bolıp, u'nsizler tek shawqımnan payda boladı.

Dawıssız seslerdin' ko'pshiliginin' jasalıwında awız quwıslıg'ı rezenator xızmetin atqarsa, geypara dawıssızlardı aytqanda murın quwıslıg'ı da rezenator xızmetin atqaradı. Qaraqalpaq tilinde [m], [n], [n'] sesleri - murınlıq dawıssızlar. Bul seslerdin' u'shewi de murınlıq dawıssız sesler bolg'anı menen birinshisi erinlik, ekinshisi til aldı, u'shinshisi kishkene tillik bolıp, jasalıw ornı jag'ınan olar bir-birinen ayrılıp turadı. Sonlıqtan, murınlıq dawıssızlardı

¹ *Uvulyar* — latinsha *uvula* so'zinen kelip shıg'ıp "kishkene til" degen ma'ni an'latadı.

² *Faringal* — latinsha *pharynges* so'zi bolıp, "tamaq" degen ma'ni an'latadı.

³ *Affrikat* — latinsha *afrikate* so'zi bolıp, "qırıp o'tiw" degen ma'ni an'latadı.

aytqanda da awız quwıslıg'ının' qay jerinde tosqınlıq payda etiliwi ayrıqsha a'hmiyetke iye boladı.

Dawıssız fonemalardın' jasalıw ornın anıqlawda tiykarınan ha'reketshen' so'ylew ag'zalarınin' xızmeti esapqa alındı ha'm dawıssızlar jasalıw ornı jag'ınan sol ag'zaların' atı menen atalındı. Ma'selen, erinlik, til aldı, til ortası ha'm t.b. Solay etip, dawıssız fonemalardın' ha'r birine artikulyatsiyahq ha'm akustikalıq sıpatlama berildi.

Ko'pshilik tu'rkiy tillerdegi sıyaqlı ha'zirgi qaraqalpaq tilinde de dawıssız fonemalardın' juwan ha'm jin'ishkeligi, erinlik ha'm eziwlik ekenligi fonemalıq xızmet atqarmaydı, yag'niy so'zlerdin' ma'nisin o'zertpeydi. Kerisinshe, fonetikalıq jag'dayg'a baylanıslı, yag'niy quramındag'ı dawıslının' sıpatına qaray ha'r bir dawıssız fonema qatan' tu'rde to'rt tu'rli ren'klerde jumaladı. Juwan eziwlik dawıslılar menen bir buwında kelgende dawıssız fonema juwan eziwlik ren'kinde, jin'ishke eziwlik dawıslılar menen kelgende dawıssız fonema o'zinin' jin'ishke eziwlik ren'kinde juwan erinlik dawıslılar menen kelgende juwan erinlik ren'kinde, jin'ishke erinlik dawıslılar menen bir buwının' quramında kelgende dawıssız fonema o'zinin' jin'ishke erinlik ren'kinde jumaladı. Singarmonizmge muwapıq bul qublıs qatan' saqlanadı.

Ha'r bir dawıssız fonemanın' tiykarı artikulyatsiyası bolıwı menen birge singarmonizmge muwapıq buwının' jag'dayına qaray juwan eziwlik, jin'ishke eziwlik, juwan erinlik, jin'ishke erinlik bolıp ayılıwın ta'miyinlewshi qosımsha artikulyatsiyası da boladı. Qosımsha artikulyatsiya arqalı dawıssız fonemalardın' fonetikalıq ren'kleri payda etiledi. Al, tilde fonemanın' jasawı tek onın' ren'kleri arqalı iske asatug'ın esapqa alsaq, qosımsha artikulyatsiyanın' da qanshelli da'rejede a'hmiyetli ekenin tu'siniwge boladı. Ma'selen, [t] fonemasının' til aldı, jabısın'qı, u'nsiz, awızlıq bolıwın onın' tiykarı artikulyatsiyası desek, buwının' jag'dayına qaray juwan eziwlik, jin'ishke eziwlik, juwan erinlik, jin'ishke erinlik bolıwın ta'miyinlewshi artikulyatsiyanın bul fonemanın' qosımsha artikulyatsiyası dep esaplaymız. Dawıssız fonemalardın' bunday qosımsha artikulyatsiyası til menen erinlerdin' qosımsha ha'reketi arqalı a'melge asadı. Dawıssız fonemalardın' juwan ren'kin aytqanda tildin' artqı bo'limi, al jin'ishke ren'kin aytqanda tildin'

ortan'g'i (yamasa aldın'g'i) bo'limi ko'terin'ki halda bolıwı talap etiledi. Dawıssızlardın' erinlik ren'kin aytqanda erinler jaqınlasıp u'yiriliwi, eziwlik ren'kin aytqanda erinler ashıq ha'm biyta'rep halda bolıwı talap qılınadı. Bunnan tısqan juwan dawıssız fonema ya erinlik, ya eziwlik tu'rde g'ana jumsaladı; jin'ishke dawıssız da tap sonday, ya erinlik, ya eziwlik tu'rde g'ana jumsala aladı.

Solay etip ha'zirgi qaraqalpaq tilinde dawıssız fonemalardıń juwan eziwlik, jin'ishke eziwlik, juwan erinlik, jin'ishke erinlik ren'klerde jumsalıwı olardıń so'ylew ag'ımındag'ı ta'biyg'ıy halındag'ı artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq o'zgesheliklerin an'latatug'ın bolg'anlıqtan bul belgiler jo'ninde ha'r bir dawıssız fonemanın' tusında qısqasha so'z etiledi.

§ 30. Erinlik dawıssız fonemalardıń sıpatlaması

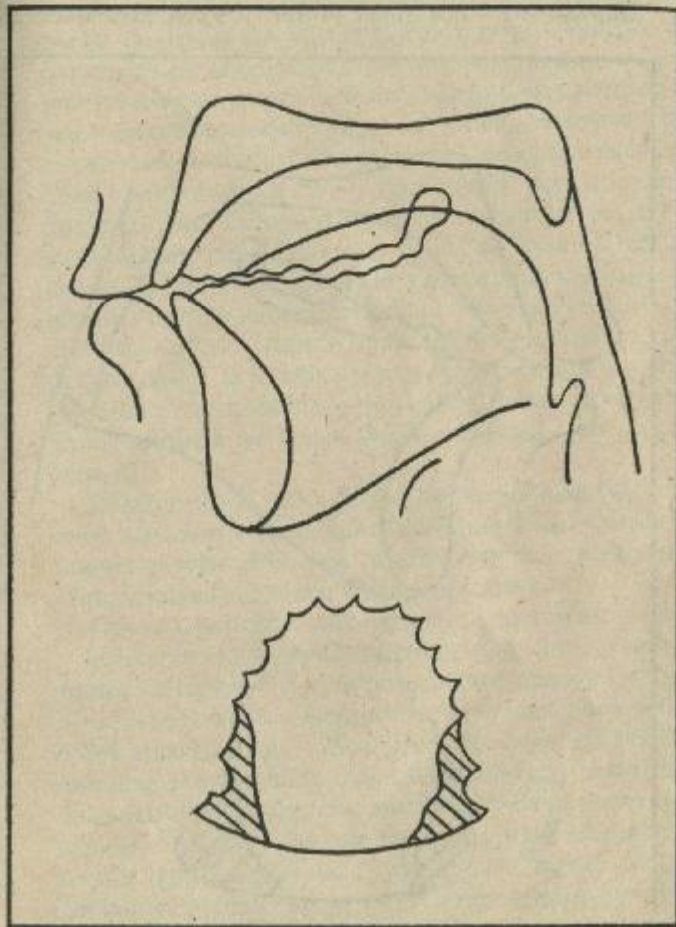
Qaraqalpaq tilinde erinlik dawıssız fonemalar [b], [p], [w], [m], [v], [f] bolıp, olardıń son'g'i ekewi tek sırttan kirgen so'zlerde g'ana jumsaladı.

Dawıssız [b], [p] — qos erinlik, jabısın'qı, awızlıq, shawqımlı fonemalar; [b] — u'nli, [p] — u'nsiz.

Artikulyatsiyalıq jaqtan eki erinlinin' o'z-ara jabısıwı keyin birden ajırasıwı na'tiyjesinde payda etilgen jarılıw arqalı, sonday-aq jumsaq tan'lay ko'terin'ki halda bolıp, murın johnın' jabılıwı menen jasaladı. Sonlıqtan da, bul dawıssızlar murınlıq emes, al awızlıq fonemalar boladı. (*18-su'wret*). Juwan dawıslılar menen kelgende juwan ren'kin aytqanda tildin' artqı bo'limi, al jin'ishke dawıslılar menen kelgendegi jin'ishke ren'kin aytqanda tildin' ortan'g'i bo'limi ko'terin'ki halda boladı; erinlik dawıslılar menen kelgendegi erinlik ren'kin aytqanda erinler alg'a u'yiriliwi arqalı jasaladı; eziwlik dawıslılar menen kelgendegi eziwlik ren'kin aytqanda erinler a'dettegi ashıq, biyta'rep qa'lpinde boladı. Solay etip ol dawıssız fonemalardıń ha'r biri to'rt tu'rli ren'xte jumsaladı: [b, b', b", b"], [p, p', p", p"]. So'zdin' basında ha'm aqırında (so'z aqırında tek [p] jumsaladı) jabısın'qı ren'ki, al eki dawıslınnın' ortasında ha'm juwısın'qı dawıssızlar menen qon'sılas jag'dayda juwısın'qı ren'kleri jumsaladı.

Mısali: [bas], [pal], [tar] so'zlerinde-jabısın'qı ren'kler; [tu'fle], [g'u'fsh ek], [tava], [afa] so'zlerinde juwısın'qı ren'kler. U'nsiz

[p] sesi so'zdin' aqırında birde jabısıwshı (imploziv), birde jarılıwshı (eksploziv) ren'klerinde ayıladı. Ma'selen, [tap], [sep] tu'rindegi so'zlerden son' so'ylew ag'ımı dawam etpey, awızdın' jabıq halında qalıwı arqalı jabısıwshı ren'ki ayıladı. Al, so'ylew ag'ımı dawam

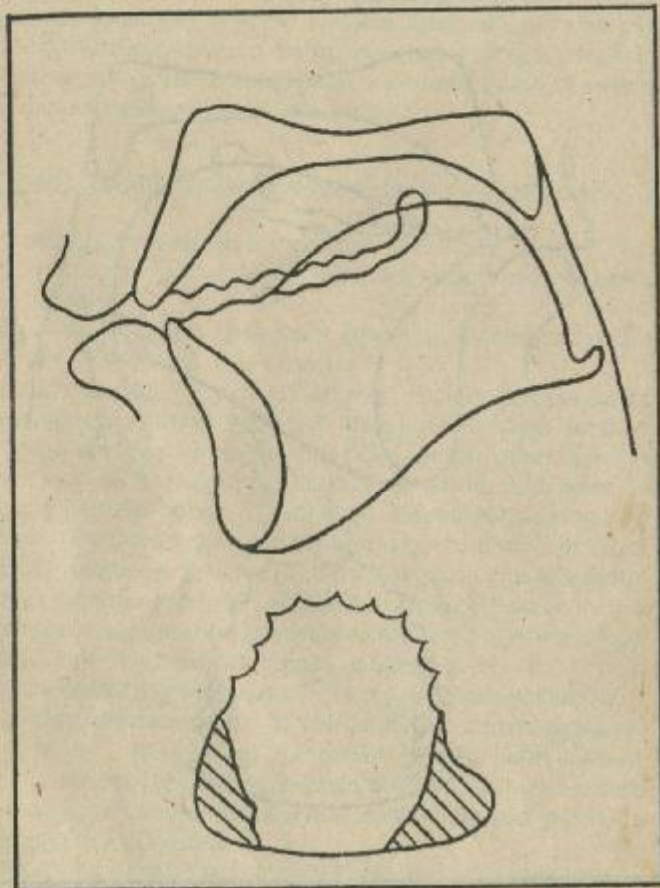

18-su'wret. Dawıssız p sesinin' rentgenogramma ha'm palatogramması

etilip, erinlerdin' endigi sestı aytıw'g'a beyimlesip ashılıwı arqalı onın' jarılıwshı ren'ki aytiladı.

Dawıssız [b] u'nli bolg'anlıqtan shawqım menen birge dawıstın' qatnasınan, al [p] u'nsız bolg'anlıqtan tek g'ana shawqımın' qatnasınan jasaladı.

Dawıssız [w] — qos erinlik, juwısın'qı, sonor, awızlıq fonema.

19-su'wret. Dawıssız w sesinin' rentgenogramma ha'm palatogramması

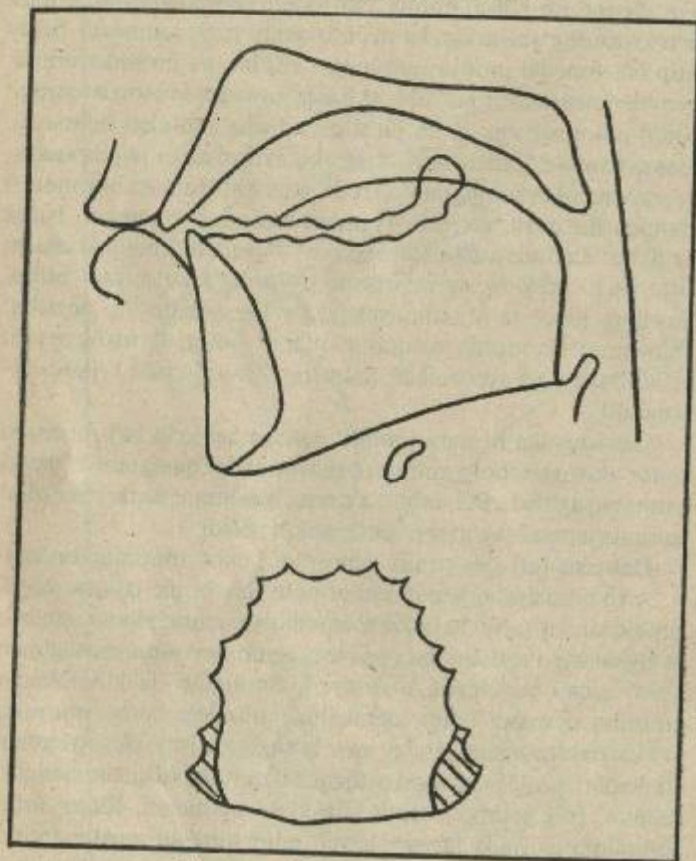
Artikulyatsiyalıq jaqtan eki erinnin' alg'a qaray u'yirilip, do'n'gelek san'laq payda etiliwi na'tiyjesinde ha'm jumsaq tan'lay joqarı ko'terilip, murın jolının' jawıp turıwı arqalı jasaladı. Hawa ag'ımı awız arqalı o'tkenlikten ol awızlıq fonema bolıp tabıladı (19-su'wret). Erinnin' jag'dayı dawıshlardı aytqandag'ıg'a usaydı. Basqa barlıq dawıssızlar fonetikalıq jag'daydın' sebebinen, yag'mıy erinlik dawıshlar menen bir buwında kelgeni sebepli erinlik ren'klerine iye bolsa, erinlik [w] foneması mudamı tek erinlik ren'klerinde g'ana juwan ha'm jin'ishke tu'rinde jumsaladı. Solay etip bul fonema mudamı ya juwan erinlik, ya jin'ishke erinlik ren'kleri arqalı ko'rinedi de, al basqa dawıssız fonemalar sıyaqlı onın' juwan eziwlik ha'm jin'ishke eziwlik ren'kleri bolmaydı. Basqa dawıssız fonemalardan tag'ı bir ayrıqshalıg'ı [w] dawıssızı, sonday-aq til ortası [y] dawıssızı da, so'zdin' (yamasa buwinnin') basında bir tu'rli, so'zdin' (yamasa buwinnin') aqırında basqa tu'rli ren'klerinde jumsaladı. So'zdin' (buwinnin') basında jasalıw ornındag'ı so'ylew ag'zaların' tosqınlıg'ı ku'shlierek bolıp, dawıssız seske ta'n artikulyatsiyag'a iye boladı. Al, so'zdin' (buwinnin') aqırında tosqınlıq o'lpın' bolıp, dawıslıg'a ta'n artikulyatsiyag'a iye boladı. Salıstrın': [waz]- [taw]. [ke-wil]- [kew-di].

Dawıstın' ha'm shawqımın' qatnası jag'ınan [w] foneması sonor dawıssız bolg'anlıqtan shawqım'g'a qarag'anda dawıslıq basımraq aytiladı. Bul, onın', a'sirese, buwinnin' yamasa so'zdin' aqırında jumsalatuğ'ın ren'kinde anıq seziledi.

Dawıssız [m]—qos erinlik, jabısın'qı, sonor, murınlıq fonema.

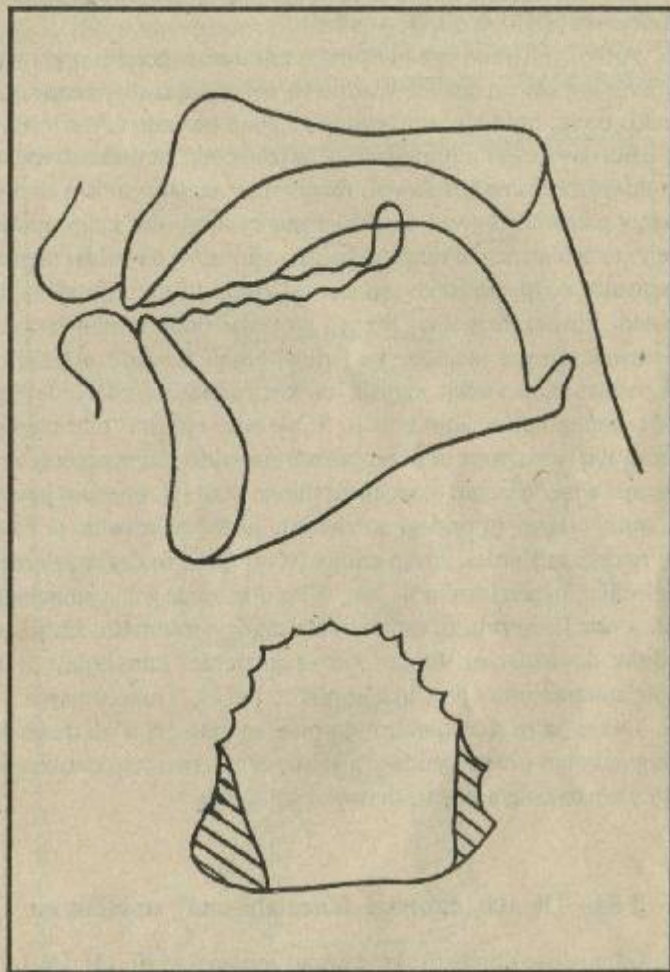
Artikulyatsiyalıq jaqtan eki erinnin' bir-birine jabısıwı ha'm jumsaq tan'lay tu'sin'ki halda bolg'anlıqtan, murın jolının' ashılıwı na'tiyjesinde o'kpeden shıqqan hawa ag'ımının' murın boshlıg'ınan o'tiwi arqalı jasaladı. (20-su'wret). Sonlıqtan da bul fonema murınlıq dawıssız bolıp, qaraqalpaq tilindegi basqa murınlıq dawıssızlardı aytqandag'ıday awız boshlıg'ında [m] sesin aytqanda erinlerdin' tusında, [n] sesin aytqanda tildin' aldındag'ı bo'liminin' tusında, [n'] sesin aytqanda kishkene til menen tildin' artqı bo'liminin' tusında jabısıw payda etilip turg'an payıtta murın jolnan hawa ag'ımı u'zliksiz shug'ıp ta turadı, solay etip murın boshlıg'ı jan'g'ırıq xızmetin atqaradı. Sonor [m] sesi so'zdin' barlıq

jag'dayında (basında, ortasında, aqırında) jabısıwshı ja'ne jarlıwshı bolıp, eki tu'rli birge, so'zdin' aqırında jabısıwshı ja'ne jarlıwshı bolıp, eki tu'rli ren'kte jumсалadı. Bul fonemanın' jabısıwshı ren'ki basımiraq. Minaday so'zler salıstırıladı: [tam], [jem] — birde jabısıwshı, birde jarlıwshı, [qamba], [qumbul] — jabısıwshı; [qamtu], [jamg'ır] — birde jarlıwshı, birde jabısıwshı. Buwının' sıpatına qaray bul fonema [m, m', m'', m'''] ren'klerinde jumсалadı.

20-su'wret. Dawıssız m sesinin' rentgenogramma ha'm palatogramması

Dawıs ha'm shawqımnın' qatnası jag'man [m] foneması sonor dawıssız bolg'anlıqtan shawqımg'a qarag'anda dawıs basımiraq

21-su'wret. Dawıssız v sesinin' rentgenogramma ha'm palatogramması

qatnasadi. A'sirese, eki dawishinin' arasinda akustikalik sipatlamasi jag'inan ol dawishilarg'a usap ketedi.

Dawissiz [v], [f] — erinlik-tislik, juwisin'qi, shawqimli, awizliq fonemalar: [v] — u'nli, [f] — u'nsiz.

Artikulyatsiyaliq jaqтан astin'g'i erinler menen u'stin'gi tislər arasindag'i san'laq qaldirliwi arqali ha'm jumsaq tan'lay ko'terin'ki halda bolip, murin jolinin' jabiliwi menen jasaladi. (21-su'wret).

Bul dawissizlar murinliq emes, awizliq bolip tabiladi. Al, tildin' jag'dayi qurilisindag'i dawish fonemanin' juwan, jin'ishkeligine qaray o'zgeredi. Juwan dawishlar menen qon'silas kelip, juwan ren'kte aytilg'anda til tu'sin'ki halda, al jin'ishke dawishlar menen qon'silas kelip, jin'ishke ren'kin aytqanda til ko'terin'ki halda boladi. Erinlik dawishlar menen qon'silas bolip erinlik ren'kin aytqanda erinler jaqinlasip u'yiriliwi arqali jasaladi, al eziwlik dawishlar menen kelip, eziwlik ren'kin aytqanda erinler a'dettegi biyta'rep qa'lpine jaqin boladi. Solay etip, olardin' ha'r qaysisi teoriyalik jaqтан to'rt tu'rli ren'klerde jumsaliwi mu'mkin bolg'ani menen a'meliy jaqтан qaraqalpaq tilinde u'nli [v] fonemasi juwan eziwlik (vagon tu'rindegi so'zlerde), jin'ishke eziwlik (v in'o tu'rindegi so'zlerde), juwan erinlik (v'ol'ga tu'rindegi so'zlerde) dawishlar menen u'sh tu'rli (v v v') ren'klerinde g'ana jumsaladi. Al, u'nsiz [f] to'rt tu'rli ren'klerde jumsaliwi mu'mkin. Jin'ishke erinlik dawishlar rus tilinen kirgen so'zlerde jumsalmaytug'in bolg'anliqtan onin' jin'ishke erinlik ren'ki [v'] jumsalmaydi.

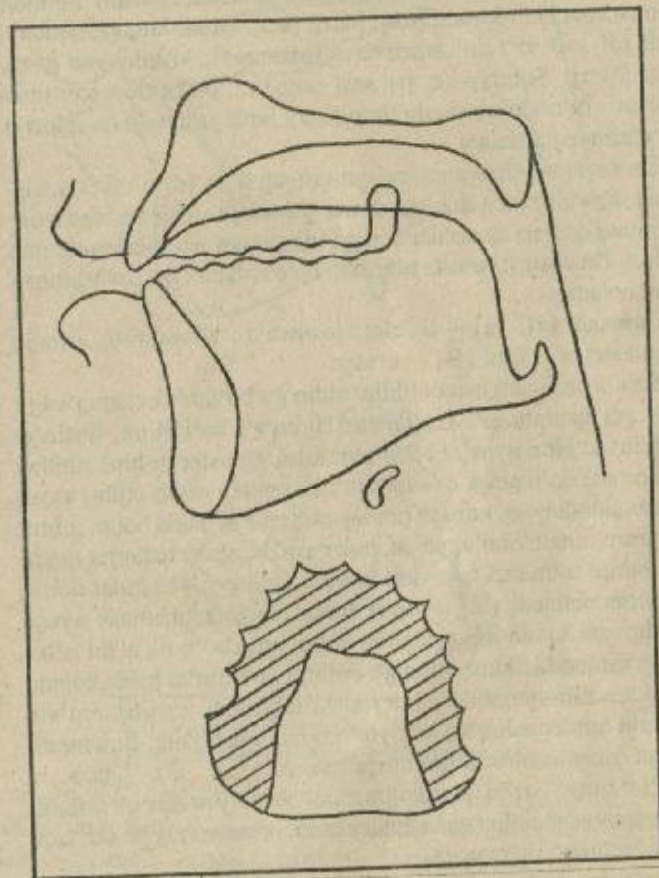
Dawis ha'm shawqimnin' qatnasi jag'inan [v] u'nli dawissiz bolg'anliqtan onı aytqanda shawqim ha'm dawis ten' qatnasadi, al [f] u'nsiz bolg'anliqtan shawqim qatnasadi.

§ 31. Til aldi dawissiz fonemalarinin' sipatlamasi

Qaraqalpaq tilinde til aldi dawissiz fonemaları [t], [d], [s], [z], [sh], [j], [n], [l], [r], [c], [c'] bolip, olardin' son'g'i ekewi tek oris tilinen kirgen so'zlerde g'ana jumsaladi.

Dawissiz [d], [t] — til aldi, jabisin'qi, awizliq, shawqimli fonemalar: [d] — u'nli, [t] — u'nsiz.

Artikulyatsiyaliq jaqтан tildin' aldın'g'i bo'liminin', tan'laydin' aldın'g'i bo'limine jabisiwi, til ushının' u'stin'gi tislərdin' tu'bine tireliwi ha'm jumsaq tan'lay ko'terin'ki halda bolip, murin jolinin' jabiliwi menen jasaladi. Til ushının' jag'dayına qaray bular apikal

22-su'wret. Dawissiz f sesinin' rentgenogramma ha'm palatogrammasi

dawissizlar boladi. Bul dawissizlar awizhq sesler qatarina jatadi. Palatogrammada tildin' aldın'g'ı bo'liminin' alveolg'a tiyip, tag'a ta'rizli qaldır'gan izi aniq ko'rinedi. (22-su'wret). Buwinin' sipatina qaray bul dawissizlar to'rt tu'rli ren'klerde jumsaladi: [d, d', d'' d' °], [t, t', t'' t' °].

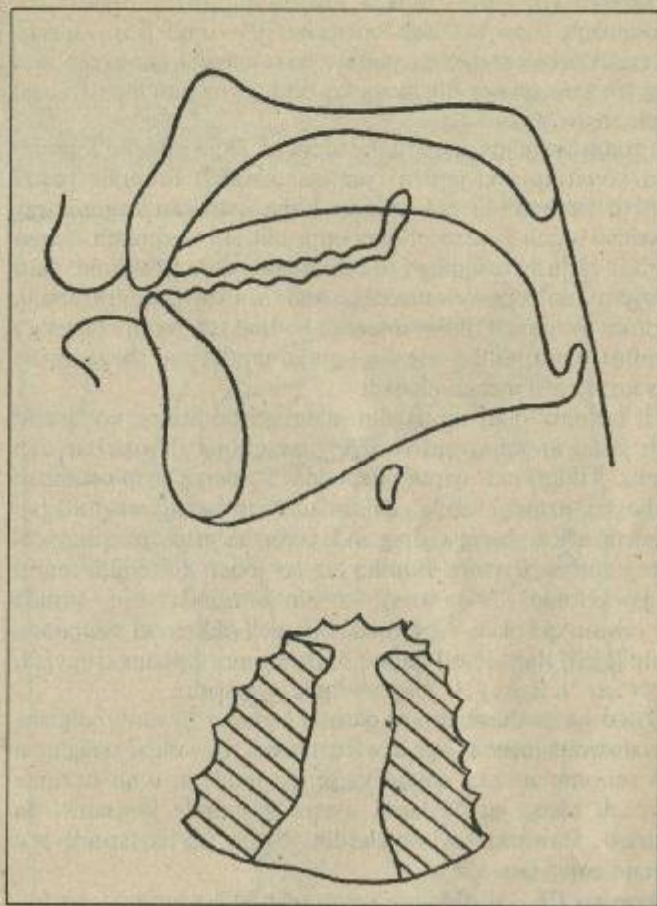
So'zdin' barliq jag'daylarında bular jabisin'qi boladi. Dawissilardin' aldında ku'shli janliw arqali, al dawissilardin' aldında janliwsiz aytiladi. Misali: [tas], [dar], [ata], [ada], [atqar], [jetker], u'nli [d] sesi so'zdin' aqırında u'nsizlenedi. Misali: *yad* [yat], *ba'd* [ba't]. Sonday-aq [t] sesi so'zdin' pu'tkilley son'ında fakultativ tu'rinde jabisiwshi (imploziv), birde janliwshi (eksploziv) ren'klerinde jumsaladi.

Dawis ha'm shawqimnin' qatnası jag'inan [d] u'nli bolg'anliqtan shawqim menen birge dawis qatnasadi. A'sirese, dawistin' basımiraq qatnası dawishlar aralıg'ında kelgen ren'kında anig'iraq seziledi. Dawissiz [t] u'nsiz jabisin'qi bolg'anliqtan tek shawqimnan ibarat boladi.

Dawissiz [z], [s] — til aldi, juwisin'qi, shawqimli, awizhq fonemalar; [z — u'nli, [s] — u'nsiz.

Artikulyatsiyaliq jaqtan tildin' aldın'g'ı bo'liminin', anig'irag'ı onin' eki qaptalınin', tan'laydin' aldın'g'ı bo'limine, u'stin'gi tislardin' tu'bine tiyiwi, til ushinin' astin'g'ı tiser tu'bine tireliwi ha'm ortada do'n'gelek nawasha ta'rizli san'laq payda etiliwi arqali jasaladi. Sonday-aq, jumsaq tan'lay ko'terin'ki halda bolip, munn jolin jawip turadi. Sonliqtan da, bular awizhq sesler qatarına jatadi. Til ushinin' to'mengi tislardin' tu'bine tirelgenliktan bular dorsal dawissizlar delinedi. (23-su'wret). Basqa dawissiz fonemalar siyaqlı bulardin' juwan ren'kin aytqanda tildin' artqi bo'limi, al jin'ishke ren'kin aytqanda tildin' ortan'g'ı bo'limi ko'terin'ki halda boladi; erinlik ren'kin aytqanda erinler alg'a u'yiriledi, eziwlik ren'kin aytqanda erinler ashıq ha'm biyta'rep halında boladi. Buwinin' sipatina qaray to'rt tu'rli ren'kte jumsaladi: [z, z', z'' z' °], [s, s', s'' s' °]. So'zdin' barliq jag'daylarında bular juwisin'qi boladi. Platogrammada tildin' eki qaptali jabisiw, ortadan qalg'an san'laqti aniq ko'remiz-(23-su'wret).

Dawis ha'm shawqimnin' qatnası jag'inan [z] u'nli bolg'anliqtan shawqim menen birge dawis qatnasadi. So'zdin' basında

23-su'wret. Dawissiz s sesinin' rentgenogramma ha'm palatogramması

ha'm ortasında u'nli, sonor dawishlar aldında ha'm dawishlardin' u'nli tu'rinde aytiladi, al u'nsiz dawissizdin' aldında u'nsizlenedi. Misali: [zaman], [azada], [azdan]; [azsa], [duzshi] ha'm t.b. Dawissiz [s] so'zlerdin' barliq jag'daylarında tek shawqimnan jasaladi.

Dawissiz [j], [sh] — til aldi, juwısın'qı, awızlıq, shawqımlı, eki tosqınlıq, jalpaq san'laqlı fonemalar; [j] — u'nli, [sh] — u'nsiz. Olar eki tu'rli belgisi menen, yag'niy eki tosqınlıq, jalpaq san'laqlı ekeni menen sa'ykes bir tosqınlıq do'n'gelek san'laqlı [z], [s] seslerinen ayrılıp turadı.

Artikulyatsiyalıq jaqtan tildin' aldın'g'ı ha'm artqı bo'liminin' joqarı ko'terilip, eki jerden (yamasa uzınsha) tosqınlıq payda etiwı, til ushınin' til aldi menen birge qattı tan'layg'a qaray ko'teriliwi arqalı jasaladı. Solay etip, bul eki tosqınlıqlı dawıssızlardın' birinshi tosqınlıg'ı til ushı menen qosa til aldınin' qattı tan'laydın' tusına qaray ko'terilip, ortada san'laq qaldırılıwi arqalı, al ekinshi tosqınlıg'ı tildin' ortan'g'ı bo'limi tan'laydın' ortan'g'ı bo'limine (qattı tan'lay menen jumsaq tan'laydın' shegarasına) qaray ko'teriliwi menen jasaladı.

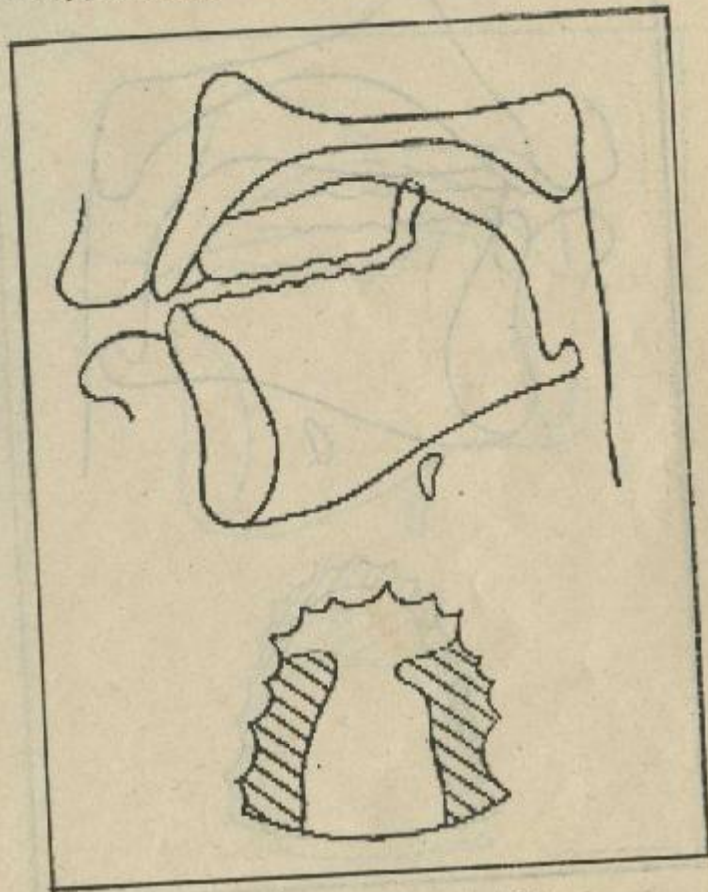
Til ushınin' qattı tan'laydın' aldın'g'ı bo'limine ko'teriliwi arqalı jasalg'anlıqtan bul seslerdi kakuminal dawıssızlar dep ataymız. Tildin' eki qaptalı qaptaldag'ı tislerge tiyip ortasınan tildi boylap uzınsha san'laq qaldırıladı. San'laqtın' ko'rınisi [s], [z] seslerin aytqandag'ıg'a qarag'anda jalpaq ha'm tosqınlıq artıraqtı bolatug'ın bayqaymız. Jumsaq tan'lay joqarı ko'terilip, murın jolın jawıp turadı (24-su'wret). So'zdin' ortasında ha'm aqırında bular juwısın'qı boladı. Al, basında birikpeli [dj] ren'ki ushırasadı. Misali: [ajel], [taj], [djol] ha'm t.b. Buwinnin' sipatına qaray [sh, sh', sh'', sh'''], [j, j', j'', j'''] ren'klerinde jumsaladı.

Dawıs ha'm shawqımnın' qatnası jag'ınan [j] u'nli bolg'anlıqtan shawqım menen birge dawıs qatnasadı. Dawıshlar aralıg'ında ha'm sonorlar menen qatara kelgende mudamı u'nli tu'rında keledi, al basqa jag'daylarda u'nsiz ren'kinde jumsalıwı da mu'mkin. Dawıssız [sh] so'zlerdin' barlıq jag'daylarında tek shawqım arqalı jasaladı.

Dawıssız [l] — til aldi, juwısın'qı (qaptal juwısın'qı), awızlıq, sonor fonema. Artikulyatsiyalıq jaqtan til ushı menen birge aldın'g'ı bo'limi u'stin'gi tislardin' tu'bine (alveol'g'a) jabısıwı ha'm tildin' eki ta'repi tu'sin'ki bola otırıp, eki qaptaldan san'laq payda etiliwi arqalı jasaladı. Jumsaq tan'lay ko'terilip, murın jolın jawıp turadı. Solay etip o'kpeden shıg'ıp kiyatır'g'an hawa ag'ımı ortadan emes, al alınan (ayırım adamlardın' so'ylewinde bir qaptalınan) shıg'adı. Tildin' ushı ko'terilip, u'stin'gi

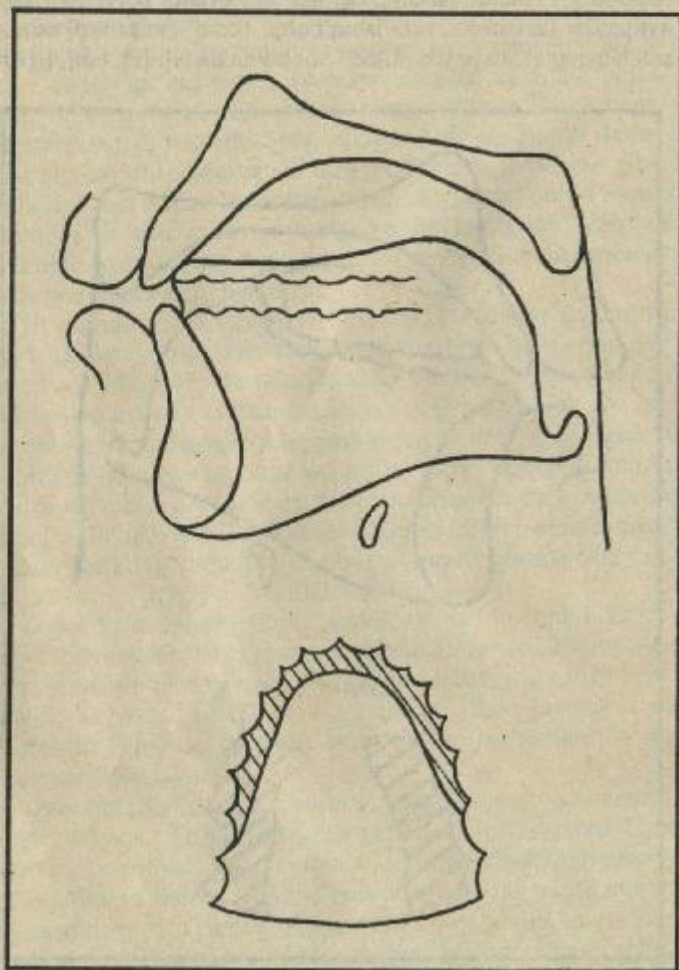
tisler tu'bine tiyip turg'anlıqtan bul apikal dawıssızlar qatarna jatadı (25-su'wret).

Juwısın'qı [s], [z], [sh], [j] seslerin aytqanda tildin' eki ta'repi qaptaldag'ı tislerge jabısıp, san'laq da'l ortada bolsa, [l] sesin aytqanda, kerisinshe, orta jabıq bolıp, tildin' eki ta'repi ashılıp, san'laq qaptaldan payda etiledi. Sonlıqtan da [s], [z], [sh], [j] orta

24-su'wret. Dawıssız sh sesinin' rentgenogramma ha'm palatogramması

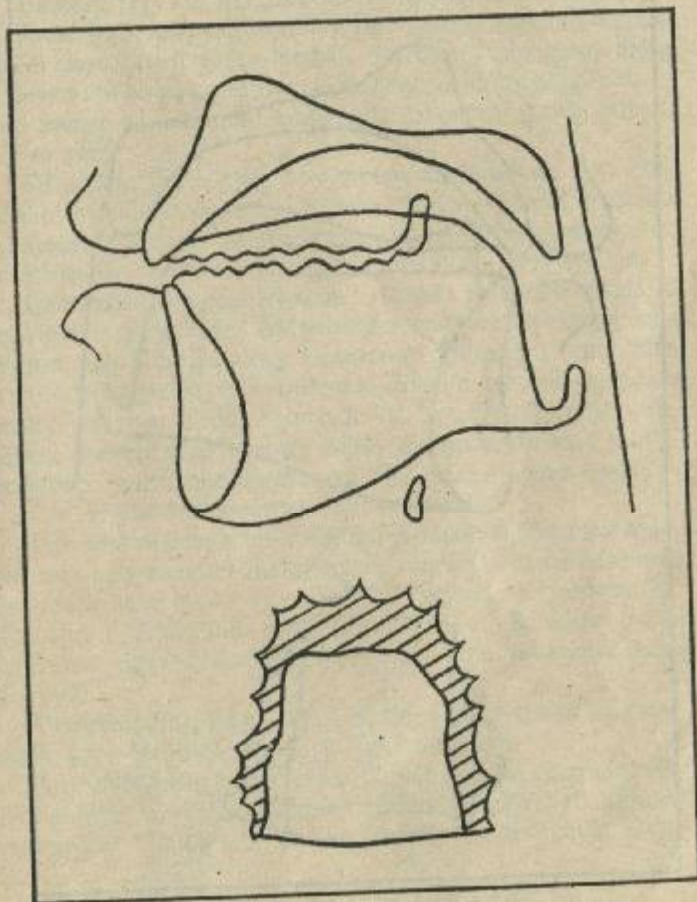
juwısın'qı bolsa, [l] qaptal juwısın'qı dawıssız bolıp sanaladı. Buwının' sıpatına qaray ol fonema [l, l', l''] ren'klerinde jumaladı.

25-su'wret. Dawıssız l sesinin' rentgenogramma ha'm palatogramması

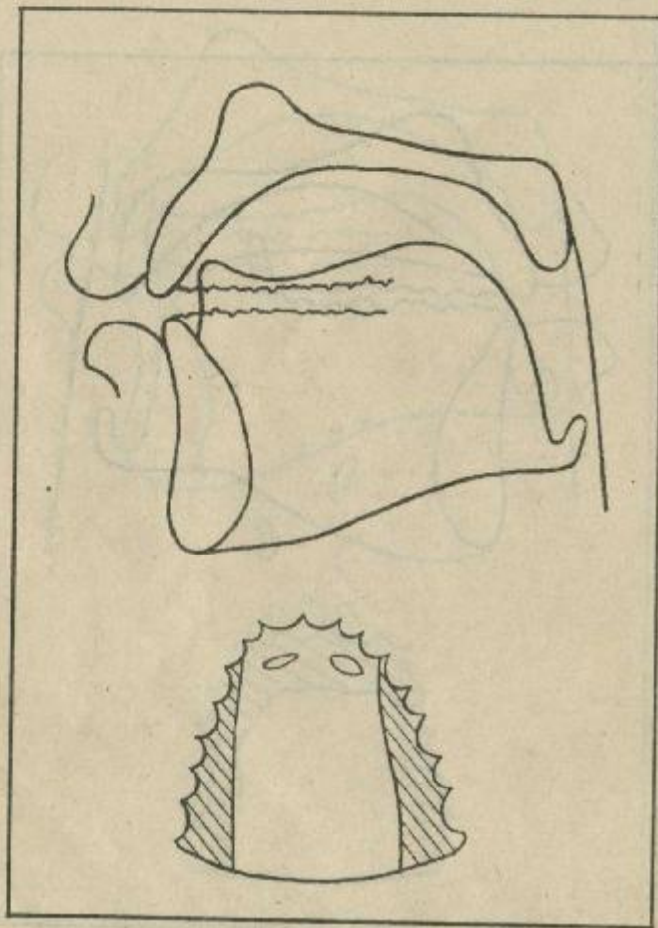
Dawıs ha'm shawqımın' qatnası jag'ınan [l] foneması sonor dawıssız bolg'anlıqtan shawqım'a qarag'anda dawıs basımraq qatnasadı ha'm hawa ag'ımı o'lpın' boladı. Bul a'sirese eki dawıshnın' aralıg'ındag'ı ren'kında anıq seziledi.

Dawıssız [u] — til aldı, jabısın'qı, murınlıq, sonor fonema.

26-su'wret. Dawıssız u sesinin' rentgenogramma ha'm palatogramması

Artikulyatsiyaliq jaqtan tildin' aldın'g'ı bo'liminin' tan'laydın' aldın'g'ı bo'limine jabısıwı, til ushınin' u'stin'gi tislardin' tu'bine tireliwi ha'm jumsaq tan'lay tu'sin'ki halda bolıp, murın jolınin' ashılıwı arqalı jasaladı. Sonlıqtan da bul fonema murınlıq dawıssız bolıp tabıladı. Til ushınin' jag'dayına qaray — apikal. (26-su'wret).

27-su'wret. Dawıssız r sesinin' rentgenogramma ha'm palatogramması

Buwınnın' sıpatına qaray [n] foneması to'rt tu'rli ren'klerde jumsaladı: [n, n̄, n̄̄, n̄̄̄].

Dawıs ha'm shawqınnın' qatnası jag'ınan [n] foneması sonor dawıssız bolg'anlıqtan shawqıng'a qarag'anda dawıs basımırmaq qatnasadı ha'm hawa ag'ımı o'lpın' boladı. Bul a'sirese eki dawıslınin' arasında kelgende anıg'ıraq seziledi.

Dawıssız [r] — til aldı, dirildewik, awızlıq, sonor fonema.

Artikulyatsiyaliq jaqtan tildin' ushı qattı tan'laydın' tusında dirildi payda etiwı arqalı jasaladı. Til ushı joqan qaray azlap iymeyedi, til ortası ko'terin'ki jag'dayda boladı. Sonlıqtan da til ushı menen til ortasınin' aralıg'ında azlap oyıs payda etiledi. (27-su'wret).

Til ushınin' jag'dayına qaray kakuminal ses boladı. L.R. Zinderdin' ayıwı boyınsha bul tu'rdegi dirildewik sestı aytqanda „dirildinin' iske asiwı ushın so'ylew ag'zalarınin' tolıq jabısıwınin' za'ru'rliğı joq; bul ushın olardin' jaqınlasıwınin' o'zi jetkilikli“.¹

Qaraqalpaq tilindegi [r] sesin aytqanda palatogrammada til ushı tolıq iz qaldırmaydı. Bul ses jabısın'qı dawıssızg'a qarag'anda juwısın'qıg'a biraz jaqınırmaq. Til ushınin' dirildisinin' sanı birden u'sh-to'rtke shekem bolıwı mu'mkin. So'zdin' ortasında kelgende bir-ekiden ziyat dirildi bolmaydı. Al, so'zdin' aqırında u'sh-to'rtke shekem dirildi payda etiliwi mu'mkin. Jumsaq tan'lay ko'terilip, murın jolın jawıp turadı. Buwınnın' sıpatına qaray ol [r, r̄, r̄̄, r̄̄̄] tu'rindegi ren'klerinde jumsaladı.

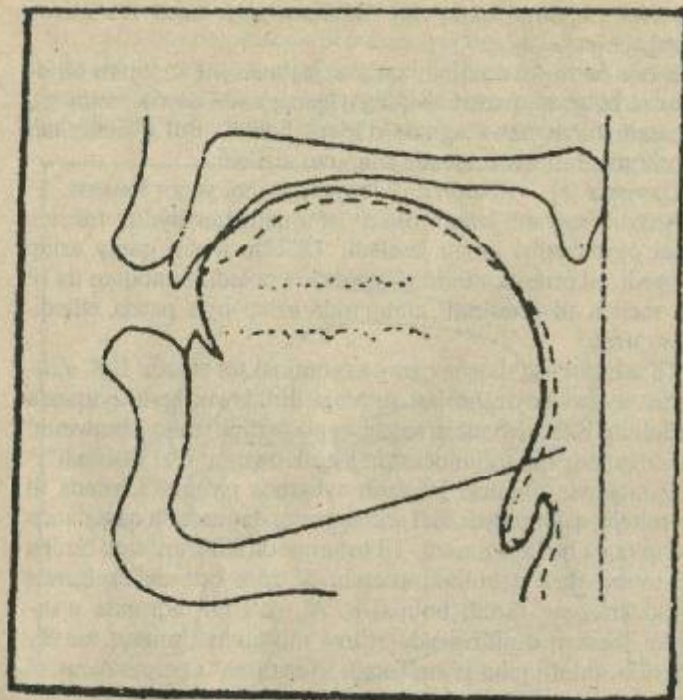
Dawıs ha'm shawqınnın' qatnası jag'ınan [r] foneması sonor dawıssız bolg'anlıqtan shawqıng'a qarag'anda dawıs basımırmaq qatnasadı ha'm hawa ag'ımı o'lpın' boladı. Bul a'sirese eki dawıslınin' aralıg'ında ku'shlirek seziledi. So'zdin' (ha'm buwınnın') aqırında dirildi sozilg'anlıqtan onin' shawqımlı ren'ki do'reydi.

Dawıssız ts [c], [sh], [c]² — til aldı, birikpeli, awızlıq, shawqımlı; [c] — bir tosqınlıqlı, [c] — eki tosqınlıqlı.

Artikulyatsiyaliq jaqtan [c] sesi da'slep [t] sesin aytqandag'ıday til ushınin' u'stin'gi tislardin' tu'bine tireliwi, til aldınin' tan'laydın' aldın'g'ı bo'limine jabısıwı arqalı, keyin a'sten

¹ Zinder Л. Р. Общая фонетика. Л., 1960, 146-бет.

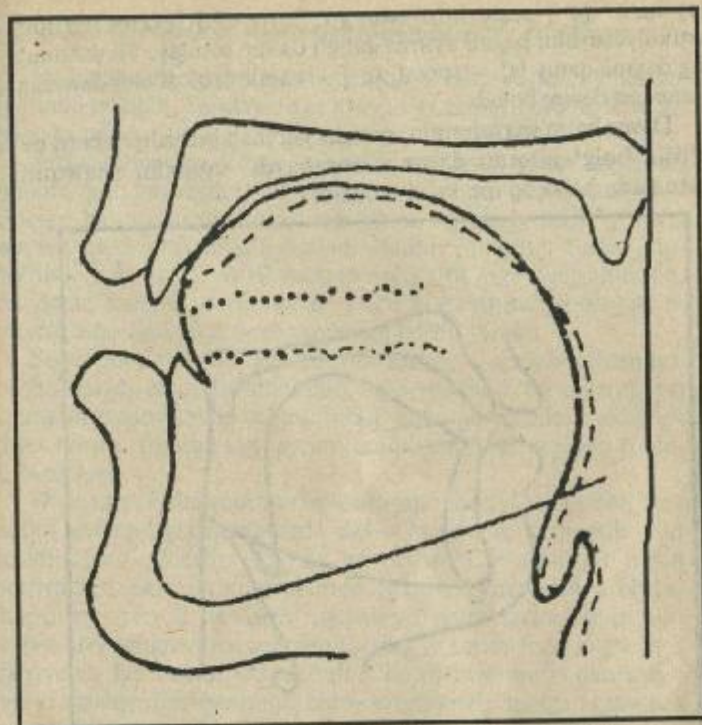
² Ilimiy a'debiyatlarda qabıl etilgen da'stu'rge muwariq, kirillitsadag'ı u ha'm v ha'rıpleri an'latatug'in seslerdi sa'ykes c ha'm c tan'baları menen berdik.

28-su'wret. Dawissız ts(s) sesinin' rentgenogramması
(juwısın'qı bo'legi u'zik sızıq)

jazdirılıwı na'tiyjesinde [s] sesin aytqandag'ıday qa'lipte til ushı menen birlikte tildin' aldın'g'ı bo'limi eki qaptaldan tosqınlıq jasap, da'l ortadan san'laq qaldırıw arqalı jasaladı. Jabısıw ha'm janlıw ajıralmas da'rejede payda etilgenlikten [c] sesin tolıq aytilg'an [t] ha'm [c] seslerinin' dizbegi dep qarawg'a bolmaydı. Al, eki sin'arı birigip, bir pu'tin dawissız fonemanı payda etedi. Solay etip [t] ta'rizli jabısın'qıdan baslanıp [s] ta'rizli bir tosqınlıqlı juwısın'qıg'a tamamlanatug'ın birikpeli dawissız ses jasaladı (28-su'wret). Dawissız sh [c] sesin da'slep jumsaq [t'] sesin

¹ Bul haqqında qaran'ız: Матусевич М. И. Современный русский язык. Фонетика. М., 1976, 144 — 146-бб.

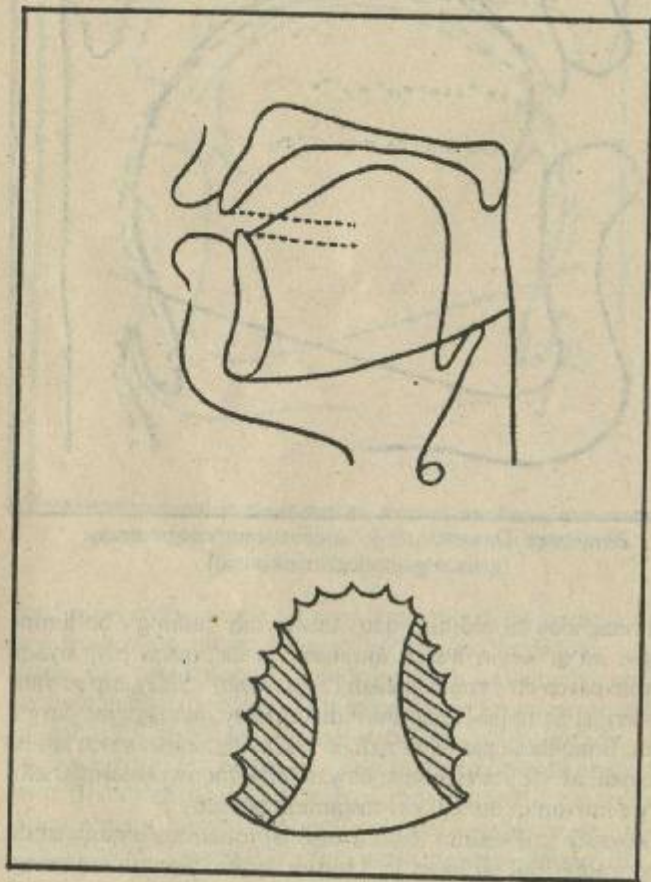
29-su'wret. Dawissız sh (c) sesinin' rentgenogramması
(juwısın'qı bo'legi u'zik sızıq)

aytqandag'ıday til aldın' qattı tan'laydın' aldın'g'ı bo'limine jabısıwı ha'm keyin a'sten ajıralısıp, ju'da' qısqa [sh] sıyaqlı bo'limin payda etiw arqalı jasaladı (29-su'wret)¹. Solay etip so'ylew ag'zaları [t] ha'm [sh] seslerinin' dizbegin aytqandag'ı jag'dayg'a usaydı. Biraq da'slepki [t] ta'rizli bo'legi aytilg'annan keyin janlıw bolmaydı, al [sh] ta'rizli sestı dawam etiw menen tamamlanadı. Son'g'ı juwısın'qı bo'legi eki tosqınlıqlı boladı.

Dawissız [c] sesinin' jasalıw ornı [s] fonemasına qarag'anda sa'l artıraqta. Bul [s] ha'm [c] birikpelerinin' son'g'ı juwısın'qı bo'löklerinin' jasalıw o'zgesheliklerine baylanışlı bolsa kerek; [s] ha'm [sh] seslerinin' artikulyatsiyalıq o'zgesheligi qanday bolsa,

[s] ha'm [c] seslerinin' son'g'ı, juwısın'qı bo'leklerinin' artikulyatsiyalıq jaqтан айırмашılıg'ı da tap sonday. Til ushınin' jag'dayına qaray [s] — apikal, [c] — kakuminal til aldı dawıssız foneması dewge boladı.

Dawıs ha'm shawqımın' qatnası jag'ınan bulardıń' ekewi de u'nsız bolg'anlıqtan dawıs qatnaspaydı, mudamı shawqım qatnasadı, hawa ag'ımı ku'shli boladı.

30-su'wret. Dawıssız y sesinin' rentgenogramma ha'm palatogramması

§ 32. Til ortası dawıssız fonemasının' sıpatlaması

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde birden-bir til ortası dawıssız foneması [y] bolıp tabıladı. Sonday-aq ol juwısın'qı, sonor, awızlıq fonema bolıp sanaladı.

Artikulyatsiyalıq jaqтан [y] sesin aytqanda tildin' ortan'g'ı bo'limi qattı tan'laydıń' tusına ko'terilip, tildin' eki qaptalı azıw tislerge ha'm olardıń' tu'plerine jabısa otırıp, ortadan uzınsha san'laq qaldırılıwı arqalı jasaladı. Tildin' aldın'g'ı ha'm artqı bo'limleri tu'sin'ki, al til ushı to'mengi tislerge tirelgenlikten, onı dorsal fonema dewge boladı. Du'n'ki ko'riniske engen tildin' ortan'g'ı bo'limi awız boslıg'ın ekige bo'lip turadı.

Solay etip, awızdıń' aldı betinde kishirek, artında u'kenirek boslıqtı payda etedi. Erinler ashıq, biyta'rep halda turıp, jan'g'ırıq xızmetin atqarıwshı awız boslıg'ının' aldın'g'ı shegarası aldın'g'ı tislere boladı. Jumsaq tan'lay ko'terilip, murın jolın jawıp turadı (30-su'wret).

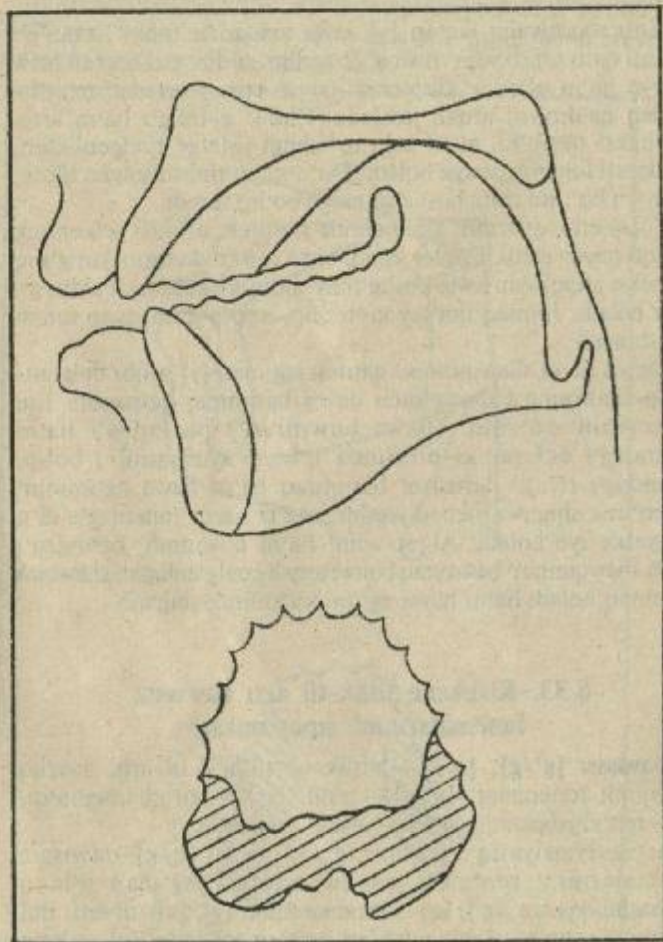
Dawıs ha'm shawqımın' qatnası jag'ınan [y] sonor bolg'anlıqtan shawqım'ga qarag'anda dawıs basımıraq qatnasadı. Bul fonemanın' so'zdin' (ha'm buwınnın') basındag'ı ha'm aqırındag'ı eki ren'ki ortasında u'ken ayırмашılıq bolıp, aqırındag'ı ren'ki dawıstın' basımıraq ha'm hawa ag'ımının' o'ipen'irek shıg'ıwı menen jasalıp, nag'ız sonor fonemag'a ta'n qa'siyetke iye boladı. Al, so'zdin' ha'm buwınnın' basındag'ı ren'ki shawqımın' basımıraq bolıwı arqalı jasalg'anlıqtan shawqım basımıraq boladı ha'm hawa ag'ımı ku'shlierek shıg'adı.

§ 33. Kishkene tillik-til artı dawıssız fonemaların' sıpatlaması

Dawıssız [g'/g], [q/k] — kishkene tillik — til artı, awızlıq shawqımlı fonemalar; [g'/g] — u'nli, [g'] — ren'ki juwısın'qı, [g] — ren'ki jabısın'qı; [q/k] — u'nsız, jabısın'qı.

Artikulyatsiyalıq jaqтан [g'/g] ha'm [q/k] dawıssız fonemaların' ren'kleri jasalıw orınları jag'ınan u'ken ayırмашılıqqa iye: [g'], [q] -kishkene tillik, [g], [k] - til artı. Bul fonemalar sa'ykes til artı ren'kleri bolg'an [g] ha'm [k] seslerin aytqanda tildin' artqı bo'limi jumsaq tan'layg'a jabıswı tildin' aldın'g'ı bo'liminin' tu'sin'ki halda bolıwı, til ushınin' sheginiwi, jumsaq tan'laydıń' artqı dawamı bolg'an kishkene tildin' ko'terilip,

murin jolin jawip turwi arqalı jasaladı. (31-su'wret). Al, atalg'an dawıssız fonemalardıń [g'] ha'm [q] ren'kleri tildin' ko'terin'ki halda turg'an artqı bo'limine kishkene tildin' jaqınlasıwı (g' ren'kin

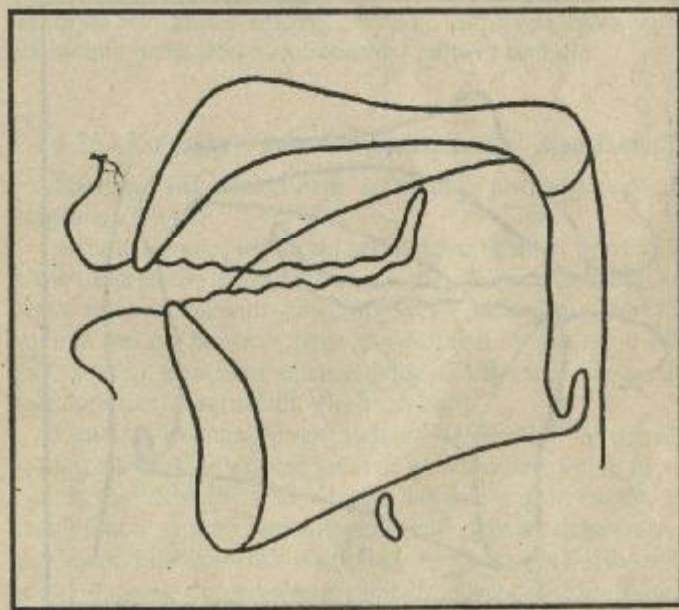

31-su'wret. Dawıssız k sesinin' rentgenogramma ha'm palatogramması

aytqanda) yamasa jabısıwı (q ren'kin aytqanda), tildin' aldın'g'ı bo'limi tu'sin'ki halda bolıwı, til ushınin' tag'ı da shegine otırp aldın'g'ı tıslerden qashıqlasıwı, kishkene tildin' ko'terilip, murin jolin jawip turwi arqalı jasaladı (32-su'wret). Buwinnin' sıpatına qaray [g'/g], [q/k] dawıssızlarınin' ha'r biri to'rt tu'rli ren'kte jumсалadı; [g', g, g", g']; [q, k, q", k'].

U'nsız [q/k] dawıssız fonemasi so'zdin' ortasında, a'dette eki dawıslınin' arasında juwısın'qı tu'rinde gezlesedi. A'sirese onin' kishkene tillik ren'ki bolg'an [q] ko'birek juwısın'qıg'a aylanadı. Solay etip u'nsız kishkene tillik [q] o'zinin' bul qa'siyet boyınsha u'nli kishkene tillik jubayı bolg'an [g'] sesine usaydı. Sonday-aq [q/k] fonemasi so'zdin' aqırında fakultativ tu'rde birde jabısıwshı, birde jarılıwshı ren'klerinde jumсалadı.

Dawıs ha'm shawqımınin' qatnası jag'ınan [g'/g] fonemasi shawqım ha'm dawıstan ibarat bolıp, hawa ag'ımı o'lpen' bolıwı

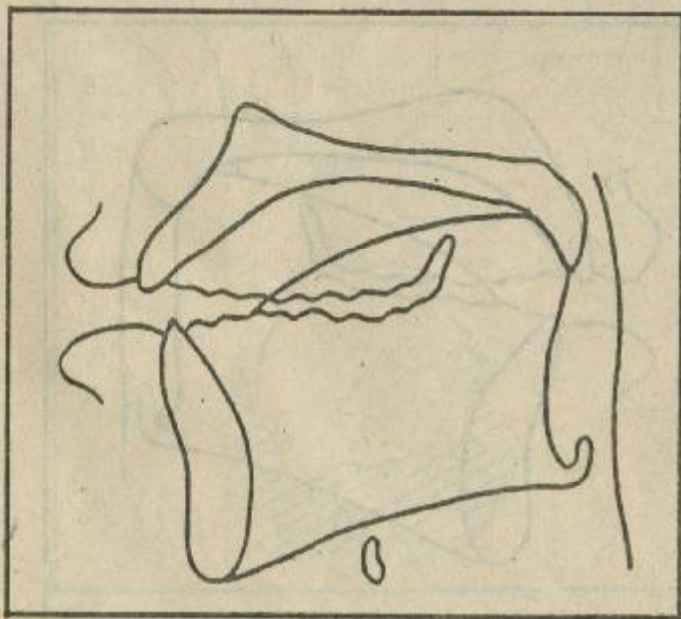

32-su'wret. Dawıssız q sesinin' rentgenogramması

ha'm dawistin' basimiraq qatnasi dawislilardin' arasinda kelgende anig'irag seziledi. Dawissiz [q/k] fonemasi u'nsiz bolg'anliqtan hawa ag'imi pa'tli boladi ha'm barliq fonetikalig jag'daylarda da tek shawqim qatnasadi.

§ 34. Kishkene tillik dawissiz fonemalardin' sipatlamasi

Dawissiz [x] — kishkene tillik, juwisin'qi, awizliq, shawqimli fonema. Artikulyatsiyaliq jaqtan bul fonemalar [g'] dawissizina usaydi. Bulardin' ayirmashlig'i [x] — u'nsiz, [g'] — u'nli. Tildin' ko'terin'ki qa'liptegi artqi bo'limine kishkene tildin' artqi bo'limi ko'terin'ki halda turip, murin joln jabiw arqali jasaladi. Tildin' aldinq'i bo'limi tu'sin'ki, al til ushi

33-su'wret. Dawissiz n' sesinin' rentgenogrammasi

sheginin'ki halda boladi. Buwinnin' sipatina qaray [x] fonemasi eki tu'rli ren'kte jumsaladi: [x, x'].

Dawis ha'm shawqimnin' qatnasi jag'inan [x] u'nsiz bolg'anliqtan hawa ag'imi ku'shli bolip, ol tek shawqimnan turadi.

Dawissiz [n']- kishkene tillik, murinliq, jabisin'qi, sonor fonema.

Artikulyatsiyaliq jaqtan kishkene til tu'sin'ki halda tildin' artqi bo'limine tirelip, awiz joln jawip, murin joln ashig qaladi. Tildin' aldinq'i bo'limi tu'sin'ki, til ushi sheginin'ki halda boladi. (33-su'wret). Solay etip, bul sest aytqanda awiz boshg'inda tosqinliq jasalg'an menen hawa ag'imi joln irkinshisiz o'tip turadi. Bul fonema jabisin'qi dawissizlardin' ortasinda birden bir jabisiwshi ses bolip tabiladi. Buwinnin' sipatina qaray [n'] fonemasi to'rt tu'rli ren'klarda jumsaladi: [n', n' , n'', n':'].

Dawis ha'm shawqimnin' qatnasi jag'inan hawa ag'imi o'lpent', dawis shawqimg'a qarag'anda basim boladi. Bul a'sirese dawishlar arasinda ku'shlierek seziledi. So'zdin' aqirinda hawa ag'imi ku'shlierek ha'm shawqim basimiraq bolwi mu'mkin.

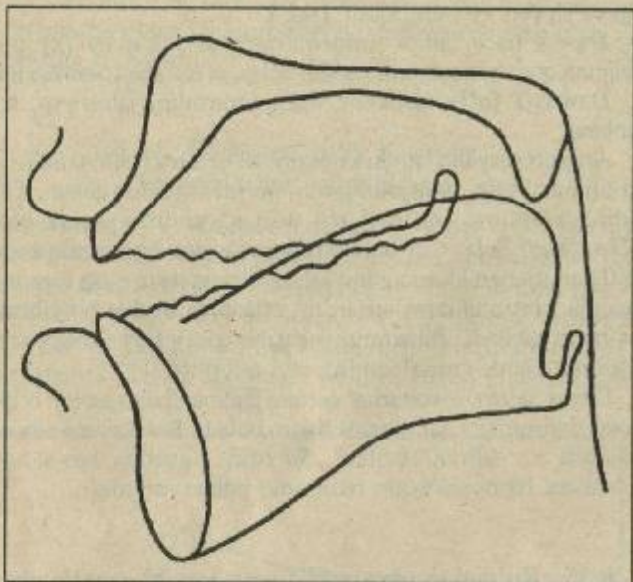
§ 35. Ko'mekey dawissiz fonemasinin' sipatlamasi

Dawissiz [h] — ko'mekey (faringal), juwisin'qi, awizliq, shawqimli fonema.

Artikulyatsiyaliq jaqtan [h] tutas tildin' tu'sin'ki jag'dayinda, tildin' tu'bi jutqinshaq diywallarına jaqinlaswi arqali jasaladi. Awiz boshg'min' en' tarayip, shawqim payda etiwshi orn tildin' tu'bi menen jutqinshaqtin' artqi diywallarının' aralig'i boladi (34-su'wret). Buwinnin' sipatina qaray [h] dawissiz fonemasi to'rt tu'rli ren'klarda jumsaladi: [h, h , h'', h':'].

Dawis ha'm shawqimnin' qatnasi jag'inan bul dawissizdin' aytiliwinda dawistin' qatnasi jo'ninde a'debiyatlarda eki tu'rli pikir bar: birinshiden, [h] sesin u'nsiz¹ dawissiz degen; ekinshiden, izin'li (bizin' terminimiz boyinsha-u'nli) dawissiz degen pikirler ushurasadi. Eksperimental mag'liwmatlar tiykarında bul fonemanı u'nsiz dawissiz dep esaplawg'a boladi. Sebebi so'zdin' basinda ha'm aqirinda u'nsiz al, so'zdin' ortasinda, a'sirese, eki dawislının'

¹ Босхаков И. А. Каракалпакский язык.

34-sú'wret. Dawıssız *h* sesinin' rentgenogramması

arasında u'nli dawıssızg'a ta'n bolg'an ko'rinisti an'laymız. Sonday-aq basqa u'nsiz dawıssızlardı aytqandag'ıdan hawa ag'ımı pa'tli shıg'adı. Usı mag'lıwmatlar tiykarında, bızın'she, [h] sesin u'nsiz dawıssız fonemalar qatarına jatqarsaq, sonday-aq ol fonema so'z ortasında u'nli ren'kine de iye boladı desek dúris boladı.

§ 36. Dawıssız fonemalardıń klassifikatsiyası

Dawıssız seslerge berilgen artikulatsiyalıq ha'm akustikalıq sıpatlamalar tiykarında qaraqalpaq tilinin' dawıssız fonemaların bir neshe toparlarg'a bo'liwge boladı.

O'kpeden shıg'ıp kiyatır'ın hawa ag'ımına tosqınlıq jasawı ushın ha'reketshen' emes so'yew ag'zasına jaqınlasıwshı yamasa jabısıwshı ag'za ha'reketshen' so'yew ag'zası bolıp tabıladı.

Ko'pshilik tillerdegi sıyaqlı dawıssız fonemalardıń jasalıw ornın ha'reketshen' so'yew ag'zaların' qatnası menen belgilewdi ha'm olardı jasalıw ornı jag'ınan sol ha'reketshen' so'yew ag'zaların' atı menen atawdı (ma'selen, til aldı, til ortası, til artı ha'm t.b.) maqul ko'rdik. Bul dawıssız fonemalardıń jasalıw ornın amıg'ıraqlı biliwge ja'rdemesedi. Sonın' menen birge dawıssızlardıń jasalıw ornın belgilewde basqasha pikirler de ushırasadı. Ma'selen, N.A.Baskakov dawıssız fonemalardıń jasalıw ornın ha'reket etpeytug'ın so'yew ag'zaların' atı menen ataydı¹. K.Ubaydullaev ha'reketshen' ha'm ha'reket etpeytug'ın so'yew ag'zaların' atı menen atap, dawıssızlardıń jasalıw ornı jag'ınan qos erinlik, tislik, til ushı, til aldı, til ortası, til artı, ko'mekey fonemaları dep bo'ledi².

Joqarg'ı eringe salıstır'anda to'mengi erin ha'reketshen' xızmet atqaradı. Sonlıqtan erinlik dawıssızlardı aytqanda ha'reketshen' so'yew ag'zası xızmetin to'mengi erin atqaradı da, al joqarg'ı erin ha'm joqarg'ı tisler ha'reket etpeytug'ın (passiv) so'yew ag'zası boladı. To'mengi erinlik joqarı eringe jaqınlasıwı yamasa jabısıwı arqalı qos erinlik (bilabial) dawıssızlar bolg'an [w], [p], [b], [m] fonemaları jasaladı. Al, to'mengi erinlik joqarg'ı tislerge jantasıwı arqalı erinlik-tislik (labiodental) dawıssızlar bolg'an [v], [f] fonemaları jasaladı. Solay etip to'mengi erinlik joqarg'ı erin menen joqarg'ı tislerdin' ortasında payda etken tosqınlıg'ı na'tiyjesinde erinlik dawıssızlarga ta'n bolg'an shawqım do'reledi. O'zinin' og'ada ha'reketshen'lik uqıbı na'tiyjesinde til ha'm onın' a'sirese aldın'g'ı bo'limi ha'r tu'rli formalarg'a enip, sa'ykes ha'r qıylı seslerdi payda etedi.

Til aldı dawıssız fonemaların' jasalıwında ha'reketshen' so'yew ag'zası xızmetin til ushı menen birlikte tildin' aldın'g'ı bo'limi atqaradı. Til aldı dawıssızları [t], [d], [n], [l], [s], [z], [sh], [j], [r], [c], [c] fonemaları bolıp, olar tildin' aldın'g'ı bo'limi menen aldın'g'ı tisler ha'm alveol aralıg'ında jasaladı. Sonday-aq til aldı dawıssızların' jasalıwında til ushı ya to'mengi tislerge tiyiwi, ya joqarg'ı tislerdin' tu'bine tiyiwi, yamasa til ushın onnan da joqarıraqqa, qattı tan'layg'a qaray ko'teriliwi mu'mkin. Til ushının' jag'dayına qarap qaraqalpaq tilindegi [s], [z] seslerinin'

¹ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II т. М., 1952, 72-бет.

² Ubaydullaev K. Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tili. No'kis, 1965, 45-бет.

dorsal, [t], [d], [n], [l], [c] seslerinin' apikal, [sh], [j], [r], [c] seslerinin' kakuminal dawissizlar ekenin aniqladiq.

Usı jerde aytıp o'tetug'm tag'ı bir jag'day, til aldı dawissizlarınan [sh], [j] sesleri ha'm [c] birikpeli sesinin' ekinshi (s sıyaqlı) sın'an eki tosqınlıqlı boladı. Solay etip, [sh], [j], [c] dawissizları eki tosqınlıqlı ekenligi menen sa'ykes [s], [z], [c] bir tosqınlıqlı seslerinen ayrılıp turadı.

Til ortası [y] fonemasın aytqanda ha'reketshen' so'ylew ag'zası xızmetin tildin' ortan'g'ı bo'limi atqaradı.

Til artı-kishkene tillik dawissizlar bolg'an [q/κ/x] ha'm [g'/g] sesleri eki fonema do'geregine ja'mlesedi: [q/κ/x]-u'nsiz, til artı - kishkene tillik foneması do'geregine, [g'/g] -u'nlı, til artı kishkene tillik foneması do'geregine ja'mlesedi. Bulardın' [κ] ha'm [g] ren'klerin aytqanda tildin' artıqı bo'limi, al [q], [x] ha'm [g'] ren'klerin aytqanda kishkene til ha'reketshen' xızmet atqaradı.

Sunday-aq [n'] dawissizin aytqanda kishkene til, al [h] dawissizin aytqanda tildin' tu'bi (ko'mekey) ha'reketshen' so'ylew ag'zaları xızmetin atqara otırıp, jasalıw ornı boyınsha [n'] kishkene tillik, [h] ko'mekey dawissiz foneması dep ataladı.

Dawissiz seslerdin' aytiliwında shawqımnın' qatnası olardın' jasalıw ornına baylanış ekenligi menen birge jasalıw usılına da, yag'niy tosqınlıqtın' tu'rlerine de baylanışlı boladı. Ha'reketshen' so'ylew ag'zaları ha'reket etpeytug'm so'ylew ag'zalarına tiyiwi (jabısıwı) arqalı, jaqınlasıwı arqalı yamasa til ushının' dirildewi na'tiyjesinde hawa ag'imına tosqınlıq jasawı mu'mkin. Tosqınlıqtın' bunday tu'rleri dawissiz seslerge ta'n bolg'an sa'ykes shawqımdı payda etedi. Jasalıw usılına qaray qaraqalpaq tili dawissizları jabısın'qı, juwısın'qı ha'm dirildewik bolıp bo'linedi.

Ha'reketshen' so'ylew ag'zaları bolg'an astın'g'ı erin, til, kishkene til o'zlerinin' tusındag'ı ha'reketshen' emes so'ylew ag'zalarına tolıq jabısıwı arqalı o'kpeden shıqqan hawa ag'imının' jolin beklewı mu'mkin. Jabısıwı payıtında ele ses do'retilmeydi. Tek murınlıq jabısın'qı dawissizlar bolg'an [m], [n], [n'] seslerin aytqanda g'ana murın jolı ashıq turg'anlıqtan ha'reketshen' so'ylew ag'zalarının' jabısıwı waqtında da ses shıg'ıp turadı. Awızlıq dawissizlardın' aytiliwında shawqım tosqınlıqtın' jazdırılıwı (ashılıwı) waqtında payda boladı. Jabısın'qı dawissizlardın' jasalıwında jabısıwı payıtınan son'g'ı tosqınlıqtın' ashılıwı eki tu'rli

jag'dayda iske asadı. Birinshiden, ha'reketshen' so'ylew ag'zası o'zi niq tiyip (jabısıp) turg'an ha'reket etpeytug'm so'ylew ag'zasınan birden ajırasıwı na'tiyjesinde jarılıwı payda etip, jıynalıp turg'an hawa ag'imı pa't penen sırtqa shıg'adı. Bunday jol menen jasalatug'm jabısın'qı dawissizlar [p], [b], [m], [t], [d], [n], [g], [κ/q] sesleri. Al, [n'] dawissizinin' o'zgesheligi — onı aytqanda jarılıwı payda etiliwı sha'rt emes. Sonlıqtan, basqa barlıq jabısın'qı dawissizlar jarılıwıshı (eksploziv) bolsa, [n'] sesi jabısıwıshı (imploziv) dawissiz boladı. So'zdin' aqırında barlıq dawissizlar da implozov tu'rinde aytila beriwı mu'mkin. Ekinshiden, ha'reketshen' so'ylew ag'zası o'zi niq tiyip (jabısıp) turg'an ha'reket etpeytug'm ag'zasınan birden ajırasıp ketpey, a'sten ajırasıwı arqalı ortada san'laq payda etedi. Ol san'laqtan hawa ag'imı kem-kem shıg'adı. Bunday jol menen jasalg'an dawissizlar birikpeli (afrikat) dawissizlar boladı. Olar onı tilinen kirgen so'zlerde jumasalatug'm [c], [c] sesleri bolıp tabıladı. Solay etip da'slepki jabısıwı payıtı birgelki bolg'an jabısın'qı dawissizlar jazdırılıwı payıtı boyınsha jarılıwıshı ha'm birikpeli bolıp bo'linedi.

Ha'reketshen' so'ylew ag'zaları tolıq jabıspay, jaqınlasıwı na'tiyjesinde aralarında san'laq qaldırılıp, ol san'laqtan hawa ag'imı o'tiw arqalı payda etilgen shawqımnan qaraqalpaq tilinin' juwısın'qı dawissizları jasaladı. Hawa ag'imı awız boslıg'ında tolıq jabıl'g'an tosqınlıqqa ushıramay, payda etilgen san'laqtan u'ziliksiz shıg'ıp turadı. Do'retilgen san'laqtın' diywallarına hawa ag'imı su'ykeliwi na'tiyjesinde juwısın'qı dawissizlar'ga ta'n bolg'an shawqım jasaladı. Bunday juwısın'qı dawissizlar qatarına [w], [f], [v], [s], [z], [l], [sh], [j], [y], [x], [g'], [h] sesleri jatadı. Bul juwısın'qı dawissizlar o'zlerinin' jasalıwında ha'reketshen' ha'm ha'reketsiz so'ylew ag'zaları ortasında payda etilgen san'laqtın' formasına qaray do'n'gelek san'laqlı ha'm jalpaq san'laqlı bolıp bo'linedi. Jalpaq san'laqlı juwısın'qı dawissizlardı aytqanda so'ylew ag'zaları ortasında ken'lew jazıq san'laq payda etiledi. Do'n'gelek san'laqlı juwısın'qı dawissizlardı aytqanda ha'reketshen' so'ylew ag'zası o'zinin' barlıq ken'ligi (eni) boylap emes, al da'l ortasında nawasha ta'rizli do'n'gelek san'laq do'retedi. Ma'selen, [v], [f], [y], [g'], [x] sesleri jalpaq san'laqlılar, [s], [z] sesleri do'n'gelek san'laqlılar boladı.

Shawqimın jasalıw ushı boyınsha	Shawqimın jasalıw ornı boyınsha		erliklik		tıw aldı			tıw ornası	tıw artı	kışkene tilik	kó mekey	Shawqim ha'm dawistin' qatnası boyınsha
	qos erliklik	erliklik	dorsal	apikal	kakuminal	u'ni	u'nsiz					
1b. usıqıw	b	p		d		(k)	q					u'ni
			y	i	ɛ ʔ ʔ	(k)	g					u'nsiz
1b. usıqıw			f				x					u'ni
				z								u'nsiz
1b. usıqıw				s								u'ni
												u'nsiz
1b. usıqıw	munnıq			n								
	Orta											
1b. usıqıw	qaptal											
	dirildewik											

Juwısın'qı dawıssızlardın' kó'pshiligi awız boslıg'ının' da'1 ortasınan san'laq payda etiw arqalı jasaladı. Tek [l] sesin aytqanda g'ana san'laq qaptaldan jasaladı. Til ushı ha'm til aldın'g'ı tıslerdin' tu'bıne tirelip, ortanı jawıp turg'anıqtan, hawa ag'ımı tildin' eki qaptalınan ó'tedi. Sonlıqtan [l] sesi qaptal juwısın'qı dawıssız boladı.

Qaraqalpaq tilinde [r] sesi birden-bir dirildewik dawıssız bolıp, ol hawa ag'ımının' qısımın' na'tiyjesinde tildin' ushı dirildi sıyaqlı tırbeliske kelip, hawanı bo'lip-bo'lip shıg'arıwı arqalı jasaladı.

Dawıssız seslerdin' jasalıwında shawqım menen dawıs qatnasatug'ımı belgili. Bir topar dawıssızlar shawqım ha'm dawistin' ten'dey qatnasında, u'shinshı topardag'ı dawıssız sesler shawqım'g'a qarag'anda dawistin' basımraq qatnası na'tiyjesinde jasaladı. Dawıs ha'm shawqımının' qatnası boyınsha dawıssız sesler shawqımlılar ha'm sonorlar bolıp bo'linedi. Sonor dawıssızlar [m], [n], [n'], [l], [r], [y], [w] sesleri bolıp, olardı aytqanda shawqım'g'a qarag'anda dawıs basımraq shıg'adı. Sonorlardı aytqanda dawistin' basım bolıwı al, shawqımlılardı aytqanda shawqımının' basım bolıwı so'ylew ag'ızalardı ta'repınen jasalatug'ın tosquńlıqtın' sıpatına baylanıshı bolsa kerek. Sonor dawıssızlardı aytqanda tosquńlıqtı jen'ip, awız yamasa murın boslıg'ınan hawa ag'ımının' za'ru'rli sestı payda ete otırıp sırtqa shıg'ıwı an'satıraq, al shawqımlılardı aytqanda tosquńlıq bekkemirek bolg'anlıqtan, ku'shlierek basım dag'ı hawa ag'ımı talap etiledi. Solay etip, sonorlardı aytqanda hawa ag'ımının' ó'lpın' bolıwı, al shawqımlılardı aytqanda ku'shli bolıwı aldın'g'ılardıń "dawıshı", son'g'ılardıń "shawqımlı" bolıwın ta'miynleydi.

Sonor dawıssızlardın' ó'zleri de awızlıq ha'm munnıq bolıp bo'linedi. Munnıq sonorlar [m], [n], [n'] sesleri bolıp, olardı aytqanda tosquńlıq awızda jasaladı da, murın jolı ashıq turıp, jan'g'ırıq xızmetin murın boslıg'ı atqaradı. Sonın' menen birge, jan'g'ırıq wazıypasın atqarıw awız boslıg'ının' xızmetin de bıykarlaw'g'a bolmaydı. Sebepi [m] sesinin' ayılıwında erininin', [n] sesinin' ayılıwında til aldının', [n'] sesinin' ayılıwında kışkene tildin' tusında tosquńlıqtın' jasalıwı ol seslerdin' ayırmashılıg'ın payda etedi. Solay etip, awız boslıg'ının' ha'r jerinde bunday tosquńlıqlardıń jasalıwı menen jan'g'ırıq xızmetin

atqarwshı awız boslıg'ının' xızmeti o'zgerip sa'ykes murnlıq seslerge ta'n bolg'an seslik o'zgeshelikler do'reledi. Al, [l], [r], [y], [w] sesleri awızlıq sonorlar bolıp, olardin' jasalıwında awız boslıg'ı jan'g'ırıq wazıypasın atqaradı.

Shawqımlı dawıssızlar u'nli ha'm u'nsizler bolıp bo'linedi. U'nliiler - [b], [v], [d], [j], [z], [g'/g]; u'nsizler - [p], [f], [s], [sh], [q/κ], [x], [h], [c], [C]. Bulardin' ishinde tek dawıstın' qatnasıwı ha'm qatnaspawı arqalı jubaylasatug'ın dawıssızlar: [b]-[p]-[d]-[t]-[v]-[f]-[z]-[s]-[j]-[sh], [g'/g], [x/κ].

Awız ha'm murın boshqlarının' jan'g'ırıq wazıypasın atqarıwı, jag'ınan da dawıssızlardı bo'liwge boladı. Murnlıq dawıssızlar [m], [n], [n'] jasalıw ornı jag'ınan o'zlerine jaqın dawıssızlar menen jubaylasadı: [m]-[b]-[p], [n]-[d]-[t], [n']-[g']-[q/x].

Solay etip artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq mag'lıwmatlar tiykarında qaraqalpaq tilinin' dawıssız fonemaları jasalıw ornı jag'ınan, jasalıw usılı jag'ınan, awız ha'm murın boshqlarının' jan'g'ırıq xızmetin atqarıwı boyınsha joqarıdag'ıday toparlarg'a bo'linedi. Bulardı biz qaraqalpaq tili dawıssız fonemalarının' kestesin du'ziwde esapqa aldıq (*3-keste*).

TIYKARG'I FONETİKALIQ NIZAMLAR

§ 37. Seslerdin' fonetikalıq o'zgerisleri haqqında

Tildin' fonetikalıq sistemasın, onın' ishki seslik nızamların teren'irek biliw ushın seslerdin' so'zlerdegi, so'z dizbegindegi, so'ylew ag'ımındağı tu'rli o'zgerisleri jo'ninde ulıwma tu'sinikke iye bolıw kerek. So'zler o'z-ara baylanıslı bolg'an ha'm bir-birine ta'sir etip turatug'ın sesler jıynag'ınan turadı. Qaraqalpaq tilinde so'zlerdin' qurılısında singarmonizm nızamı tiykarında oraylıq orındı dawısh sesler tutadı. Dawıssızlar dawısh seslerdin' ta'siri arqalı belgili da'rejede o'zgeriske ushirap otıradı. Usınnan dawıssız seslerdin' tu'rli ren'kleri kelip shıg'adı. O'z gezeginde dawıssız sesler de qon'sılas dawıssızlarg'a ta'sirin tiygizedi.

Seslerdi birinen son' birin aytıw ushın so'ylew waqtında so'ylew ag'zaları tezlik penen ha'reket etedi. Bir sestı aytıw waqtında ekinshi sestı aytıw waqtında qolaylasa baslaydı. Bir sestı aytıp tolıq tamamlamay-aq ekinshi sestın' artikulyatsiyasının' qabatlasıwınan qon'sılas seslerdin' o'z-ara ta'siri kelip shıg'adı. Mısalg'a [ton'] so'zin alsaq, [t] sesinin' ayılıwı waqtında-aq [o] sesin aytıw waqtında erinler qa'liplese baslag'anlıqtan, t' erinlik ren'kte ayıladı. [O] sesi tolıq ayılıp bolınbay-aq, murın jolının' ashılıp, [n'] sesin aytıw waqtında so'ylew ag'zaları m'g'aylasadı. Sonlıqtan [o] sesinin' son'g'ı bo'limi murnlıq bolıp ayıladı. A'dette bul seslik o'zgerisler tun'lawshılar ta'repinen eskerilmeydi. Biraq waqtın' o'tiwi menen bunday seslik o'zgerisler o'tkirlesip, jan'a fonemaların' payda bolıwına sebepshi bolıwı mu'mkin.

Qon'sılas seslerdin' o'z-ara ta'sirinen olardin' kombinatorlıq o'zgerisleri kelip shıg'adı. Seslerde bolatug'ın ha'r qıylı kombinatorlıq o'zgerisler ko'pshilik tillerge ortağ sapatqa iye bolıwı mu'mkin. Sonday-aq ha'r bir tildin' yamasa bir topar tuwısqan

tillerdin' o'zine ta'n o'zgesheligine baylanishi, seslik o'zgerisleri boladi. Qaraqalpaq tilinde so'z ishinde, jumsalhw jag'dayna qaray qaysi pozitsiyada (so'zdin' basinda, ortasında, aqırında), qanday buwında, tu'bir ya qosımtada, morfemalardin' shegarasında jumsalhwına qaray, so'zler aralıg'ında jumsalhwına qaray yamasa intonatsiyalıq emotsional o'zgesheliklerge baylanishi sesler azlıko'pli o'zgerislerge ushırap aytiladi. Bunday fonetikalıq jag'daylardan g'a'rezli halda payda bolg'an seslik o'zgerisler seslerdin' pozitsiyalıq o'zgerisleri delinedi.

Seslerdegi ayırım o'zgerisler - seslerdin' almasıwı, orn almasıwı, fonetikalıq jag'daylardan g'a'rezsiz bolıwı mu'mkin. Misalı: *samal-shamal, salı-shalı, salg'am-shalg'am, g'arri-qarri, g'arg'a-qarg'a, jang'ır-jan'bur, buwday-biyday, jigirma-jiyirma, digirman-diyirman* sıyaqlı so'zlerde s-sh, g'-q, g'-n', uw-iw seslerinin' almasıp ayılıwı, *aylanıw-aynalıw, awhal-ahwal, japıraq-jarpaq, topıraq-torpaq*, so'zlerinde ayırım seslerdin' orn almasıwı fonetikalıq jag'dayg'a baylanishi emes. Bul sıyaqlı fonetikalıq sebeplersiz payda bolatug'ın seslik o'zgerisler seslerdin' spontanlıq o'zgerisleri delinedi.

So'ylew ag'zalarında bolatug'ın usınday seslerde tu'rli o'zgerislerdin' sebebinen singarmonizm, metateza, reduksiya, eliziya ha'm t.b. fonetikalıq qubılısları kelip shıg'adı. Solay etip bunday fonetikalıq seslerdin' dara turg'anında emes, al olardin' so'zde, so'z dizbeginde jumsalıwı menen ju'zege asadı.

§ 38. Singarmonizm — qaraqalpaq tilinin' tiykarg'ı seslik nızamı

So'z qurılısındag'ı seslerdi ja'mlestiretug'ın ha'm sho'lkemlestiretug'ın sonday-aq so'zlerdi tanıw'ga ha'm ma'nilerin ayırıw'ga xızmet etetug'ın, solay etip so'zdin' tutas tulg'asin qaliplestiretug'ın tu'rkiy tillerdegi so'zdin' o'zegi singarmonizm bolıp tabiladi. Ol bir buwinlı so'zlerge de, ko'p buwinlı so'zlerge de ta'n bolg'an fonetikalıq qubılıs. Buring'ı qaliplesken da'stu'r boyınsha singarmonizm degende eki yamasa ko'p buwinlı so'zlerdegi dawıslılardin' tan'lay ha'm erin u'nlesligin, bolmasa tu'bir menen qosımtalardag'ı dawıslılardin' u'nlesligin tu'sinetug'ın bolsaq, endi so'zdin' neshe buwinlı bolıwına yamasa morfologiyalıq jaqtan a'piwayı ya quramalı ekenligine qaramastan

singarmonizm degennen buwin qurılısındag'ı ha'm buwinlar aralıg'ındag'ı barlıq seslerdin' u'nlesligin tu'siniwimiz kerek. Sonda g'ana tildegi singarmonizmnin' ta'biyatı menen atqaratug'ın xızmetine ha'r ta'repleme dıns baha beriwge boladı.

Tiykarg'ı ha'm baslı fonetikalıq qubılıs bolwı menen birge singarmonizm grammatikag'a da baylanishi. lingvistikalıq universal qubılıs bolıp tabiladi. Bug'an gu'wa retinde tu'rkiy tillerdegi sonın' ishinde qaraqalpaq tilindegi ko'pshilik qosımtalardin' eki yamasa ko'p variantlı bolıp keliwin, ba'rinen de burn olardin' juwan ha'm jin'ishke varinatlarda jumsalwın ko'rsetiwge boladı. Bul singarmonizmnin' tek bir ko'rınisi g'ana bolıp tabiladi. Sonın' menen birge, singarmonizm bir buwinlı yamasa ko'p buwinlı so'zlerde de, tu'bir yamasa do'rendi so'zlerde de, seslerdi o'z-ara bekkem ja'mlestirip, birgelki tu'rge endirip otıradi. Solay etip, singarmonizm tutas so'zlerdin' qurılısında bolatug'ın fonetikalıq qubılıs. Ol pu'tin so'zdin' fonetikalıq kelbetin quraytug'ın barlıq seslerdin' sonın' ishinde dawıslılardin' da, dawıssızlardin' da tembrlik jaqtan birgelki bolıwın ta'miyin etetug'ın supersegmentlik qubılıs bolıp tabiladi.

Tu'rkiy tillerdin' o'zinshelik o'zgesheligin ko'rsetetug'ın baslı ha'm tiykarg'ı fonetikalıq qubılıslardin' biri bolg'anlıqtan singarmonizmdi birde bir tyurkolog ilimpazdin' eskermewi ha'm esapqa almawı mu'mkin emes. Sonlıqtan da, singarmonizm qubılısı ko'p jıllardan berli ilimpazlardin' diqqatın awdarıp keldi. Sog'an qaramastan usı da'wirge shekem bul ma'selenin' so'z etiliwinde lingvistikalıq a'debiyatlarda ha'r tu'rli ko'z qaraslardin', ha'tteki pu'tkilley qarama-qarşı pikirlerdin' bar ekenligin joqarıda a'debiyatlarg'a sholw jasawda ko'rdik. Ko'pshilik jag'dayda izertlewshiler tu'rkiy tillerde, sonın' ishinde qaraqalpaq tilinde de singarmonizmnin' tiykarg'ı fonetikalıq qubılıslannın' biri ekenin, tutas so'z ya birgelki juwan, ya birgelki jin'ishke bolıp ayılatug'ınlig'ın, tu'birge qosılatug'ın qosımtalardin' da sa'ykes tu'rde u'nlesip keletug'ının dizimge alıwdan aspadı.

Qaraqalpaq tilinde jumsalıp ju'rgen „singarmonizm“ ha'm „assimilyatsiya“, sonday - aq „dawıslılar u'nlesligi“ ha'm „dawıssızlar u'nlesligi“ terminlerine anıqlıq kirgiziw kerek. Qaraqalpaq til biliminde dawıslılar u'nlesligin singarmonizm menen, al dawıssızlar u'nlesligin assimilyatsiya menen almastırıp

qollanıp ju'r. Shınında dawıslılar u'nlesligi de, dawıssızlar u'nlesligi de sonday-aq dawıslılar menen dawıssızlar ortasındag'ı u'nleslik te, qullası, pu'tin so'zdin' qurılısındag'ı barlıq seslerdin' o'z-ara iykemlesip keliwi singarmonizm dep sanalıw kerek. Sonda singarmonizm bir buwinlı yamasa ko'p buwinlı so'zlerdin' qurılısındag'ı bolatug'ın ha'mme u'nlesliklerdi qamtıydı. Da'stu'rli tu'sinik boyınsha dawıslılar u'nlesligi sheklengen fonetikalıq jag'daylardı o'z ishine aladı. Eger dawıslılar u'nlesligi eki yamasa onnan ko'p buwinlı so'zlerdin' qurılısındag'ı dawıslılardıń birgelki juwan yamasa birgelki jin'ishke, sonday-aq birgelki erinlik yamasa birgelki eziwlik bolıp keliwin o'z ishine qamtıydı desek, dawıssızlar u'nlesligi degennen a'dette tu'bir menen qosımtanın', qosımta menen qosımtanın' shegaralas sesleri arasındag'ı u'nleslikti tu'sinsek, bulardan tısqari buwin qurılısındag'ı qatan' ha'm turaqlı tu'rde ushırasatug'ın u'nleslik - dawıslı menen dawıssızdın' ortasındag'ı u'nleslik joqanda aytlıg'an u'nlesliklerdin' (dawıslılar u'nlesligi, dawıssızlar u'nlesligi) hesh qaysısına kirmey qaladı. Bunın' u'stine so'z dizbeginin' qurılısındag'ı jeke so'zlerdin' shegarasındag'ı sesler ortasında bolatug'ın u'nleslikti qaysısının' qatarına (dawıslılar u'nlesligine me, dawıssızlar u'nlesligine me?) jatqaratug'ınımız da biyma'lim bolıp qaladı. Mine, bul jag'daylar qaraqalpaq tilinde sesler u'nlesligi tu'sinigin qayta qarap shıg'ıwdın' za'ru'rligin ko'rsetedi.

Solay etip, bizin'she, „singarmonizm“ tu'sinigi ken' ma'nide ulıwma sesler u'nlesligi ma'nisinde tu'siniliwi kerek. Dawıslılar singarmonizmi degennen eki yamasa ko'p buwinlı tu'bir ha'm do'rendi so'zlerdin' qurılısındag'ı dawıslı seslerdin' tan'lay ha'm erin u'nlesligin tu'sinsek, al dawıssızlar singarmonizmi degennen buwin qurılısındag'ı yamasa buwin menen buwinin' shegarasındag'ı dawıssız benen dawıslınnın', dawıssız benen dawıssız seslerdin' ortasındag'ı u'nleslikti tu'sinsek, qaraqalpaq tilindegi bul nızamlılıqtın' ta'biyatına da tuwrı keler edi ha'm onı tu'siniw de jen'il bolar edi. Solay etip da'stu'r boyınsha singarmonizm ha'm assimilyatsiya dep bo'lek-bo'lek qaralıp ju'rgen tiykarg'ı fonetikalıq qubılıslardı birlestirip, bir pu'tin nızamlılıq retinde - singarmonizm nızamı yamasa singarmonizminin' ha'r tu'rli ko'rinishleri tu'rinde qaraw bul ma'seleni durıs tu'siniwge imkaniyat beredi. Sebebi dawıslılar u'nlesligi de, dawıssızlar u'nlesligi de

pu'tin so'zdin' ishinde qon'sılas sesler yamasa qon'sılas buwinlar ortasındag'ı u'nleslik bolg'anlıqtan olardı bo'lek-bo'lek qarawg'a bolmaydı.

§ 39. Buwin qurılısındag'ı singarmonizm

Ko'pshilik tiller sıyaqlı qaraqalpaq tilinde de so'zlerdin' qurılısında dawıssız benen dawıslınnın', dawıslı menen dawıssızdın' qatarlasıp keliwi sesler dizbeginin' ken' taralg'an tu'rleri bolıp tabıladı. Al, dawıssız benen dawıssızdın', a'sirese, dawıslı menen dawıslınnın' qatar dizbeklesip keliwi qaraqalpaq tili ushin ta'n fonetikalıq jag'day emes. Orın ta'rtibi jag'ınan dawıslınnın' aldında kelgen dawıssız ses dawıslınnın' son'ında kelgen dawıssızg'a qarag'anda da dawıslı sestin' in'g'ayına ko'birek beriledi ha'm ko'birek o'zgeriske ushıraytug'ınlig'ı du'nya tillerinin' mısasında ilimpazlar ta'repinen da'lillengen'. Bul jag'day qaraqalpaq tilinde da'l usınday ekenin bayqaymız. Sebebi ko'pshilik tiller sıyaqlı qaraqalpaq tilinde de dawıslınnın' aldında turg'an dawıssız a'dette izindegi dawıslı menen birge bir buwında boladı. L. R. Zinderdin' jazıwı boyınsha dawıslıdan son' turg'an dawıssız ko'birek buwin shegarasında kele otırıp, aldın'g'ı buwinin' qurılısınan keyingi buwing'a o'tip ketiw uqıbına iye boladı. „Onın' u'stine kem-kem pa't alıp, ku'sheyip baratırg'andag'ı buwinin' aldında kelgen dawıssız ses kem-kem a'zzilep, tamamlanıp baratırg'an son'ında kelgen dawıssızg'a qarag'anda ko'birek turaqlıraq o'zgeriske ushıraydı ha'm bul jag'day tilde ko'birek en jayg'an“.²

Bunday qubılıstı, yag'niy buwin qurılısındag'ı dawıslınnın' o'zının' aldında kelgen dawıssızg'a ta'sirin to'mendegi fonetikalıq sebepler arqalı tu'sindiriw mu'mkin. Birinshiden, jin'ishke dawıslılar (a', i, o', u', e) aldında kelgen dawıssızdı jin'ishkertedi (jumsartadı). Juwan dawıslılar (a, i, o, u) aldındag'ı dawıssızdı juwanıladı (qataytıdı). Mısalı, jubaylas so'zlerdegi dawıslınnın' aldındag'ı dawıssızlardı sahsınnın': [san]-[sa'n], [bol]-[bo'l], [bul]-[bu'l], [tis]-[tis] ha'm t.b. Ekinshiden, erinlik dawıslılar (o, o',

¹ Бондарко Л. В. Звуковой строй современного русского языка. М., 1977, 40-бет.

² Зиндер Л. Р. Общая фонетика. Л., 1960, 224-бет.

u, u') aldında kelgen erinlik emes dawıssızlardı erinliklestiredi. Al, bunday fonetikalıq jag'dayda kelgen erinlik dawıssızlardag'ı o'zgeristi an'law qıyın. Sebebi, erinlik dawıssız ses erinlik dawıssızlının' aldında kelgende qon'silas sestin' ta'sirinen bolatug'in fonetikalıq o'zgeriske az ushıraydı, sonlıqtan da o'zinin' ta'biyg'iy halın ko'bierek saqlaydı. Bunday fonetikalıq jag'dayda erinlik dawıssız sesler erinlik dawıssızlının' in'g'ayına qaray birde juwan, birde jin'ishke ren'klerinde aytiladi.

Dawıssızlının' son'ında kelgen dawıssızg'a bolatug'in ta'siri de dawıssız sestin' aldında kelgen dawıssız seske tiygizgen ta'siri taqilette boladı: juwan dawıssızlının' son'ındag'ı dawıssız juwan, jin'ishke dawıssızlının' son'ındag'ı dawıssız jin'ishke, erinlik dawıssızlının' son'ındag'ı erinlik emes dawıssızlar erinlik tu'rde aytiladi.

Joqarıda aytilg'anlardan tek dawıssız sesler g'ana bir ta'repleme aldında yamasa son'ında kelgen qon'silas dawıssız seslerge ta'sir etip, o'zgerdedi degen juwmaqqa keliw naduris bolar edi. Sebebi so'ylew ag'imında (so'zde) qon'silas sesler, sonın' ishinde dawıssız menen dawıssız sesler, bir-birine ta'sir etedi, yag'niy dawıssız sestin' in'g'ayına qaray dawıssız ses o'zgeriske ushıraw menen birge, dawıssız ses te qon'silas dawıssızdın' in'g'ayına qaray beyimlesedi ha'm o'zgeriske ushıraydı. Demek, dawıssız ses dawıssızg'a ta'sir etiwı menen birge o'zi de dawıssızdın' in'g'ayına beyimlesedi. Qon'silas seslerdin' o'z-ara ta'siri so'ylew ag'zalarınin' izbe-iz ha'reketine, so'ylew mexanizmine baylanış bolg'anlıqtan bul jag'day universal sıpatqa iye ha'm sonlıqtan da, ko'psılık du'nya tillerine ta'n ortaqlı fonetikalıq qubılıs bolıp tabıladi. Buwin ishindegi singarmonizm dawıssız menen dawıssız seslerdin' koartikulyatsiyasının' (qosaqlana aytiliwınin') ko'rınisi retinde ko'psılık tillerde, sonın' ishinde singarmoniyalıq emes tillerde de ushırasadı. Biraq bul qubılıs singarmoniyalıq tillerdin' bir buwinli so'zlerinde yamasa ko'p buwinli so'zlerinin' ha'r bir buwinında bekkem saqlanatug'in turaqlı qubılıs bolsa, singarmoniyalıq emes tillerde onın' saqlanıwı minnetli emes. Ma'selen, qaraqalpaq tilinde qatan' tu'rde juwan dawıssızlar menen dawıssızlardın' tek juwan ren'ki, jin'ishke dawıssızlar menen dawıssızlardın' tek jin'ishke ren'ki g'ana keledi. Misal: [tas], [ts], [tos], [tus] so'zlerinde [t], [s] fonemalarınin' juwan ren'ki keledi. Al, [t is], [t es], [t 'o's '], [t 'u's '], [t 'a's ir] so'zlerinde dawıssız fonemalarınin' jin'ishke

ren'ki jumsaladı. Bunday nızamlılıq qaraqalpaq tilinin' tu'pkilikli so'zlerinin' ha'mmesinde qatan' tu'rde saqlanatug'in turaqlı fonetikalıq qubılıs bolıp tabıladi.

Al, onis tilinde onday emes. Onis tilinde juwan dawıssızlar menen dawıssız fonemaların' juwan ren'kleri keliw menen birge olardın' jin'ishke ren'kleri de jumsala beredi. Solay etip birdey fonetikalıq jag'dayda dawıssız fonemaların' juwan ren'ki de, jin'ishke ren'ki de kele beredi. Misal, *кон-кон*, sonday-aq *spet-s pet* so'zlerinde n, n ha'm s, s dawıssız fonemalarınin' bunday juwan ha'm jin'ishke bolıp keliwi onis tilinde fonemaların' ren'kleri emes, al olardın' ha'r biri o'z aldına ayırıqsha fonema bolıp tabıladi. Sebebi, bunday fonetikalıq jag'dayda n menen n so'zdin' aqırında, s menen s so'zdin' basında keliwine qaramastan ha'r tu'rli (juwan, jin'ishke) bolıp aytilwı bir fonemanın' tu'rli ren'klerin emes, al ha'r tu'rli (basqa-basqa) fonemaların' ren'klerin payda etetug'inlig'ı belgili.

Solay etip, buwin qubılısındag'ı dawıssız seslerdin' singarmonizm nızamına qatan' tu'rde bag'ınıwı singarmoniyalıq tiller qatanna jatatug'in qaraqalpaq tilinde mudamı ha'm turaqlı tu'rde saqlanadı, al singarmoniyalıq emes, aktsentlik til bolg'an onis tilinde ol saqlanbaydı.

Singarmonizmınin' tiykarg'ı ko'rınisinin' bir buwinli so'zlerde yamasa ko'p buwinli so'zlerdin' ha'r bir buwinınin' qubılısında saqlanatug'ınına ha'm bul qatan' turaqlılıqqa iye ekenine ayırıqsha diqqat awdarıw kerek. Qaraqalpaq tilinde dawıssız fonemaların' ayırıqsha to'rt tu'rli tembri tutas buwin menen birgelikte singarmonizm ko'leminde ju'da' anıq ko'zge tu'sedi. Bular - juwan eziwlik, jin'ishke eziwlik, juwan erinlik, jin'ishke erinlik degen tembrler. Dawıssızlardin' buwin ko'lemindegi bul to'rt tu'rli tembrde aytilwı sol buwinlarda kelgen dawıssızlardın' da solarg'a sa'ykes turaqlı tu'rde mudamı to'rt tu'rli ren'klerde aytilwın ta'miyinleydi. Ma'selen, to'rt tembrdi mina to'rt so'zdin' misalında anıq ko'riwge boladı: [tas], [t es], [t'os'], [t 'o s '].

Bul so'zlerdin' qubılısındag'ı tek dawıssızlar g'ana emes, al so'zler tutası menen (dawıssızlar eki jag'ındag'ı dawıssızları menen birlikte) bir-birine juwan-jin'ishke (tas — tes, tos — to's) erinlik-eziwlik (tos — tas, to's — tes), juwan eziwlik — jin'ishke erinlik (tas — to's), juwan erinlik — jin'ishke eziwlik (tos — tes), tu'rinde

qarama-qarsi qoyiladi. Solay etip, to'rt tembrli so'zdin' ha'r biri qalg'an u'shewine qarama-qarsi qoyiladi. Oni bilay etip ko'rsetiwge de boladi:

[tas] $\left\{ \begin{array}{l} [t\ es\] - \text{juwan - jin'ishke} \\ [t^{\circ}os^{\circ}] - \text{eziwlik - erinlik} \\ [t^{\circ}o\ s^{\circ}] - \text{juwan eziwlik - jin'ishke erinlik} \end{array} \right.$

[tes] $\left\{ \begin{array}{l} [tas] - \text{jin'ishke - juwan} \\ [t^{\circ}o\ s^{\circ}] - \text{eziwlik - erinlik} \\ [t^{\circ}o\ s^{\circ}] - \text{jin'ishke eziwlik - juwan erinlik} \end{array} \right.$

[t^oos^o] $\left\{ \begin{array}{l} [t^{\circ}o\ s^{\circ}] - \text{juwan - jin'ishke} \\ [tas] - \text{erinlik - eziwlik} \\ [tes] - \text{juwan erinlik - jin'ishke eziwlik} \end{array} \right.$

[t^o s^o] $\left\{ \begin{array}{l} [t^{\circ}os^{\circ}] - \text{jin'ishke - juwan} \\ [t^{\circ}es^{\circ}] - \text{erinlik - eziwlik} \\ [tas] - \text{jin'ishke eziwlik - juwan erinlik} \end{array} \right.$

Biz bul misallarda dawishi seslerdi g'ana qarama-qarsi qoyip, tek solardi ko'zde tutip otirg'animiz joq. Al, tutas so'zlerdi tembrlik o'zgeshelikleri boyinsha qarama-qarsi qoyip salistirip oturmiz. Sebebi tutas so'z (yamasa buwin) qurilisindagi dawissizlari menen qosa birgelikte bir qiyli tembrde aytila otirip, o'z-ara qarama-qarsi qoyiladi. Ol so'zler tutas menen ya juwan eziwlik, ya jin'ishke eziwlik, ya juwan erinlik, ya jin'ishke erinlik bolip aytiladi. Bunday jag'day ko'p buwinli so'zlerdin' qurilisindagi ha'r bir buwinda tohq qaytalap, dawishi menen dawissizlar tembrlik mudami birgelikligin saqlap otiradi. Bunnan qaraqalpaq tilinde so'zlerdegi buwinlardi tag'i da kishi bo'leklerge (seslerge) bo'liwge bolmaydi degen juwmaq shig'anw kerek emes. Kerisinshe, dawissizlar turaqli tu'rde o'zlerinin' ren'klerine iye bolwi, ol ren'klerin' qaysilarinin' qay jerde keletug'ininin' buwin sipatinan ma'lim bolip turwi buwin qurilisın dara birliklerge (seslerge) bo'liwdi an'satlastiradi.

Ashiq, juwan [a] dawishisi menen qisiq juwan [i] dawishisi, ashig jin'ishke [a'] dawishisi menen qisiq jin'ishke [i], [e]

dawishilari, ashig erinlik [o] dawishisi menen qisiq erinlik [u] dawishisi, ashig erinlik [o'] dawishisi menen qisiq erinlik [u'] dawishisi mudami bir qiyli tembrde aytilip, birdey singarmoniyaliq xizmet atqaradi. Solay etip, birinshiden, [a] , [i], (tas, tis), ekinshiden, [a'], [i], [e] (sha'k, shik), u'shinshiden, [o], [u] (t^oos^o, t^ous^o), to'rtinshiden, [o'], [u'] (t^oo's^o, t^ou's^o) o'z aldina singarmoniyaliq qatardi payda ete otirip, olar qaraqalpaq tilindegi basqa barliq dawissizlardi buwin qurilisında o'zlerine sa'ykes to'rt tu'rli ren'kte o'zgeriske ushiratip otiradi.

Dawishilardin' juwan, jin'ishke, erinlik, eziwlik belgileri o'zleri menen turmay, buwin qurilisindagi qon'silas dawissizlarga da o'tedi ha'm bul qubilis bekkem ja'ne turaqli boladi. Al, dawishilardin' ashig - qisiqliq belgisi qaraqalpaq tilinde singarmonizm ushin hesh qanday a'hmiyetke iye bolmaydi. Biraq, singarmonizmden tisqari ol belgileri (ashig-qisiq) so'zlerdin' ma'nisin ayiraturg'in belgi retinde fonologiyaliq xizmetin atqaradi. Ma'selen, singarmonizm boyinsha [tas] - [tis], [p a s] - [p is] - [p es], [t^oos^o] - [t^ous^o], [t^oo s^o] - [t^ou's^o] jubaylas so'zlerinin' parqi bolmag'ani menen ol so'zlerdin' ha'r tu'rli ma'ni bildiriwi ha'm qarama-qarsi qoyilwi tutas so'zden emes, al olardin' qurilisindagi dawishi fonemalannan bolip tur. Bul jubaylas so'zlerde dawissizlar o'zgerissiz, al tek dawishilardin' almasiw menen g'ana ma'ni o'zgerip tur. Mine, bul jag'day „tu'rkiy tillerde en' kishi fonologiyaliq birlik buwin boladi“ degen pikirdin' shunliqqa tuwri kelmeytug'inin, buwinnan kishi fonologiyaliq birlik bolip fonema xizmet atqaratug'inin moyinlawg'a ma'jbu'rleydi.

Solay etip, bir jag'inan buwin qurilisindagi dawishi menen dawissizlar singarmonizmdin' sebebinen o'tlesip ketkenin, sonliqtan da olardin' bul o'zgesheligin fonetikalig jaqtan bahalawda esapqa aliw kerek bolsa, ekinshi jag'inan tildin' tik jag'day boyinsha dawishilardin' qarama-qarsi qoyilwi singarmonizmdin' ta'sirisiz-aq iske asiw buwin qurilisınan dawishilardi bo'lip ala beriwdi ta'miyinleydi. Son'gi bul jag'day so'zlerdi buwinnan da maydaraq en' kishi tillik birlik bolg'an fonemaga bo'liwde u'iken a'hmiyetke iye boladi.

Tu'rkiy tillerge, sonin' ishinde qaraqalpaq tiline de qatnashi bolg'an, uliwma til biliminde qa'liplesken minaday pikir bar: Singarmonizm boyinsha buwinlar bir jaqlama ya dawishisi

dawıssızınan g'a'rezli halda, ya dawıssız dawıslınan g'a'rezli halda du'zilmeydi, al pu'tkil buwınnıñ sıpatı menen, yag'niy dawıshı ha'm dawıssız bo'leklerden turatug'ın fonemalardıñ sıpatı menen anıqlanadı.¹ Biraq bul teoriyanıñ do'gereginde qarama-qarsılıqlı pikirler ushırasadı. Ma'selen, qarama-qarsılıqlı pikirler ushırasadı. Ma'selen, N.A.Baskakovtıñ da'slepki miynetinde „qaraqalpaq tilinde buwın qurılısında dawıssızg'a ta'sir etiwshi ha'm solay etip olardı (dawıssızlardı) tu'rlandırıwshi oraylıq orındı dawıshı ses tutadı“² dese, son'g'ı miynetinde, kerisinshe, „tu'rkiy tillerde so'zdin' fonologiyalıq du'zilisin anıqlawda sheshiwshi xızmetti dawıssız sesler atqaradı, sebebi bul tillerde dawıssızlar tek buwınnıñ sıpatın belgilep g'ana qoymastan, sonın' menen birge tutas so'zdin' de sıpatın belgileydi“³ dep jazadı. Bizin'she, ha'zirgi qaraqalpaq tilinde buwın qurılısında dawıshılardıñ jetekshi ha'm oraylıq orındı tutatug'ınlıg'ına gu'manlanıwıg'a bolmaydı. Sebebi dawıshı fonemalar buwın qurılısında dawıssızlarǵa qarag'anda bir qansha artıqmasılıqlarǵa iye boladı. Birinshiden dawıshılar buwın qurawshı qa'siyetke iye boladı, al onday qa'siyet dawıssızlarda joq. Ekinshiden, buwınnıñ qurılısındaǵı sıpatma qaray otırıp dawıssızlar qatan' tu'rde o'zgeriske ushırap, sa'ykes ren'klerde jumısaladı.

Qaraqalpaq tilinde dawıshılardıñ m'g'ayına baylanıshı ha'r bir dawıssız fonema to'rt tu'rli ren'klerde jumısaladı (juwan eziwlik, jin'ishke eziwlik, juwan erinlik, jin'ishke erinlik). U'shinshiden, tu'birdegi dawıshı ses qosımtadag'ı seslerdin' sıpatın belgileydi: tu'birdegi dawıshı juwan bolsa, qosımtadag'ı sesler de juwan boladı, tu'birdegi dawıshı jin'ishke bolsa, qosımtadag'ı sesler de jin'ishke boladı. Bul mag'lıwmatlardıñ ha'mmesi dawıshı fonemalar so'zdegi dawıssızlardıñ sapası menen sıpatın belgileytug'ının ko'rsetedi.

Tu'rkiy tillerde, sonın' ishinde qaraqalpaq tilinde de so'zdin' tu'birindegi dawıshı sestin' qosımtadag'ı dawıslının' sıpatın belgilewin singarmonizm dep esaplaw, tu'siniw ilimde bekkem

¹ Шерба Л. В. Русские гласные в качественном и количественном отношении. СПб., 1912, 8-бет; Яковлев Н. Ф. Грамматика литературного кабардино-черкесского языка. М., 1948, 318-бет.

² Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. ч. I М., 1952, 26-бет.

³ Сол. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., Наука, 1968, 17-бет.

orın alg'an. Qosımtalardıñ ko'p ha'm jin'ishke variantlarda jumısalıwı og'an tiykarg'ı sebepshi bolg'an. Tu'birdegi dawıshı seske qosımtadag'ı dawıslının' u'nlesiwı singarmonizmın' tek bir ko'rinisi bolıp tabıladı. Bul tyurkologiya iliminde singarmonizm qubılısın tu'siniwge kerekli bolg'an ko'p faktlerdin' biri g'ana bolıp xızmet atqaradı. Sonday-aq bul qubılıs universal sıpatqa iye bolmaydı. Sebebi tu'bir menen qosımtadan turmaytug'ın so'zlerdegi (bir buwınlı ha'm ko'p buwınlı tu'bir so'lerdegi) singarmonizmdi tu'sindiriwge tuwrı kelmeydi. Onın' u'stine so'zlerdi tu'bir ha'm qosımtalarg'a, sonday-aq buwınlarǵa bo'liw tilshi qa'nigeler ta'repinen a'melge asırılatug'ın lingvistikalıq analizlewdir bir jolları boladı. A'dette a'piwayı so'ylewshi adam so'z qurılısın' bo'leklerge (tu'bir ha'm qosımtag'a, buwınlarǵa) bo'liniwine itibar bermeydi. Bul onın' psixologiyalıq -lingvistikalıq xızmetine jatpaydı. Ma'selen, a'piwayı so'ylewshi adam ushın eki buwınlı so'z tu'bir ha'm qosımtadan tura ma yamasa tek tu'birden ibarat pa? Bug'an hesh qanday dıqqat bo'lmeıydi. So'ylewshi ushın [sına], [sana], [jaza], [dize], [gu'zo'], [kese] sıyaqlı so'zler tu'bir tu'rinde atlıq so'z shaqabına jata ma yamasa tu'bir ha'm qosımtadan turatug'ın feyil so'z shaqabına jata ma? Onın' hesh qanday parqı joq.

Omonimlik ma'nidegi bir so'zdin' (tu'bir ha'm qosımtag'a bo'liniwine yamasa bo'linbewine qaramastan) seslik qurılısı, seslerdin' izbe-izligi jag'ınan ha'm prosodiyalıq ko'rinisi boyınsha da'l birdey bolg'anlıqtan olar artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq jaqtan da birdey bolıwı ta'biyig'iy jag'day. Joqarıdag'ı so'zlerdin' feyil ma'nisinde tu'bir ha'm qosımtalarg'a bo'liniwı, al atlıq ma'nisinde bo'linbey tek tu'birden ibarat bolıwı yamasa ol so'zlerdin' ha'mmesinin' de eki buwınnan turatug'ınlıg'ı tek lingvistikalıq tallaw arqalı g'ana ma'lim boladı.

So'zdin' tu'birindegi dawıshı sestin' qosımtadag'ı dawıslının' sıpatın belgilewin singarmonizm dep tu'siniwdin' jetkiliksiz ekenin joqarıdag'ı misallar anıq ko'rsetedi. Bul anıqlama tek feyil ma'nisindegi so'zlerge (sın-a, san-a...) g'ana tuwrı keledi, al da'l sonday seslik qurılıstı atlıq so'zlerge (sına, sana) tuwrı kelmeydi.

Singarmonizm morfologiyalıq jaqtan a'piwayı yamasa quramalılıg'ına (tu'bir yamasa do'rendi so'z ekenine) qaramastan so'zlerdin' qurılısındaǵı seslerdin' ha'mmesinin' birgelkiligin

ta'miyin etedi. Mısalg'a [bala], [terek] so'zlerin alıp, olarg'a sa'ykes qosımtalar qosıp qarayıq:

bala	terek
balalar	terekler
balaları	terekleri
balaların	tereklerin
balalarında	tereklerinde
balalarındag'ı	tereklerindeki
balalarındag'ını	tereklerindeki

Bir jag'man, so'zdin' tu'biri juwan buwinlı bolg'anlıqtan sa'ykes qosımtalardıń juwan variantları, al tu'biri jin'ishke bolg'anlıqtan sa'ykes qosımtalardıń da jin'ishke variantları jalg'anıp turg'anlıg'ın lingvistikalıq analiz tiykarında bilemiz. Ekinshi jag'man, a'dette a'piwayı so'ylewshi adam keltirilgen so'zlerdin' morfologiyalıq qurılısına hesh qanday itibar bermesten, olardıń ma'nili bo'leklerin (morfemaların) bo'lip-bo'lip ayırwg'a tıspastan, ol so'zlerdin' ha'r qaysısına o'zinshe ayırıqsha birlik (so'z) sıpatında qaraydı. Aytılıwı jag'man bunday etip ha'r bir so'zdin' tembrinin' birgelkiligin ta'miyin etip turg'an prosodiyalıq birlik xızmetin singarmonizm atqaradı. Singarmonizm paradigmatalıq qubılıs retinde buwin sanına, morfologiyalıq qurılısın a'piwayı yamasa quramalıg'ına qaramastan, so'zdin' barlıq bo'leklerine (seslerine, buwinlarına, morfonemalarına h.t.b.) birden, bir waqıtta ta'sir etedi ha'm aytılıwı (tembri) jag'man birgelkilikke alıp keledi. Sonın menen birge sintagmalıq qubılıs retinde singarmonizminin' so'z qurılısında buwin, morfemalardıń izbe-izligin saqlap turıwın ta'miyinlewi ta'biyg'ıy halat bolıp tabıladı. Bul jag'day „tu'birdin' dawıslıan qosımtalardıń dawısların sıpatın belgileydi“ degen juwmaq shıg'arıw ushın tiykar bolıp xızmet etpewi kerek. O'ytkeni singarmonizm tek qosımtalarg'a g'ana ta'sir etip qoymastan, morfologiyalıq jaqtan bo'linbeytug'ın bir pu'tin tu'birlerge de, ulıwma so'zdin' barlıq bo'leklerine ta'sir etetug'ın universal fonetikalıq qubılıs bolıp tabıladı.

§ 40. Dawıslar singarmonizmi

Eki yamasa onnan da ko'p buwinlı so'zlerde son'g'ı buwinlardag'ı dawıslardıń birinshi buwindag'ı dawıslı sestin g'a'rezli halda keliwi dawıslardıń ilgerili ta'sirinin' na'tiyjesi bolıp tabıladı. Birinshi buwindag'ı dawıslı sestin' son'g'ı buwinlardag'ı dawıslardı juwan-jin'ishkeligi, erinlik-eziwlik bolıwı jag'man o'zine usatıwı. solay etip ko'p buwinlı so'zlerdegi dawıslı seslerdin' o'z-ara u'nlesip keliwi dawıslar singarmonizminin' bir ko'rinisi boladı. A. M. Sherbaktın' aytıwınsha dawıslar singarmonizmi so'z ma'nisin fonetikalıq jol menen an'latıw za'ru'rliginen kelip shıqqan.¹ So'z benen so'zdin' shegarasın belgilewde, so'zdi bir pu'tin seslik kompleks sıpatında so'z dizbeginen, ga'pten ajıratıp alıwda dawıslar singarmonizmi ayırıqsha a'hmiyetke iye. Sebebi dawıslar singarmonizmi so'zdin' ishinde bolatug'ın qubılıs, Ma'selen, so'zdin' birinshi buwinında juwan dawıslı kelse, son'g'ı barlıq buwinlarda da juwan dawıslar keledi. Al so'zdin' birinshi buwinında jin'ishke dawıslı kelse, son'g'ı buwinlarda da jin'ishke dawıslar keledi. Bunday ta'sir ga'ptegi qon'silas ekinshi so'zge o'tip ketpeydi.

Tu'rkiy tillerde, sonın' ishinde qaraqalpaq tilinde de, dawıslar singarmonizmi eki tu'rli ko'riniste iske asadı: birinshiden, buwin qurılısında dawıslardıń juwan ya jin'ishkeligi jag'man u'nlesip keliwi arqalı (tan'lay u'nlesligi); ekinshiden, buwin qurılısında dawıslardıń eziwlik ya erinlik bolıp u'nlesiwı arqalı (erin u'nlesligi). Solay etip dawıslar singarmonizmi tan'lay u'nlesligi ha'm erin u'nlesligi tu'rinde ju'zege shıg'adı. Biraq tan'lay u'nlesligi bir bo'lek, erin u'nlesligi bir bo'lek bas-basına o'mir su'rmeydi. Kenisinshe, dawıslar singarmonizminin' bul eki ko'rinisi de birlikte, supersegmentlik qubılıs retinde so'z qurılısında sesler arqalı ju'zege shıg'adı. Mısalı: [ag'ashlıq], [tereklik], [q^hu^hq^hun^h], [u^hr^hg^hu^hn^h]. Bul so'zlerde dawıslar birgelki juwan yamasa, birgelki jin'ishke bolıp keliwi menen birlikte tap sol so'zlerdin' o'zlerindeki dawıslar birgelki eziwlik ha'm birgelki erinlik bolıp keledi. Sonlıqtan da tan'lay u'nlesligi ha'm erin u'nlesligi haqqında ayırıqsha so'z etilgende bayanlawg'a qolaylı bolıwı esapqa alınadı.

Haqıyqatında da dawıslar singarmonizmine muwapıq ko'p buwinlı so'zlerdin' qurılısında buwinlar juwan bolıp keliw menen

¹ Шербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, 4-в.

birge, sonday-aq olar ya birgelki eziwlik, ya birgelki erinlik tu'rde g'ana ushirasıwı kerek; jin'ishke bolıwı menen birge, sonday-aq olar ya birgelki eziwlik, ya birgelki erinlik tu'rinde g'ana jumsalıwı kerek. Solay etip, dawıslılar singarmonizmine sa'ykes ko'p buwinlı so'zlerdin' qurılısındag'ı buwinlar birgelki juwan-eziwlik, birgelki juwan-erinlik, birgelki jin'ishke-eziwlik, birgelki jin'ishke-erinlik tu'rde ushirasıwı kerek. Bul dawıslılar singarmonizmi ushin en' ideal jag'day. Bunday bolıp singarmonizmi en' rawajlang'an tillerdin' qatanna qırg'ız tilin jatqarıw mu'mkin¹.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde dawıslılar singarmonizminin' ko'rınisin joqarıdag'ıday ideal jag'dayda dep ayıtıwǵa bolmaydı. Cebebi qaraqalpaq tilinde ko'p buwinlı so'zlerde tan'lay u'nlesligi tolıq saqlang'an menen erin u'nlesligi tolıq saqlanbaydı. Ma'selen: [jag'alanıwızg'a], [inilerimizge] tu'rinde ko'p buwinlı tu'bir ha'm do'rendi so'zlerde dawıslılar birgelki juwan ya birgelki jin'ishke tu'rinde ushirasadı. Dawıslıların' tan'lay u'nlesligi tu'rkiy tillerde en' ken' en jayg'an ha'm turaqlı fonetikalıq qubılıs. A.M.Sherbaktın' baqlawınsha qarayım, o'zbek tillerinen basqa barlıq tu'rkiy tillerde dawıslıların' tan'lay u'nlesligi bayqaladı. Qarayım tilinde dawıslıların' tan'lay u'nlesligi dawıssızların' u'nlesligi menen almasqan, al o'zbek tilinde bolsa, tu'rkiy emes tillerdin' ta'siri na'tiyjesinde tan'lay u'nlesligi pu'tkilley jog'alg'an.² Qaraqalpaq tilinde ayırım so'zlerde dawıslıların' tan'lay u'nlesliginin' buzılıwı jag'dayı ushirasadı. Dawıslıların' tan'lay u'nlesliginin' buzılıwı basqa da tu'rkiy tillerde ushirasadı.³ Misalı: tu'rkmén tilinde (dialektinde) [ga'la'durin], [galdurin]- „kiyatırman“, [bila'dur], [bildur] „biledi“, [ba'rmaydur] „bermeydi“, [bilma'duran] „bilmeydi“, gagauz tilinde [alya'k] „aladı“, [ga'lyorum] „kelemen“ so'zleri, tu'rık tilinde [i], [ki], [yor], [dash], [gil], [istan] qosımtaları; qurnıq tilinde [lar], [ibız], [ig'nız], [luq], [li], [maq] qosımtaları; shuvash tilinde [sa'm], [i], [e] qosımtaları dawıslıların' tan'lay u'nlesligine bag'ınbaydı. Uyg'r tilinde seplik jalg'awları (ni, nin, din, tim), betlik almasıǵının' qosımtaları (ma'n, sa'n, miz, siz), kelbetliktin' qosımtaları (da'k, siz), atlıqtın' qosımtası (si, san), qatarlıq sannın' (insi), jıyñaqlaw sannın' (la'n),

¹ Sherbak A. M. Sonda, 74-bet.

² Sonda, 74-bet.

³ Sonda, 71-bet.

kelbetlik feyllerdin' (qig'an), buyırıq meyildin' 3-betinin' (sun), o'tken ma'ha'ldin' ko'plik tu'ninin' 1-betinin' (duk) qosımtaları; kelbetlik do'retiwshi qosımta dixi duz predikativlik ko'rsetkishi ha'm t.b. singarmoniyalıq variantları iye emes. Sonlıqtan olar tu'bir menen u'nlese bermeydi degen so'z¹.

Joqanda atalg'an tu'rkiy tilleri sıyaqlı ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde de jumsalıp ju'rgen barlıq so'zler tan'lay u'nlesligi nızamina bag'ınıp, birgelki juwan ya birgelki jin'ishke bolıp kele bermeydi, a'dewir sandag'ı so'zlerde juwan ha'm jin'ishke buwinlar aralasıp keledi. N.A. Baskakovtin' izertlewleri boyınsha tan'lay u'nlesligine bag'ınbaytuǵın so'zlerdin' ko'pshiligi tu'rkiy tillerge basqa tillerden kirip kelgen so'zler yamasa eki (siyrek jag'dayda u'sh) tu'birden quralg'an qospa so'zler bolıp tabıladı.² Misalı: a'diraspan, A'denbay, a'teshtan, biyday, Berdaq, Begjan, go'rqaw, gu'zar, Gu'lzar, gu'man, gu'njara, Gu'ljan, guwaliq, elat, jigirma, Zulfıya, ilham, imkaniyat, imtixan, inabat, inam, keyisnama, kelsap, Ken'esbay, kerbaz, kespas, kisapir, kitap, qoshurey, qudiret, maqset, mehriban, na'renjan, pa'tiwa, pa'tiya, periyzat, raxmet, ta'biyat, ta'rbiya, xızmet usag'an so'zler shıǵ'ısı jag'ınan arab, parsı tillerinen kirgen so'zler yamasa eki tu'birdin' birigiwinen jasalg'an qospa so'zler bolıp tabıladı. Sonday-aq, ons tilinen ha'm ons tili arqalı basqa tillerden kirgen so'zlerde dawıslıların' tan'lay u'nlesligi nızamina bag'ına bermeydi. Misalı: akademik, anketa, aspirant, banket, general, desant, Erevan, kreslo, lenta, opera, proletariat, renta ha'm t.b.

Joqarıdag'ı sıyaqlı tan'lay u'nlesligi menen u'nlespegen juwan-jin'ishkeli aralas buwinlı so'zlerge qosımtaların' juwan yamasa jin'ishke variantının' qosılıwı ol so'zlerdin' son'g'ı buwinının' juwan ya jin'ishkeligine baylanışı boladı. Eger de so'zdin' aqırı juwan buwinlı bolsa, qosımtanın' juwan sın'arı qosıladı; eger de so'zdin' aqırı jin'ishke buwinlı bolsa, qosımtanın' jin'ishke variantı qosıladı. Misalı: kitaplar, biydaylıq, ta'rbiyashı, gu'waliq, jigirmalap, itibarg'a, insapsız, inansan', operag'a, aspirantı sıyaqlı so'zlerdin' tu'birlerinin' son'g'ı buwinı juwan bolg'anlıqtan, qosımtaların' juwan sın'arları qosılıp tur; maqsetler, qu'diretli,

¹ Bul haqqında tolıǵıraq qaran'ız: A. M. Sherbak. Sonda, 71 — 72-betler.

² Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Т. II, 35-bet.

xızmetshi, qoshiyeylik, mug'allimge, raxmeti siyaqlı tu'birlerinin son'g'ı buwını jin'ishke bolg'anlıqtan, qosımtalardıñ jin'ishke sin'arları jalg'amp tur.

Geypara so'z do'retiwshi qosımtalar (suffiksler) tu'bir so'zdin' juwan ya jin'ishkeligine qaramastan, tan'lay u'nlesligi boyınsha u'nlespesten-aq qosıla beredi. Ma'selen, *dawılpaz, jalaxor, asxana, Qaraqalpaqstan, suwat, qarızdar* so'zlerinde juwan buwını qosımtalar tu'birge tan'lay u'nlesligine muwapıq juwan buwını tu'birlerge qosılıp tursa, *jemxor, ilimpaz, ka'rxana, O'zbekstan, elat, beldar* so'zlerinde juwan buwını sol qosımtalar jin'ishke buwını tu'birge qosılıp, tan'lay u'nlesligi nızamı buzılıp tur. Sonday-aq *aqılgo'y, talapker, salukesh, materializm, idealist* so'zlerinde jin'ishke buwını qosımtalar juwan tu'birge qosılıp tur. Solay etip ayırım jag'daylarda jin'ishke buwını so'zlerge juwan buwını qosımta, juwan buwını so'zlerge jin'ishke buwını qosımta qosıladı. Sebebi qaraqalpaq tilinde [paz], [xor], [xana], [stan], [at], [dar], [ker], [kesh], [ist], [izm] siyaqlı jin'ishke buwını suffikslerdin' juwan variantları joq. Qosımtalardıñ bunday variantsız bolıp keliwi, solay etip dawıslardıñ tan'lay u'nlesliginin' saqlanbawı tu'rkiy tillerdin' o'zlerinin' tu'pkilikli qosımtaları ushun ta'n jag'day emes. Dawıslardıñ tan'lay u'nlesligine sa'ykes kelmeytug'm joqandag'ı variantsız qosımtalardıñ kelip shıg'ıwına na'zer awdarsaq, olardıñ da singarmonizmi joq sistemag'a jatatug'ın tillerden awısqan qosımtalar ekenin bayqaw qıyın emes.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde ko'p buwını so'zlerde dawıslar (anıg'ırag'ı tutas buwınlar) tan'lay u'nlesligi boyınsha u'nlesip keliw menen birlikte erin u'nlesligi boyınsha da u'nlesedi. Tan'lay u'nlesligine qaraqalpaq tilindegi dawıslar ha'm buwın quramındağı dawıssızlar tolıq qatnasıp, hesh bir fonema onnan tisqarida qalmaytug'ın bolsa, erin u'nlesliginin' ta'sir etiw ko'lemi onday emes. Birinshiden, erin u'nlesliginin' ta'sirine barlıq dawıssızlar ushıray bermeydi. Erın u'nlesligine beriletug'ın dawıslar tek qısıq, eziwlik dawıslar bolg'an [i], [j], [e] fonemaları bolıp tabıladı. Ekinshiden, ko'p buwını so'zlerde erin u'nlesligi menen u'nlesken buwınlardıñ ha'mmesinde bastan ayag'ına shekem bul u'nlesliktin' ta'sir etiw ku'shi menen taralıw o'risi ten'dey da'rejede bolmaydı. Erın u'nlesliginin' ta'siri son'g'ı

buwınlarda kem-kem ha'isireydi ha'm ol ta'sir keyingi buwınlarda pu'tkilley joyıladı. Misalı, salıstırın': [ku'ku']-[ku'ku'miz]-[ku'ku'mizdi], [bulqun], [bulqunı]-[bulqunımız]. Sonlıqtan dawıslar singarmonizminin' bul eki ko'rinisin' o'z-ara salıstıra otırıp, tan'lay u'nlesligin tolıq u'nleslik, erin u'nlesligin jartılay u'nleslik dewge boladı.

Dawıslar singarmonizmine baylanış terminlerdin' jumsalıwına anıqlıq kirgiziw talap etiledi. K.Ubaydullaev „so'zlerdegi dawıslardıñ bastan ayaq birgelki ya gilen' juwan, yamasa gilen' jin'ishke bolıp (keliwine) ayıtılıwına singarmonizm“¹ deydi. Onın' aytıwı boyınsha: „eziwlik dawıslardan son' da, erinlik dawıslardan son' da (orfografiyalıq normanı eske alg'anda) eziwlik dawısları so'zdin' keyingi buwınlarında kele beredi. Misalı: *xalıq, balıq, qurılıs, o'ndiris, paxtashılıq, ku'tin, o'tin, qora, u'ken, kishkene, ku'ta', gu'lla'n, ju'da'ha'm* t.b., eziwlik dawıslardan a' sesi *ba'ha'r, ma'ha'l, sa'ha'r, gu'lla'n, ku'ta', ju'da'ha'm* t.b. usag'an so'zlerdin' aqırğ'ı buwınlarında kele beredi, al *a'diraspan, a'dira', A'bdika'rim* siyaqlı so'zlerdin' u'shinshi buwınlarında da dawıslar a' sesi gezlesedi“². Bul ayılğ'an pikirdi qa'te dep aytıwğ'a bolmaydı. Biraq, bul jerde keltirgen misallar ayılğ'an pikirlerdi tolıq tastıyıqlay bermeydi. Ma'selen: „erinlik dawıslardan son' da (imla qa'deni eske alg'anda) eziwlik dawısları so'zdin' keyingi buwınlarında kele beredi“ degen pikirden keyin onı misallar menen tastıyıqlaw maqsetinde qurılıs, o'ndiris, ku'tin, o'tin, u'ken degen so'zlerdi keltiriwi shunlıqqa sa'ykes kelmeydi. Qaraqalpaq tilinin' imla qa'deleri tiykarında bul atalğ'an so'zlerdin' son'g'ı buwınlarında eziwlik dawıslar jazılğ'anı menen (bul jerdegi sha'rtli tu'rde qabil etilgen jazıwğ'a su'yeniwdin' o'zi naduris) haqıyqat izertlew obekti bolıp sanalatug'm janlı so'ylew tilinde tan'lay u'nlesligi ta'sirinen tisqari, sonın' menen birge erin u'nlesligi anıq bayqaladı ha'm *qurılıs, o'ndiris, ku'tin, o'tin, u'ken* so'zlerinin' ekinshi buwınında qısıq eziwlik i, i, e dawısları jazılğ'anı menen janlı so'ylew tilinde olar sa'ykes erinlik dawıslar bolg'anı [u], [u'], [o'] tu'rinde ayıtılutug'ın bayqaw qıyın emes.

¹ Ubaydullaev K. Qaraqalpaq tili boyınsha tan'lamalı miynetler. 114-bet.

² Sonda, 117-bet

K. Ubaydullaev dawishlar u'nleslign „eziw u'nleslign“ (palatalhq attarktsiya yamasa lingvalliql singarmonizm) ha'm „erin u'nleslign (labialliql attrakttsiya yamasa labialliql singarmonizm)“ dep bo'liwin de toliql maqullaw qiyin. Onin' aytwinsha“ ... birinshi buwindag'i dawishinin' ta'sirine qaray qalg'an buwinlardag'i dawishlardin' gilen' juwan yamasa gilen' jin'ishke bolip ha'm da'stepki buwinnan basqa buwinlarda erinliql dawishlar kelmei, eziwliql dawishlar keliwi eziw u'nleslign dep ataladi".¹ Bul jerde shiminda tan'lay u'nleslign menen erin u'nleslign shatastirilg'anliql ko'rinip tur. Tan'lay u'nleslign ma'nisinde avtor ta'repinen „eziw u'nleslign“ degen termin aling'an. Bul terminin' usi jerde an'latip turg'an ma'nisi pikirdi tastiyqlamay tur. „Eziw u'nleslign“ tu'sinigine „gilen' juwan yamasa gilen' jin'ishke“ buwinlar, tag'i da „erinliql dawishlar emes, eziwliql dawishlardin' keliwi“ „zorlap“ birlestirilgen. Haqiqatinda gilen' juwan yamasa gilen' jin'ishke buwinlardin' bir so'zdin' qurilisinda keliwi ya eziwliql halinda yamasa erinliql halinda g'ana bolatug'inliql'in (olar ekewinin' birge ju'retug'inliql'in) esten shig'ariwg'a bolmaydi. Juwan buwin sonin' menen birge ya eziwliql, ya erinliql bolip keledi. Sonday-aq jin'ishke buwin da ya eziwliql, ya erinliql halda g'ana ushirasadi. Al, bul qubilistin' turaql yamasa o'zgermeli bolivi — pu'tkilley basqa ma'sele. Sonliqtan da dawishlardin' singarmonizmin eziw u'nleslign ja'ne erin u'nleslign dep bo'liwdi terminologiyaliql jaqtan da, a'meliy ja'ne teoriyaliql jaqtan da maqullawg'a bolmaydi. Tan'lay u'nleslign boyinsha buwinlar birde birgelki juwan, birde birgelki jin'ishke bolip keledi. Al, erin u'nleslign boyinsha bunday birgelkiliql (u'nlesliql) qatan' saqlanbag'ani menen *qurilis, o'ndiris, ku'tin, o'tin, u'lken* usag'an so'zlerdin' ekinshi buwinlarinda eziwliql dawishi ha'riplri (i, i, e) jazilg'ani menen ta'biyiy so'yew tilinde shiminda olardin' erinliql dawishlar (u, u', o') ekenin, solay etip [qurili's], [wonduri's] [ku'tu'n], [wo'tu'n], [u'lko'n] bolip aytilatug'inin' biykarlaw qiyin.

Artikulyatsiyaliql jaqtan tan'lay u'nleslign dep ju'rgenimiz shiminda jin'ishke dawishlardi aytqanda tildin' alg'a ha'm artqa juwan dawishlardi aytqanda artqa jilwi jag'dayi menen, erin u'nleslign dep ju'rgenimiz erinliql dawishlardi aytqanda erinnin' alg'a u'yriwi ha'm eziwliql dawishlardi aytqanda artqa tartilw

¹ Sonda.

jag'dayi menen tikkeley baylanisli boladi. Sonliqtan da, artikulyatsiyaliql jaqtan ha'reketshen' so'yew ag'zalarin' basshiliqlqa alg'an halda tan'lay u'nleslign tillik (lingvalliql) u'nlesliql, erin u'nleslign sol o'zinin' qa'lipinde erin (labialliql) u'nleslign dep ahiw mu'mkin edi. Biraq, qa'liplesken tan'lay u'nleslign terminin' o'zgerite beriwidin' ziyarli ekenin esapqa alip, bul jumista tillik u'nleslikti tan'lay u'nleslign qa'lipinde qaldirwdi maqul ko'rdix. Sonday-aq erinnin' qatnasina qaray dawishlardin' erinliql, eziwliql bolip bo'liniwi ha'm tildin' qatnasina qaray juwan, jin'ishke bolip bo'liniwin eske ala otirip, olardi singarmonizm boyinsha endi birgelki juwan ha'm birgelki jin'ishke bolip keliwin an'latiw ushin „eziw u'nleslign“ terminin' qollanw aqilg'a maqul kelmeydi. Eziwliql dawishlardin' jubayi erinliql dawishlar bolatug'inin' esapqa alsaq, eziwliql dawishlardin' o'zleri de, sonday-aq erinliql dawishlar da o'z ishinde tag'i da juwan, jin'ishke bolip bo'linetug'inin' eske alsaq, „eziw u'nleslign“ terminin' lingvalliql singarmonizm ma'nisinde qollanilwinin' ornli emesligine iseniwge boladi.

Usi da'wirge shekem dawishlardin' erin u'nleslign degendi tek bir ta'repleme birinshi buwindag'i erinliql dawishlardin' ekinshi buwindag'i qisiql dawishlardin' erinliql bolip keliwin talap etivi tu'sinilip kelgen bolsa, endi dawishlardin' labialliql singarmonizmin ken'irek ko'lemde tu'siniw kerek dep oylaymiz. Birinshiden, dawishlardin' labialliql singarmonizmi eki tu'rli ko'riniste boladi: erinliql (qulun, ku'lku', bo'lo'k) ha'm eziwliql (bala, sa'lem, kelin); ekinshiden, labialliql singarmonizm bir buwinli so'zlerde erinliql dawishlar menen qon'silas kelgen dawissizlar ortasinda mudami ha'm turaql tu'rde ko'rinedi.

Ha'zirgi qaraqalpaql tilinde ashliql dawishlar bolg'an [a], [a'] erin u'nleslignen tisqari qaladi. Bul dawishlarg'a labialliql singarmonizm ta'sir etpeydi. Birinshi buwinda erinliql dawishlar keliwine qaramastan ekinshi ha'm onnan son'g'i buwinlarda ashliql eziwliql [a], [a'] jumsala beredi. Misali: [polat], [qulaql], [quraql], [quratan], [ku'ta'] ha'm t.b. Biraq bunday jag'daylarda da tan'lay u'nleslign qatan' saqlanadi: juwan [a] tek aldinq'i buwinda juwan erinliql dawishlar kelgen jag'dayda, jin'ishke [a'] tek aldinq'i buwinda jin'ishke erinliql dawishi kelgen jag'dayda g'ana jumsaladi. Bul ta'rtiptin' qatan' saqlanivi qaraqalpaql tilinde dawishlar singarmonizminde lingvalliql singarmonizminin' jetekshi orn tutatug'inin' an'latadi.

Qaraqalpaq tilinde dawıshlardın' labilıq singarmonizmi degennen birinshi buwındag'ı erinlik dawıshlardın' ekinshi buwındag'ı qısıq eziwlik dawıshlardı sa'ykes erinlik dawıshlarg'a aylandırıwı tu'siniledi. Sol dawıshlardın' o'zleri erin u'nlesligi boyınsha u'nlesip keliw menen birlikte tan'lay u'nlesligi menen de u'nlesip turadı. O'ytkeni erinlik dawıshlardın' o'zleri ya juwan, ya jin'ishke tu'rde g'ana ushırasadı. Erin u'nlesligin an'latatug'ın o'z aldına seslik birlikler joq, onday bolıwı mu'mkin de emes. Misal: [q'ul'un'], [k'ul'ku'] so'zlerinde dawıshlar erin u'nlesligi boyınsha da, tan'lay u'nlesligi boyınsha da u'nlesip tur; [qulun]- juwan buwinlı, [ku'ku']-jin'ishke buwinlı. Sonday-aq, bul eki so'zde buwinlar birgelki erinlik. Tap usınday pikirdi [balıq], [bala], [ba'lent], [gilem] so'zleri jo'ninde de ayıwıg'a boladı: [balıq], [bala]-juwan buwinlı, [ba'lent], [gilem] - jin'ishke buwinlı. Sonday-aq bul so'zlerdin' ba'rinde buwinlan-birgelki eziwlik bolıp kelgen. Solay etip, tan'lay u'nlesligi boyınsha buwinlar juwan ha'm jin'ishke bolıp kelse, erin u'nlesligi boyınsha erinlik ha'm eziwlik bolıp keledi. Bul dawıshlar singarmonizminin' ko'rınisleri bolıp tabıladı.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi dawıshlar singarmonizmin an'latıwshı keste:

Son'g'ı buwinlardag'ı dawıshlar / Birinshi buwin-dag'ı dawıshlar	a	i	a'	i	e	So'zler
	a	+	+			
i	+	+				ılaq, ıdı
o	+	+				qonaq, qonuq
u	+	+				bulaq, tuxum
a'			+	+	+	sa'ha'r, a'dis, ba'lent
i			+	+	+	ira't, bilim, tilek
e			+	+	+	du'ka'n, jelim, terek
o'			+	+	+	ko'lu'k, to'so'k
u'			+	+	+	ju'da', gu'rtu'k

Dawıshlar singarmonizmin an'latatug'ın kesteden ko'rınip turg'anınday-aq birinshi buwında juwan erinlik dawıshları bolg'an [o] yamasa [u] foneması kelse, ekinshi buwındag'ı eziwlik [i] dawıshı erinlik [u] dawıshı fonemasına aylanıp ayıladı; birinshi buwında jin'ishke erinlik dawıshları bolg'an [o'] yamasa [u'] foneması kelse, ekinshi buwındag'ı eziwlik [i] yamasa [e] dawıshı sa'ykes erinlik [u], [o'] fonemalarına aylanadı. Misal: [qosuq], [worun], [qoqum], [toqum], [tog'uz], [qulun], [julun], [quduq], [wo'gu'z], [gu'du'], [u'ku'], [tu'tu'n] [ju'ro'k], [wozok], [shoro'k], [bo'ro'k] usag'an tu'bir so'zlerdin' ekinshi buwinında, [wotun], [qolum], [jolun], [bo'lu'k], [bo'lo'k], [to'gu'n], [wo'num], [su'rgu'] sıyaqlı do'rendi so'zlerdegi qosımtalarda awızsha so'ylew tilinde erinlik dawıshlar ayıladı. Biraq, olar jazıwda ha'zirgi imla qa'deleri tiykanında *qosıq, onn, qoqım, toqım, tog'ız, qulun, julun, qudıq, ko'lik, o'giz, gu'di, u'ki, tu'tin, ju'rek, gu'rek, o'zek, sho'rek, bo'rek, otun, qolım, jolum, bo'lek, bolik, to'gin, o'nim, ku'ki, su'rgi* tu'rinde erin u'nlesligi sa'wlelenbegen halda ekinshi buwında eziwlik [i], [i], [e] ha'ripleri arqalı jazıladı. Al, u'shinshi buwındag'ı qısıq eziwlik dawıshlarg'a erin u'nlesliginin' ta'siri pa'sen'leydi. Sahıstın': [qulun]- [qulun^o], [julun]- [julun^o] [julqun]- [julqun^o], [ju'ro'k]- [ju'rogi^o] ha'm t.b. Bul so'zlerde ekinshi buwındag'ı erinlik dawıshlardın' ta'siri menen erinlik dawısh fonemag'a aylanıp ayılsa, u'shinshi buwında qısıq eziwlik dawıshlar turaqsız halda birde erinlik tu's alıp, bir „taza“ eziwlik halında ayıladı. Al, to'rtinshi ha'm onnan son'g'ı buwinlardag'ı qısıq eziwlik dawıshı fonemalarg'a erin u'nlesliginin' ta'siri birotala joyıladı. Misal, sahıstın': [qulun] — [qulun'] — [qulun'ımız], [julun'] — [julun'ımız] ha'm t.b.

Dawıshlardın' singarmonizmi menen olardıń so'zlerdegi tu'ri fonetikalıq jag'daylarında jumsalıw qubılısı tig'iz baylanıslı boladı. Qaraqalpaq tilinde dawıshı fonemalardıń ha'mmesi bir buwinlı so'zlerde ha'm ko'p buwinlı so'zlerdin' birinshi buwinında jumsala beredi. Al, ko'p buwinlı so'zlerdin' son'g'ı buwinlarında dawıshı fonemalar sheklengen halda jumsaladı. Son'g'ı buwinlarda qanday dawıshı fonemanın' jumsalıwı birinshi buwındag'ı dawıshı fonemanın' sıpatına baylanıslı boladı. Joqarıda keltirilgen misallardan ha'm dawıshlar singarmonizmin an'latıwshı kesteden ko'ringenindey-aq

birinshi buwında juwan dawıslı bolsa, ekinshi ha'm onnan son'g'ı buwınlarda da juwan dawıslı keledi; birinshi buwında jin'ishke dawıslı bolsa, son'g'ı buwınlarda da jin'ishke dawıslı boladı; birinshi buwında erinlik dawıslı kelse, ekinshi buwındag'ı [i], [i], [e] eziwlik dawıslı fonemaları sa'ykes erinlik [u], [u'], [o'] dawıslı fonemalarına aylanıp ayıladı (kestede qosıw belgisi do'n'gelikke aling'an qatarlar). Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi [a'tko'nshek], [a'teshku'r], [a'tsho'k], [bayg'us], [da'stu'r], [jadigo'y], [jelxom], [za'ru'r], [ka'mzol], [maqluq], [maxul], [maxmut], [ka'tquda], [yesersoq] usag'an sırttan kirgen yamasa qospa so'zlerdi esapqa almag'anda erinlik buwin eziwlik buwinnan keyin jumsalmaydı. Solay etip, tu'pkillikli so'zlerdin' birinshi buwinnan basqa, son'g'ı buwınlarda erinlik dawıslılar joqanda aytilg'anınday-aq sheklengen jag'dayda g'ana erinlik singarmonizmi ko'leminde jumsaladı. Al, olardin' ishinde erinlik [o] foneması birinshi buwinnan basqa son'g'ı buwınlarda pu'tkilley jumsalaydı.

Erinlik dawıslıların' son'g'ı buwinlarındag'ı shekleniwshiligi qos erinlik [w] dawıssızınin' ta'siri na'tiyjesinde saplastırıldı. Anıg'ıraq aytqanda, qos erinlik [w] dawıssız o'zi menen qon'silas kelgen qısıq, eziwlik dawıslıları sa'ykes erinlik dawıslıların' aylanıradı; ekinshi ha'm onnan son'g'ı buwınlarda jumsalag'an erinlik dawıssız [w] foneması o'zinin' aldında kelgen eziwlik [i], [i] dawıslı fonemaların sa'ykes erinlik [u], [u'] fonemalarına aylanıradı. Misal: [aluw], [woquw], [ju'ru'w], [biliw], [atqarw], [jetkeru'w]. Sonday-aq son'g'ı buwınlarda erinlik [w] dawıssız fonemasınin' son'ında qısıq eziwlik [i], [i], [e] dawıslı fonemaları kelgende birinshi buwındag'ı dawıslıların' erinlik yamasa eziwlik bolıwına qaramastan sa'ykes [u], [u'], [o'] erinlik dawıslılarına aylanıp ayıladı. Misal: [juwun], [jawun], [jasawul], [qosuwus], [dawur], [gu'wu'l], [su'gu'wu'r], [da'wo't], [su'wo'n], [ju'wo'n] ha'm t.b. Bul misallarda birinshi buwında erinlik dawıslıları kelip, onin' u'stine son'g'ı buwındag'ı qon'silas erinlik dawıssızdin' ta'sirine ushirag'anlıqtan [juwin], [qosuwus], [gu'wu'l] so'zlerinde birinshi buwinında eziwlik dawıslılar kelgen so'zlerge qarag'anda erin u'nlesliginin' ta'sirinin' ku'shlierek ekeni bayqaladı.

Qaraqalpaq tilinde dawıslıların' erin u'nlesligi jo'ninde so'z etkende S.E.Malovtın¹ bul haqqındag'ı aytqan pikirlerin eske almawg'a bolmaydı. Onin' baqlawınsha tu'birdegi erinlik dawıslılar qosımtadag'ı dawıslıların' sezilerli da'rejede ta'sir etedi. Bul jag'ınan qaraqalpaq tili qazaq, nog'ay tillerine, sonday-aq shamasi, altay tiline de og'ada usaydı. S.E.Malovtın¹ aytıwınsha: tu'birdegi juwan erinlik dawıslılar bolg'an [u], [o] fonemaları qosımtadag'ı ashıq dawıslıları erinliklestirmeydi: eger de tu'birde jin'ishke erinlik dawıslılar bolg'an [o'], [u'] fonemaları kelse, qosımtadag'ı ashıq dawıslılar erinliklestirmeydi. Al, qosımtada qısıq dawıslılar kelse, tu'birdegi juwan erinlik dawıslılar bolg'an [o], [u] fonemaları da, jin'ishke erinlikler bolg'an [o'], [u'] fonemaları da qosımtadag'ı ashıq dawıslıları erinliklestiredi. Bul jerde S. E. Malovtın¹ „qosımtadag'ı ashıq dawıslıları tu'birdegi [o'] yamasa [u'] erinliklestiredi“ degen pikirini talqılawg'a tuwrı keledi. Bizin' tu'sinigimizshe, sonday-aq tu'rli eksperimental mag'lıwmatların' tastıyıqlawları boyınsha, ha'zirgi qaraqalpaq tilinde ashıq eziwlik fonemalar tek ekew: [a] ha'm [a']. Al, S. E. Malov tastıyıqlap otırg'an [e] dawıslısın ashıq fonema dewge barlıq fonetikalıq ha'm fonologiyalıq mag'lıwmatlar qarsı keledi. Shinında [e] qısıq dawıslı fonema. Bul fonemanın' ha'zirgi qaraqalpaq tilinde qısıq, til aldı, eziwlik ekeni so'ylew ag'zaların jay baqlawımız arqalı da, tu'rli eksperimental izertlewler arqalı da tolıq tastıyıqlandı. Sonlıqtan, eger de [e] fonemasın ashıq fonema demeytug'in bolsaq, onda „qosımtadag'ı ashıq dawıslıları tu'birdegi [o'] yamasa [u'] erinliklestiredi“ degen pikirini biykarlawg'a tuwrı keledi. Sonda erin u'nlesligi menen u'nlesetug'in tek qısıq dawıslılar g'ana bolıp shıg'adı. Misal: [qulqun], [u'rgu'n], [to'rku'n] so'zlerinin' ekinshi buwinındag'ı qısıq dawıslılar ha'm ol tutas buwinlar qanday bolıp u'nlesse, [bo'rgo'], [jorgo'k], [gu'ro'k], [ju'ro'k] so'zlerinin' ekinshi buwinındag'ı dawıslı da tap sonday bolıp u'nlesedi. Bunin' o'zi de tag'ı bir ma'rtebe [e] fonemasınin' qısıq dawıslı fonema ekenin an'latadı. Sebebi qısıq [y], [i] dawıslıları menen birdey da'rejede bunday o'zgeriske ushirawı tosınnan bolg'an jag'day emes. Al, bul [e] fonemasın qısıq [y], [i] dawıslıları menen jaqınlastırıtug'in belgi bolıp esaplanadı.

¹ Малов С. Е. Заметки о каракалпакском языке. 13 — 15-бет.

§ 41. Morfemalar shegarasındag'ı dawıssızlar singlarmonizmi

Jumistin' bul bo'limshesinde da'stu'rli tu'sinik boyınsha assimilyatsiya qubılısı dep sanalatug'in dawıssızlar singlarmonizminin' morfologiya menen tig'iz baylanıslı bolg'an ko'rınisine diqqat awdaramız.

So'ylew ag'ımında jumsalg'an waqıtta seslerdin' o'zgeriske ushırawına ha'r qıylı fonetikalıq jag'daylar sebepshi bolıwı so'zsiz. Fonetikalıq jag'daylardın' sebebinen so'zdegi ayırım seslerdin' ha'dden tis irkinish penen keshiktirilip ayılıwı yamasa, kerisinshe, mo'lsheerli waqtınan burnıraaq ayılıwı na'tiyjesinde o'z-ara qon'silas sesler pu'tkilley birdey seske ya ayırım belgileri boyınsha seske aylanıwı mu'mkin.

Usınday so'ylew mexanizminin' ta'siri na'tiyjesinde bolatug'in seslik o'zgerisler morfemanın' shegarasındag'ı irgeles sesler ortasında bolatug'in qubılıs ekenin ha'm bul qubılıstın' qaraqalpaq tilinde a'dewir turaqlılıqqa iye ekenin ko'remiz.

A'dette morfemanın' shegarasındag'ı qon'silas sesler o'z-ara tolıq tu'rde usasıp, tap o'zindey seske aylanıp ketiwi mu'mkin, yamasa tek ayırım belgileri boyınsha g'ana usasıw mu'mkin. Usı jag'ına qaray qaraqalpaq til biliminde „tolıq assimilyatsiya“ ha'm „bir jaqlı assimilyatsiya“ degen terminler qollanıladı. Morfemalardın' shegarasındag'ı qon'silas seslerdin' o'z-ara birdey seske aylanıp ketiwi tolıq assimilyatsiya, al olardın' tek ayırım belgilerinin' usasıwı bir jaqlı assimilyatsiya boladı. Mısalı: *bashshı, qoshshı, ashsha, ussha, jazsa, dizse, sezse* tu'rinde jazılatug'in so'zler awızeki so'ylewde [bashshı], [qoshshı], [ashsha], [ushsha], [jassa], [sesse] tu'rinde qatara kelgen dawıssızdın' birewi o'zgeriske ushırıp, irgeles dawıssızday seske aylanadı. Anıg'ırag'ı, bul misallarda [sh] sesi o'zinin' aldına kelgen ya son'ında kelgen [s] sesin tolıq o'zindey [sh] sesine aylandırıp tur; sonday-aq [s] sesi o'zinin' aldında turg'an [z] sesin o'zindey seske aylandıradı. Eger de bir ses aldında yamasa son'ında qon'silas bolıp kelgen ekinshi sestı da'l o'zindey seske aylandırmastan, tek ayırım belgileri boyınsha g'ana o'zine usatsa, bunday u'nleslik jartılay assimilyatsiya boladı. Ma'selen: [jazda], [qısta], [talg'a], [atqa], [sezdi], [kesti] so'zlerinde qatarlasıp kelgen tu'bir ha'm qosımtanın' shegarasındag'ı qon'silas

dawıssızlardın' u'nlesiwı jartılay u'nleslikke misal bola aladı. Sebebi ol so'zlerdegi qosımtalardın' birde u'nlıden (da, g'a, di), birde u'nsızden (ta, qa, ti) baslanıwı aldında kelgen tu'birdin' aqırındag'ı dawıssız sestın' dawıs qatnasatug'in ses (u'nli, sonor, dawıslı) yamasa dawıs qatnaspaytug'in ses (u'nsız) ekenligine tikkeley baylanıslı boladı.

Dawıssızlardın' tolıq u'nlesligine qarag'anda olardın' bir jaqlı u'nlesligi ko'birek ushırasadı. Bunday u'nleslik qaraqalpaq tilinde ko'birek dawıstın' qatnası boyınsha ushırasadı. Al, siyreklew jag'dayda dawıssız sesler jasalıw ornı boyınsha da u'nlesip keledi.

Dawıssızlar u'nlesligi tek do'rendi so'zlerdin' qurılısındag'ı morfemalardın' shegarasında g'ana bolıp qoymastan, ha'zirgi qaraqalpaq tilinde tu'bir dep sanalıp ju'rgen so'zlerdin' ortasında da ushırasadı. Mısalı: [eshki], [eski], [qa'ste], [kepshik], [toqta] so'zlerinde eki u'nsız dawıssız [jezde], [mezgil], [gewde], [g'arg'a], [dombıq], [qumbız], [qırg'ıy] sıyaqlı so'zlerde eki u'nli yamasa sonor menen u'nli dawıssızlar qatar kelip, dawıstın' qatnası jag'man u'nlesip tur. Biraq bunday nızamlılıq mudamı saqlana bermeydi. A'sirese sonor dawıssızlar u'nli dawıssızlar menen birge u'nsız dawıssızlar menen de qatara kele beredi. Mısalı: [yeski], [kelte], [qamshı], [gu'rtik], [artıq], [qartan], [ıqlas], [jırtıq], [kewsen], [tan'sıq], [balta], [altı], [arqan] ha'm t.b. Solay etip, sonor dawıssızlar dawıslıg'a usap u'nliyer menen de u'nsız dawıssızlar menen de jumsala beredi.

Jumsalıw izbe-izligi aldın'g'ı sestın' son'g'ı seske yamasa son'g'ı sestın' aldın'g'ı seske ta'sir etip, o'z-ara u'nlesip keliwine baylanıslı morfemalardın' shegarasındag'ı irgeles sesler u'nlesligi eki tu'rli boladı: ilgerili ta'sir ha'm keyinli ta'sir. Bir so'zdın' qurılısında yamasa so'z benen so'zdın' shegarasında qon'silas seslerdin' aldın'g'ısının' son'g'ısın artikulyatsiyalıq jaqtan o'zine usatıwı yamasa da'l o'zindey seske aylandıırıwı ilgerili ta'sir (progressiv assimilyatsiya), kerisinshe, son'g'ı sestın' aldın'g'ı sestı o'zine usatıwı yamasa da'l o'zindey seske aylandıırıwı keyinli ta'sir (regressiv assimilyatsiya) boladı.

Ilgerili ta'sirge ushıraytug'in sesler morfemanın' shegarasındag'ı sesler bolıp, olar tiykarınan dawıstın' qatnası jag'man ha'm jasalıw ornı boyınsha u'nlesip keledi. So'zdın' aqırı u'nsız dawıssızg'a tamamlansa, og'an qosılatug'in qosımta u'nsız dawıssızdan

baslanadi. Al, so'zdin' aqiri dawis qatnasıwı arqalı jasalatug'ın sesler bolg'an u'nli, sonor dawıslılardıń birine tamamlansa, onda onnan u'nli yamasa sonor dawıssızdan baslang'an qosımta qosıladı. Bunday u'nleslikke qaraqalpaq tilindegi seplik ha'm betlik jalg'awlarnın' ko'p variantlarda jumsalıwı ayqın misal bola aladı.

Iyelik sepliginin' jalg'awlarnan [tın'], [tin'] u'nsiz dawıssız seslerge tamamlang'an so'zlerge, [dın'], [din'] jalg'awları u'nliilerge ha'm awızlıq sonorlar bolg'an [y], [l], [w], [r] seslerine tamamlang'an so'zlerge [nun'], [nin'] jalg'awları dawıslılg'a ha'm munnlıq sonorlar bolg'an [m], [n], [n'] seslerine tamamlang'an so'zlerge jalg'anadı. Baris sepliginin' jalg'awlarnan [qa], [ke] u'nsiz dawıssızlg'a tamamlang'an so'zlerge, [g'a], [ge] jalg'awları basqa barlıq dawıssızlg'a ha'm dawıslılg'a tamamlang'an so'zlerge, al [a], [e] tartumnın' birinshi ha'm ekinshi betinin' jalg'awları jalg'ang'an so'zlerge, [na], [ne] tartumnın' u'shinshi betinin' jalg'awı jalg'ang'an so'zlerge qosıladı. Tabis sepliginin' jalg'awlarnan [ti], [ti] aqırı u'nsiz dawıssızlg'a tamamlang'an so'zlerge [di], [di] jalg'awları u'nli dawıssızlg'a ha'm sonorlarlg'a tamamlang'an so'zlerge, [ni], [ni] dawıslılg'a tamamlang'an so'zlerge, [n] tartumnın' u'shinshi betinin' jalg'awı jalg'ang'an so'zlerge qosıladı. Shıg'ıs sepliginin' jalg'awlarnan [tan], [ten] aqırı u'nsiz dawıssızlg'a, [dan], [den] dawıssızlg'a, u'nliilerge ha'm awızlıq sonorlar bolg'an [y], [l], [w], [r] seslerine tamamlang'an so'zlerge, [nan], [nen] munnlıq sonorlar bolg'an [m], [n], [n'] seslerine tamamlang'an so'zlerge ha'm tartım jalg'awı jalg'ang'an so'zlerge qosıladı. Orın sepliginin' jalg'awınan [ta], [te] aqırı u'nsiz dawıssızlg'a tamamlang'an so'zlerge [da], [de] basqa barlıq seslerge tamamlang'an so'zlerge jalg'ana bereği. Misallar:

- A. ana, anam, anası, shan', jem, qan.
 I. ananın', anamnın', anasınıń, shan'nun', jemnin', qannın'.
 B. anag'a, anama, anasına, shan'g'a, jemge, qang'a.
 T. anani, anamdı, anasını, shan'dı, jemdi, qandı.
 Sh. anadan, anamnınan, anasınınan, shan'nan, jemnen, qannan.
 O. anada, anamda, anasında, shan'da, jemde, qanda.

- A. at, tas, tay, til, aw, qar.
 I. attın', tastın', taydın', tildin', awdın', qardın'.
 B. atqa, tasqa, tayg'a, tilge, awg'a, qarg'a.
 T. atti, tastı, taydı, tildi, awdı, qardı.
 Sh. attan, tastan, taydan, tilden, awdan, qardan.
 O. atta, tasta, tayda, tilde, awda, qarda.

Atlıq so'zler betlegende so'zdin' aqırı u'nsiz dawıssızlg'a tamamlansa, birinshi ha'm ekinshi bette u'nsizlerden baslanatug'ın [pan], [pen], [san'], [sen'] jalg'awları, u'nliilerge tamamlansa, birinshi bette u'nli dawıssızdan baslanatug'ın [ban], [ben] jalg'awları, so'zlerdin' aqırı dawıslılg'a yamasa sonorlarlg'a tamamlansa, birinshi bette sonordan baslanatug'ın [man], [men] jalg'awları qosılıp u'nlesip keledi. So'zdin' aqırı u'nlige, sonorg'a yamasa dawıslılg'a tamamlansa da, ekinshi bette u'nsizden baslang'an [san'], [sen'] jalg'awları jalg'anıp, olar o'z-ara u'nlespeydi. Sonday-aq [s], [sh] seslerinen baslang'an basqa qosımtalar da o'zlerinin' aldında kelgen sesler menen dawıstın' qatnası boyınsha u'nlespeydi.

Misalı:

- I b. ko'ppen, azban, sawman, shopanman, ermen, suwshıman;
 II b. ko'psen', azsan', sawsan', shopansan', ersen', suwshısan';
 III b. ko'p, az, saw, shopan, er, suwshı.

Feyil so'zler betlegende so'zdin' aqırı u'nsiz dawıssızlg'a tamamlansa, u'nsizden baslang'an [tım], [tim], [tın'], [tin'], [tı], [ti] jalg'awları jalg'anadı: u'nli, sonor ha'm dawıslılg'a tamamlang'an so'zge u'nliiden baslang'an [dım], [dim], [dın'], [dın'], [di], [di] jalg'awları jalg'anadı.

Misalı:

- I b. taptım, estim, jazdım, aldım, tan'dım, basladım;
 II b. taptın', estin', jazdın', aldın', tan'dın', basladın';
 III b. taptı, esti, jazdı, aldı, tan'dı, basladı.

Ko'plegen so'z jasawshı, so'z tu'rliendiriwshı suffiksler jalg'anatug'ın so'ziniń son'ındag'ı sesi menen, sonday-aq

ko'mekshi so'zler dizbeklesip keletug'in so'zinin' son'indagi sesi menen ha'm so'z dizbegindegi so'zlerdin' shegarasindagi qon'silas sesler o'z-ara bir-biri menen u'nlesip keledi.

So'zdin' son'indagi sestin' og'an qosilatug'in suffikstin' basindagi qon'silas sestin' dawistin' qatnasi jag'inan o'zine usatip, u'nlesip keliwine bir neshe faktler keltiremiz: [ma], [me], [ba], [be], [pa], [pe] formalari atliq jasawshi suffiks xizmetinde jumsalg'anda yamasa feyildin' bolimsiz tu'rin jasag'anda, qosilatug'in so'zinin' son'g'i sesine qaray birde [ma], [me], birde [ba], [be] ha'm t.b. tu'rinde jalg'anadi: [ma], [me]-dawisilarg'a ha'm awizliq sonorlarga, [ba], [be]-u'nli lerge ha'm murinliq sonorlarga, [pa], [pe] u'nsizlerge tamalang'an so'zlerge qosiladi. Misali: [salma], [su'zbe], [tan'ba], [isitpa], [birlespe] siyaqli so'zler atliq yamasa feyil xizmetinde jumsalg'anda, atalg'an qosimtalari qosilatug'in so'zinin' son'g'i sesine bag'inap u'nlesedi; [qı], [ki], [g'i], [gi], [qış], [kish], [g'ish], [gish] atliq ha'm kelbetlik jasawshi suffiksler xizmetinde jumsalg'anda u'nsiz seslerge tamamlang'an so'zge u'nsizden baslang'an [qı], [ki], [qış], [kish], basqa seslerge tamamlang'an so'zlerge u'nli den baslang'an [g'ish], [gish], [g'i], [gi] formalari qosiladi. Misali: [ashitqi], [tu'rtku'], [kergil], [gu'zgu'], [azan'g'i], [aldin'g'i], [artqi], [tergish], [alg'ish], [sezgish], [sanag'ish] ha'm t.b.; [maq], [mek], [baq], [bek], [paq], [pek] atliq ha'm ha'reket atı feyilin jasawshi affikslerinin' [paq], [pek] formasi u'nsiz dawissizlarga tamamlang'an so'zlerge qosiladi; [baq], [bek] u'nli lerge ha'm murinliq sonorlarga tamamlang'an so'zlerge qosiladi; [maq], [mek] awizliq sonorlar ha'm dawisilarg'a tamamlang'an so'zlerge qosiladi. Misali: [batpaq], [toqpaq], [qaqpaq], [dizbek], [quymaq], [sirmaq], [ilmek], [qarmaq], [aytpaq], [tu'rtpek], [qazbaq], [sezbek], [ton'baq], [ko'mpek], [saqlanbaq], [jaymaq], [basirmaq], [almaq], [islemek], [jawmaq] ha'm t.b.; [day], [dey], [tay], [tey], [gir], [gir], [qır], [kir] siyaqli kelbetliktin' suffiksleri de qosilatug'in so'zinin' son'g'i sesine qaray, yag'niy son'g'i sesi u'nsiz bolsa u'nsizden baslanatug'in [tay], [tey], [qır], [kir] al basqa sesler bolsa [day], [dey], [g'ir], [gir] formalari qosiladi. Misali: *polattay, mestey, ushqır, o'tkir, maladay, muzday, ku'ndey, o'zindey, sezgir, keskir, alg'ır, ushqır* ha'm t.b.

Joqarda keltirilgen so'zlerde ilgerili ta'sir dawistin' qatnasi boyinsha bolsa, sonin' menen birge tu'bir menen qosimtanin' shegarasinda yamasa tu'birdin' ortasinda sesler jasaliw ornı boyinsha

da ilgerili ta'sirge ushirap u'nlesedi. Bug'an to'mendegi faktler da'liyil bola aladi: [sa], [se] affiksleri [sh] sesine tamamlang'an so'zge qosilsa, olar [sha], [she] bolip aytiladi. Misali: [ashsha], [ushsha], [keshshe] — aytilwi; *ahsa, ushsa, qashsa, keshse* — jazilwi.

Erinlik [w] dawissizinin' ta'sirinen onin' son'ında kelgen [i], [i], [e] eziwlik dawisilari sa'ykes erinlik bolip aytiladi. Misali: [qawun], [sawun], [ta'wu'r], [sa'wu'r], [da'wot], [gewo'k] — aytilwi; *qawın, sawın, ta'wir, sa'wir, da'wlet, gewek* — jazilwi.

Joqaridagi misallarda [s] sesinin' [sh] bolip aytilwi, [ı], [i], [e] seslerinin' [w] erinliginin' ta'sirinen sa'ykes [u], [u'], [o] bolip aytilwi jasaliw ornı boyinsha u'nlesiw boladi. Dawistin' qatnasi boyinsha [s], [sh] seslerinin' ekewi de u'nsiz dawissizlar, al [w], [ı], [i], [e] seslerinin' ha'mmesin aytqanda dawis qatnasadi.

Sonday-aq [menen], [benen], [penen]; [da], [de], [ta], [te]; [ma], [me], [ba], [be], [pa], [pe] ko'mekshi so'zlerinin' da'slepki sesinin' ha'r tu'ri bolwi dawissizlar u'nlesigine baylanisli. U'nsiz dawissiz seske tamamlang'an so'zge u'nsizden baslanatug'in variantı, al qalg'an seslerge tamamlang'an so'zlerge u'nli ha'm sonorlardan baslang'an variantları dizbeklesedi. Misali: *at penen, at ta, at pa, qız benen, qız da, qız ba, to'ri menen, to'ri de, to'ri me, jer menen, jer de, jer me, ay menen, ay da, ay ma* ha'm t.b.

So'z dizbeginin' komponentlerinin' shegarasinda turg'an sesler o'z-ara u'nlesip keledi. Ang'iraq aytqanda, so'z dizbeginin' birinshi sin'an u'nli, sonor yamasa dawishg'a tamamlansa, ekinshi sin'annin' basında kelgen u'nsiz [q/k] fonemasi sa'ykes u'nli [g'/g] fonemasına aylanıp aytiladi. Misali: *alag'ashar* (ala qashar), *aqpag'ulaq* (aqpa qulaq), *tezgu'nde* (tez ku'nde), *jerg'abisirw* (jer qabisirw), *alag'anat* (ala qanat) ha'm t.b. Bunday so'z dizbeklerindeki so'zlerdin' a'dettegi seslik qurılısı toliq saqlanıp, bo'lek jaziladi.

Joqarda keltirilgen misallardan ko'ringenindey ilgerili ta'sir dawis shimildig'inin' qatnasına baylanisli boladi. Dawis shimildig'i qatnaspaytug'in sesler (u'nsizler) u'nsiz dawissizlar menen, dawis shimildig'inin' qatnasıwı arqalı jasalatug'in sesler (dawish, sonor, u'nli dawissizlar) dawish, sonor yamasa u'nli dawissizlar menen tirkesip kelip, olar o'z-ara u'nlesedi. Sonday-aq geypara sesler jasaliw ornı boyinsha da ilgerili ta'sirge ushiraydi.

Soʻzdinʼ qurilishida yamasa soʻz benen soʻzdinʼ shegarasida qonʼsilas seslerdinʼ sonʼgʼisiminʼ aldinʼgʼisinʼ artikulyatsiyaliq jaqtan qanday da bir belgisi jagʼinan oʻzine usatwın yamasa daʼl oʻzindey seske aylantırwın keyinli taʼsir dep ataymız. Seslerdinʼ bunday keyinli taʼsiri regressiv assimilyatsiya dep te aytiladı.¹ Regressivlik assimilyatsiya progressivlik assimilyatsiyagʼa salıstırğʼanda koʻpshilik tuʼrkiy tillerde, soninʼ ishinde qaraqalpaq tilinde de, qatan tuʼraqılıqqa iye emes haʼm kemirek ushırasatugʼınlıgʼı belgili.²

Sonʼgʼı ses aldinʼgʼı sestı dawıstınʼ qatnası jagʼinan (dawı qatnasatugʼın ses, dawı qatnaspaytugʼın ses), jasalıw ornı jagʼinan oʻzine usatıwı muʼmkin. Dawıstınʼ qatnası jagʼinan seslerdinʼ keyinli taʼsirge ushırawına toʻmendegi faktlerdi keltiremız.

Uʼnsız dawıssız [q/k] fonemasına tamamlangʼan soʻzlerge dawıshdan baslangʼan qosımta qosılsa, oninʼ juwan renʼki bolgʼan [q] dawıslıninʼ inʼgʼayına koʻnıp, uʼnli [gʼ/g] fonemasıninʼ juwan [gʼ] renʼkine, uʼnsız jinʼishke renʼki bolgʼan [k], uʼnli jinʼishke [g] renʼkine aynaladı. Misalı: [jaq] — [jagʼı], [balıq] — [balıgʼı], [shoʻroʻk] — [shoʻroʻguʻ], [juʻroʻk] — [juʻroʻguʻ], [shelek] — [shelegı], [aq] — [agʼıs], [jaq] — [jagʼa], [yek] — [yegıs] haʼm t.b.

Biraq [q/k] foneması sonor dawıssızlar menen birge dizbeklesken halda tuʼbir soʻzdinʼ aqırında kelse, ogʼan dawıslı sestın baslangʼan qosımta qosılgʼan menen joqarıdagʼıday bolıp, uʼnli [gʼ/g] fonemasına aylanbaydı. Misalı: [xalıq] - [xalıqı], [koʻrk] - [koʻrkı], [boʻrk] - [boʻrkı], [danʼq] - [danʼqı], [sarq] - [sarqı], [guʼnʼk] - [guʼnʼkıl], [qırq] - [qırqıs] haʼm t.b. Sonday-aq [t], [s], [sh] uʼnsızleri de bul qaʼde tiykarında uʼnlilerge aylanbaydı. Misalı: [at]- [atı], [tas]- [tası], [shash]- [shashı] bolıp, olar oʻzgerissız jumaladı. Uʼnsız [p] sesine tamamlangʼan soʻzge dawıshdan baslangʼan qosımta qosılsa, [p] sesi uʼnli [b] sesine aylanadı, al [p] sesine tamamlangʼan soʻzge [up], [ip] suffiksleri jalğʼansa, onda [p] sesi sonor [w] sesine aylanadı. Misalı: [qap] - [qabı], [sap] - [sabı], [jip] - [jibi], [sep] - [sebi], [jap] - [jabıs] haʼm t.b. Biraq [jelpi], [guʼrpuʼldı], [serpil] usagʼan soʻzlerde [p] sesi dawıslı sestın taʼsiri naʼtiyjesinde uʼnli [b] sesine aylanbaydı. Buyırıq feyillerdinʼ aqırında kelgen [p] sesi soʻylew tilinde [w] menen almasıp ta aytila beredi. Misalı: [tap]-[taw], [sep]-[sew], [shap]- [shaw], [qap]- [qaw], [tep]- [tew]. Aʼdebiy tildinʼ stillik oʻzgesheligine qarayı bul soʻzlerdinʼ

¹ *Конов А. Н.* Грамматика современного турецкого литературного языка. М. — Л., 1956, 39-бет; *Шербақ А. М.* Сравнительная фонетика тюркских языков. 105-бет.

² *Sonda.*

birde aldinʼgʼıları, birde sonʼgʼıları jumsalıwı muʼmkin. Maʼselen, *oq jawdırdı (japtırdı emes), at shaptırım (shawdırmı emes), tepkile (tewkile emes), iyt qapqan (geyde qawgʼan), qawıp (qapıp emes), jawın jawdı (geyde japtı) t.b.*

Uʼnli [z] sesine tamamlangʼan soʻzge uʼnsız [s] sesinen baslangʼan qosımta qosılsa, [z] uʼnli dawıssız [s] gʼa aylanıp aytiladı. Misalı: [assin], [jassin], [bessin], [qassa], [duʼssuʼn], [dussuz], [bissiz] t.b. Bular azsın, jajsın, t.b. tuʼrinde tuʼbiri toliq saqlanıp jazıladı.

Joqarıdagʼı seslerdinʼ uʼnlesligi soʻz ishinde tuʼbir menen qosımtalardinʼ arasında bolsa, onda uʼnleslik soʻz dizbegindegi soʻzlerdinʼ shegaralas sesleri ortasında da boladı. Maʼselen, *aq at, koʻp waqıt, koʻp naʼrse, koʻp adam, koʻp jer, koʻk japıraq sıyaqlı soʻz dizbekleri awızsha soʻylewde agʼ at, koʻb waqıt, koʻb naʼrse, koʻb adam, koʻb jer, koʻg japıraq* bolıp, aldinʼgʼı soʻzdinʼ aqırında uʼnsız [q/k], [p] sonʼgʼı soʻzdinʼ basında uʼnsız [s] sesinın taʼsirinen saʼykes uʼnli [gʼ/g], [b] fonemalarına aylanıp, ornı almasadı. Al, *shek* haʼm *ara* soʻzlerinen qaʼliplesken *shegara* soʻzinde uʼnsız *k* renʼki uʼnli *g* renʼki menen almasadı haʼm solay jazıladı. Biraq *sarp etildi, guʼrp etti, sharp etti, qırq adam, boʻrk aldı, danʼq aʼkeldı* sıyaqlı soʻz dizbeklerinde [q], [x], [p] sesleri uʼnlilerge aylanıp *sarb etildi, guʼrb etti, qırgʼ adam* t.b. tuʼrinde aytilmaydı. *Koʻz sal, tez soq, juʼz som* sıyaqlı soʻz dizbekleri *koʻs sal, tes soq, juʼs som* tuʼrinde soʻzdinʼ basında uʼnsız [s] sesinın taʼsiri menen aldinʼgʼı soʻzdinʼ aqırında uʼnli [z] sesi uʼnsız [s] gʼa aylanıp aytiladı. Jazıwda bular esapqa alınbaydı.

Jasalıw ornı jagʼinan seslerdinʼ keyinli taʼsirge ushırap uʼnlesiwine toʻmendegi misallardı keltiriwge boladı.

Til aldı [n] sesine tamamlangʼan soʻzge erinlik [b] sesinen baslangʼan qosımta qosılsa, [n] sesi erinlik [m] sesine aylanıp aytiladı. Misalı: [janbas]- [jambas], [janbaw]- [jambaw], [nanbay]- [nambay], [qanbadi]- [qambadi], [tinba]- [timba], [minber]- [mimber], [nanba]- [namba] haʼm t.b. Jazıwda n saqlanıp jazıladı. Haʼzirgi qaraqalpaq tilinde tuʼbir soʻz dep sanalatugʼın [guʼmbez], [suʼmbil], [jumbaq] sıyaqlı soʻzlerde qatar kelgen eki erinlik dawıssız (m, b) oʻz-ara uʼnlesedi. Bul sıyaqlı soʻzlerdegi [m]

¹ *Севертин Э. В.* Фонетика турецкого литературного языка. М., 1955, 52-бет. Усындай еринлик ассимиляция бир канша түркий тиллерде ушырасады. *Қарапʼиз: Решетов В. В.* Узбекский язык. I бөлим.

Ташкент, 1959, 209-бет; *Кеңесбаев, Муғаббаев.* Казирги казак тили. Лексика. Фонетика. Алма-ата, 1962, 298-бет.

erinlik sesinin' jumsaliwi keyingi ta'sirdin' (b sesinin') sebebinen ekenin biraz tyurkologlar tastiyoqlaydi¹.

So'zdin' aqiri [n] sesine tamamlanıp, og'an [l] sesinen baslang'an qosimta qosilsa, [n] sesi [l] g'a aylanıp aytiladi. Misali: *janliq-jalliq, sanliq-salliq, ku'nlikshi-ku'llikshi, xanliq-xalliq, ja'nlik-ja'llik* ha'm t.b.

Til aldi [n] sesine tamamlang'an so'zge kishkene tillik - til artı [q/k], [g'/g] seslerinen baslang'an qosimta qosilsa, [n] sesi kishkene tillik [n'] sesine aylanıp aytiladi. Misali: [jonqa]- [jon'qa], [minges]-[min'ges], [sa'nge]- [sa'n'ge], [tong'a]- [ton'g'a], [qong'an]- [qon'g'an] ha'm t.b. Bul so'zlerde [n] saqlanıp jaziladi. Sonday-aq [ma'n'gi], [man'g'it], [wo'n'ge], [gu'n'gu'rt] ha'm t.b. so'zlerdegi [n'] sesinin' jumsaliwi da keyinli ta'sirdin' na'tiyjesinde bolsa kerək; [jan'qa], [man'qa], [mo'n'ko'], [wo'n'ko'y'] siyaqli so'zlerde qatara qabatlasıp kelgen eki dawissiz ses dawistin' qatnasina qaray u'nlespegen menen olar jasaliw ornı jag'ınan u'nlesedi.

Bir tosqinliqli [s], [z] seslerine tamamlang'an so'zge eki tosqinliqli [sh] sesinen baslang'an qosimta qosilsa, [s], [z] sesleri [sh] sesine aylanıp aytiladi. Misali: [basshi]- [bashshu], [qosshu]- [qosshu], [ishshen']- [ishshen'], [qusshu]- [qushshu], [izshen']- [ishshen'] ha'm t.b. Bul misallarda [z] sesi [sh] g'a aylanıp aytiliw arqali jasaliw ornı jag'ınan u'nlesiw menen birge dawistin' qatnası jag'ınan da u'nlesip tur: [z] u'nlisi [sh] usap u'nsizge aylanadi. Jazıwda s, z ha'ripleri saqlanıp jaziladi. Qospa so'zdin' yamasa so'z dizbeginin' qunlısındag'ı son'g'ı so'zdin' basında [q/k], [g'/g] fonemaları kelse, aldın'g'ı so'zdin' aqırında kelgen [n] sesi [n'] sesine aylanadi; son'g'ı so'zdin' basında [b] sesi kelse, aldın'g'ı so'zdin' aqırındag'ı [n] sesi [m] sesine aylanadi; son'g'ı so'zdin' basında [j] sesi kelse, aldın'g'ı so'zdin' aqırındag'ı kelgen [s] sesi [sh] sesine, [z] sesi [j] sesine aylanadi; son'g'ı so'zdin' basında [sh] sesi kelse, aldın'g'ı so'zdin' aqırında kelgen [z] sesi [sh] sesine aylanıp aytiladi. Biraq ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' jazıwında bular esapqa alınbaydi.

§ 42. Dissimilyatsiya qubılısı

So'zlerdegi singarmonizm qubılısı boyınsha usas emes sesler o'z-ara usas yamasa birdey seslerge aylansa, kerisinshe seslerdin'

dissimilyatsiya qubılısı boyınsha usas yamasa birdey bolg'an eki sestin' birewi belgili da'rejede o'zgeriske ushirap, o'z-ara usamaytug'ın seslerge aylanadi. Solay etip, artikulyatsiyalıq jaqтан birdey yamasa usas bolg'an eki sestin' ha'r qyılı seslerge yamasa az da'rejede usas bolg'an eki seske aylanıwı dissimilyatsiya¹ qubılısı delinedi.

Dissimilyatsiya qubılısı basqa tu'rkiy tillerdegi siyaqli qaraqalpaq tilinde ju'da' ko'p taralmag'an. Qon'silas bolıp kelgen sesler ortasında ha'm tikkeley qon'sı bolıp kelmey, aralarında basqa sesler jumsal'g'an qon'silas buwınlardag'ı sesler ortasında dissimilyatsiya qubılısı bolıwı mu'mkin; sonday-aq seslerdin' o'z-ara usaslıg'ın jog'altıwı progressivlik ha'm regressivlik dissimilyatsiya tu'rinde bolıwı mu'mkin. Qon'silas seslerdin' o'z-ara usaslıg'ın joyıltıwın kontaklı² dissimilyatsiya dep, al aralarında basqa sesler jumsal'g'an qon'silas buwınlardag'ı seslerdin' o'z-ara usaslıg'ın joyıltıwın distaklı³ dissimilyatsiya dep ataydi.

Qon'silas seslerdin' o'z-ara usaslıg'ın joyıltıwına, yag'niy kontaklı dissimilyatsiyag'a to'mendegi faktlerdi keltirir mu'mkin:

1. Dawistin' qatnası boyınsha geypara qon'silas sesler o'z u'nlesligin jog'altıp aytiladi. Misali: *ketpen, batpan, dushpan, ta'reptar, o'ytkeni* siyaqli so'zlerdin' so'ylew tilinde *ketben* (ketmen), *batban* (batman), *dushpan* (dushman), *ta'repdar, o'ygeni* bolıp aytilıwı progressivlik dissimilyatsiya boladi. O'ytkeni qatar kelgen u'nsiz dawissizlardın' son'g'ısı u'nligе (yamasa sonorg'a) aylanıp tur.

2. Awız yamasa murın boslıg'ının' rezonator xızmetin atqarıwı boyınsha geypara qon'silas sesler o'z u'nlesligin jog'altadi. Misali: *tan'nay-tan'lay, man'nay-man'lay, minnet-mindet, kammag'al-ka'mbag'al* so'zlerinde qatar kelgen eki murinliq dawissizlardın' son'g'ısının' o'zgeriwi menen progressivlik dissimilyatsiya qubılısı payda bolıp tur.

3. Jasaliw ornı boyınsha ayırım qon'silas sesler o'z-ara usaslıg'ın jog'altıwı mu'mkin. Misali: *tramvay-tranvay, bomba-bonba, gu'mbez-gu'nbez, qamba-qanba* (ılay ma'nisinde), *tanbadı* (tamshılamaw ma'nisinde), *Allambergen-Allanbergen*, t.b. Bul misallarda qatar kelgen m ha'm mb erinlik seslerdin' da'slepki

¹Dissimilyatsiya — latinsha *dissimilatio* "usamaw", "sa'ykeslespew" degen ma'nini bildiredi.

²Kontaklı — latinsha *contactus* "tiyip turg'an" degen ma'nide. 22-301.

³Distaklı — latinsha *distactus* "ajrasıp turg'an" degen ma'nide.

(m sesi) til aldı n sesine aylanıp ayılıp, regressivlik dissimilyatsiyani payda etedi.

4. Sonday-aq tabıs sepliginin' sonor dawıssızdan baslang'an ni, ni jalg'awları bir qatar tu'rkiy tillerde aldında keletug'in sonor dawıssızlar menen u'nlesip, progressivlik assimilyatsiya nızamı boyınsha (qawını, awını, a'lemni tu'rinde) jumsalatug'in bolsa; qaraqalpaq, qazaq, qırq'ız tilinde olar (ni, ni) u'nli dawıssızdan baslanıp, di, di tu'rinde jumsaladı¹. Misalı: *qawındı, awıldı, a'le.ndi* t.b. Bul misallardag'ı sonor menen u'nli dawıssızlardın' qatar keliwi progressivlik assimilyatsiya bolıw menen birge basqa biraz tillerdegi sonordan baslanatug'in (ni, ni) qosımtalardıń qaraqalpaq tilinde u'nliден baslanatug'in (di, di) bolıp jumsalawı regressivlik dissimilyatsiyanın' na'tiyjesi bolıwı kerek.

Tu'rki tilinde ayırım fonetikalıq jag'daylarda *s (sh), d'* affrikatlarının' aldın'g'ı jabısın'qı *t, d'* elementleri tu'sirilip, jawısın'qı *sh (sh), j* seslerine aylanıwın dissimilyatsiya qubılısı dep sanaydı.

Misalı: *gesmek, gastı, usqın so'zlerinin' geshmek, qashtı, ushqın* bolıp ayılıwı *s* sesinin' dissimilyatsiyag'a ushırawı boladı; *edjdat* (ata-babalar), *tedjdit* (jan'alaw), *edjnas* (tuqım, sort) so'zlerinin' *edjat, ta'jdıt ejnas* bolıp ayılıwı tu'rki tilinde *d'* affrikatının' dissimilyatsiyag'a ushırawı boladı.²

O'zbek ha'm basqa da bir qansha tillerde *kestı, qashtı, usqın* sıyaqlı so'zlerde jabısın'qı dawıssızlardın' aldında jumsalıp turg'an affrikat *s (sh)* sesinin' qaraqalpaq tilinde *sh (sh)* sesi menen almasıp qollanıwının' o'zi de (qaraqalpaq tilinde) *qashtı, keshtı, ushqın* (regressivlik dissimilyatsiya menen baylanıslı fonetikalıq qubılıs bolıp sanaladı.

Qon'sılas emes seslerdin' usashg'ının' jog'alıwına, yag'nıy distakht dissimilyatsiyag'a onis tilinen kirgen koridor so'zinin' kolidor bolıp ayılıwı (aldın'g'ı r sesinin' l sesine aylanıwı), *fevral* (latinsha *februarius*) so'zinin' *fevral* bolıp (son'g'ı r sesinin' l sesine aylanıwı) qa'liplesiwı misal bolı aladı. Sonday-aq eski onis tilindegi *verblyud* usınday dissimilyatsiyanın' na'tiyjesinde *verblyud* bolıp qa'liplesken.³ Aldın'g'ı l sesi son'g'ı l sesinen qashıqlasıp, r sesine aylang'an.

¹ Аханов К. Тіл Білімінің негіздері. Алма-ата, 1973, 318-бет.

² Севортин Э. В. Фонетика турецкого литературного языка. М., 1955, 53-бет.

³ Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1967, 202-бет.

SO'Z QURILISINDAG'I AYIRIM SESLIK QUBILISLAR

§ 43. Reduktsiya qubılısı

Ayırım fonetikalıq jag'daylarda seslerdin' artikulyatsiyalıq jaqtan a'dettegisinen qısqa ha'm ha'lsirep ayılıwı reduktsiya¹ qubılısı delinedi. Qaraqalpaq tilinde ko'birek sozimlılıg'ı boyınsha reduktsiyag'a ushıraydı.

Reduktsiya tiykariinan dawıslılg'a ta'n qubılısı. Dawıssız seslerde sozimlılıg'ı jag'ınan barlıq fonetikalıq jag'daylarda bir qıylı bola bermeydi. Olar geypara fonetikalıq jag'daylarda ha'dden tis qısqa ayılıwı mu'mkin².

Birdey fonetikalıq jag'daylarda ha'r qıylı seslerdin' ortasha sozimlılıg'ı ten'dey bolmaydı. Ma'selen, ashıq dawıslı so'zler birdey fonetikalıq jag'daylarda qısıq dawıslılardan bir qansha sozimlı boladı. Sonday-aq ashıq dawıslılardı o'z-ara, qısıq dawıslılardı o'z-ara salıstırg'anda, olardıń da ten'dey sozimlılıqqa iye emesligin ko'riwge boladı.³

Dawıslı sesler pa'tsiz buwınlarında kelgende ko'birek reduktsiyag'a ushıraydı. Dawıssızlardın' reduktsiyag'a ushırawına, yag'nıy sozimlılıg'ının' qısqartıwına qon'sılas dawıssız sesler, buwınnın' sıpatı, dawıslı sestin' so'zdin' qaysı jerinde (basında, ortasında, aqırında) ushırawı ta'sir etedi. A'sirese, qısıq dawıslılar bolg'an i, i, u, u' sesleri sozimlılıg'ı jag'ınan qısqa ayılıwı ha'm ha'r qıylı fonetikalıq jag'daylardın' sebebinen ko'birek reduktsiyag'a ushırawına en' qolaylı jag'day olardıń pa'tsiz buwında

¹ Reduktsiya — latinsha *reductio* "qısqartıw" degen ma'ni an'latadı.

² Qaraqalpaq tilinin' dawıssız seslerinin' reduktsiyası ele izertlenbey atr. Sonlıqtan tek dawıslılar reduktsiyasın ayıw menen sheklenemiz.

³ Dawıslı seslerdin' sozimlılıg'ı jo'ninde qaran'iz: A. Даулетов. Длительность гласных в односложных словах каракалпакского языка. «Вестник КК ФАН УЗ ССР», 1970, № 3, 57-бет.

keliwi boladi. [Misali: *tip-tinish, qis-qislaw, bir-biri, tu'p-tu'nek* siyaqli jubaylas so'zlerdin' aldinq'i bir buwinisindagi pa'tli dawislinin' sozimlilik'i menen salistirg'anda son'g'i eki buwinli so'zining' birinshi buwinindagi pa'tsiz dawisli a'dewir qisqarip reduktsiyag'a ushiraydi.

Dawisli seslerdin' reduktsiyag'a ushirawina qon'silas seslerdin' sipati da (u'nsiz, jabisin'qi bolip keliwi) sebepshi boladi. Misali, u'nli juwisin'qi z, j seslerinin' aldinda dawislar sozimli aytilsa, al u'nsiz jabisin'qi p, t, k, q seslerinin' aldinda qisqarip, reduktsiyag'a ushiraydi. Salistiriz: *qiz-qit, siz-siq, diz-dik, buz-buq, du'z-du'k, ju'z-ju'k* t.b. Dawislaridin' reduktsiyag'a ushirawina olardin' so'z ortasinda keliwi, qamaw buwinda keliwi de sebepshi boladi. Misali: *is-tis-tisi, iz-biz-bizi, iq-tiq-tiqti* so'zlerinin' ishinde tis, biz, tiq so'zlerindeki dawislar so'zdin' basindagi ha'm aqirindag'isina salistirg'anda qisqa aytiladi; eki buwinli so'zlerdegi pa'tsiz dawisli ba'rinen de qisqa aytiladi; al son'indagi pa'tli dawisli sozimli aytiladi.

Dawislaridin' reduktsiyag'a ushirawina so'zdegi seslerdin' saninin' ko'beyiwi, buwin saninin' ko'beyiwi, qon'silas buwindagi jumsalatuq'in dawislinin' ashq dawisli ses bolwi ha'm t.b. fonetikalq jag'daylar da sebepshi boladi.¹

Sonday-aq seslerdin' reduktsiyag'a ushirawina so'ylew tezligi de ta'sir etedi. Qanshelli jildam so'ylense, sesler sonshelli qisqa aytilip, ko'birek reduktsiyag'a ushiraydi. Seslerdi qisqartiwshi bir neshe fakt birlikte kelse, sesler ko'birek reduktsiyag'a ushiraw mu'mkin. Misali: pitker, qutqar, ku'tsin siyaqli so'zlerde birinshi buwindagi dawisli seslerdin' reduktsiyag'a ushirawina bir neshe fakt birden sebepshi bolip tur. Atap aytqanda, birinshi buwinin' pa'tsiz bolwi, dawislinin' qamaw buwinda keliwi, jabisin'qi u'nsiz dawissizlaridin' qorshawinda turwi sebepshi boladi.

§ 44. Elziya qubilisi

[Ayrim fonetikalq jag'daylarda seslerdin' tu'sip qaliw qubilisi eliziya delinedi²] Seslerdin' tu'sip qaliwi reduktsiya qubilisi menen

¹ Б. Калиев. Каракалпак тилиндеги дауысты дыбыс редукциясы туралы. «Известия АН Каз ССР», серия общественная №1, 1967.

² Eliziya — latinsha *elisis* — "tu'sip qaliw" degen ma'nini bildiredi.

baylanisli boladi. Reduktsiyag'a ushirag'an sesler waqittin' o'tiwi menen tu'sip qaliwi mu'mkin. Dawisli sesler qanday fonetikalq jag'dayda reduktsiyag'a ushirag'an bolsa, tiykarinan sonday fonetikalq jag'daylarda eliziyag'a ushiraw mu'mkin. Dawisli sesler eliziyag'a ushirag'anda reduktsiyag'a ushirag'andagi day fonetikalq jag'dayda bolw menen birge (pa'tsiz buwinda keliw, jabisin'qi u'nsizlerdin' aralig'inda keliwi t.b.) og'an qosimsha fonetikalq jag'daylar da ta'sir etedi. Misal, tu'bir so'zge dawisidan baslang'an qosimta qosilg'anda, tu'birdin' aqirindagi jabiq buwindagi son'g'i dawissiz ses jan'adan qosilg'an affikske qaray o'tedi de, tu'birdegi buwin ashq buwing'a aylanadi. *Xalq, awiz, murin, qarim, kewil, qa'yin* usag'an atliq so'zlerge dawisli sesten baslanatug'in tartim jalg'aw; jalg'ansa, tu'birdin' son'g'i buwinindagi pa'tli dawislar endi ashq buwinda pa'tsiz jag'dayda qaladi. Na'tiyjede *xalq, awzi, murin, qarin, kewli, qa'ynim* bolip, ortan'g'i buwindagi dawisli ses tu'sip qaladi.

Biraq usi tiptegi barliq so'zlerde pa'tli buwinin' aldindagi pa'tsiz buwindagi dawisli sesler mudami tu'sip qala bermeydi. Kerisinshe, *qulni, juhn, qawin, kelini, bilimi* usag'an ko'pshilik atliq so'zlerde ortan'g'i dawisli sesler a'welgi misallardagi siyaqli fonetikalq jag'dayda turg'anina qaramastan hesh tu'sip qalmay aytiladi ha'm jaziwda olar saqlanip jaziladi.

Ayrim sestin', sesler dizbeginin' tu'sip qaliw qubilisi qarapayim so'ylew tilinde jiyi ushirasadi. A'debiy tilde jumsalatuq'in *balalar, qarydar, alg'an, kelgen, salg'an, alypti, sahpti, kelipti, qalipti* usag'an so'zler qarapayim so'ylew tilinde *ballar, qardar, ag'an, sag'an, kegen, apti, sapti, kepti, qapti* tu'rinde aytila beredi. Ayrim so'z dizbegerinin' da'slepki sin'arinn' son'g'i sesi so'ylew tilinde tu'sirilip, olar pu'tin bir so'z tu'rinde aytiladi. Misali: *qarat, sarat, baraladi, kelaladi, altay, ekqollap, usyer, oyaq, sogu'ni* t.b. A'debiy tilde olar so'z dizbegi tu'rinde aytiladi ha'm jaziwda formalari tohq saqlanip, *qara at, sari at, bara aladi, kele aladi, alti ay, eki qollap, usi jerde, ol jaq, bul jaq, sol ku'ni* tu'rinde jaziladi.

Bul, ol, sol almasiqlarina iyelik, baris, tabis sepliklerinin' jalg'awlar qosilg'anda son'indagi I sesinin' tu'sirilip, *bunin', sonin', onin', bug'an, sog'an, og'an, buni, soni, oni* tu'rinde aytilwi ha'm jazilwi da eliziyaliq qubilis boladi.

Keltirilgen misallardan ko'ringenindey-aq eliziya qubilisi dawisliarg'a ta'n bolip qalmastan, dawissizlarda da ushirasadi eken.

§ 45. Epenteza qubılısı

[So'zdin' basında eki dawıssızdin' aralıg'ına dawıslılar u'nlesligine sa'ykes qısıq *i, l, u, u'* seslerinin' birewinin' qosılıp ayılıwı epenteza¹ qubılısı delinedi. Misalı: *plan, plenum, tramway, traktor, krovat, gruppа, brus, klub, byudjet* sıyaqlı so'zler *pılan, pılenum, turamvay, traktor, kirawat, guruppa, burus, kulub, byuydjet* tu'rında epentezalıq dawıslı menen aytiladı. Bunday bolıp dawıslı sestın' qosılıwı so'z basında eki dawıssızdin' qatarına dizbexlesip, qabatlasıp keliwin saplastırwıg'a bag'darlanadı. So'z basında bir neshe dawıssız sestın' qatara keliwı qaraqalpaq tili ushin, ulıwma tu'rkiy tiller ushin ta'n jag'day emes. Sonlıqtan, orıs tili arqalı qaraqalpaq tiline kirip kelgen so'zlerdin' basında qatara kelgen dawıssız seslerdin' aralıg'ına epentezalıq dawıslılar qosılıp aytiladı. Biraq, bul jazıwda esapqa alınbaydı.

Sunday-aq, so'zdin' aqırındag'ı dawıssızlar dizbeginin' aralıg'ında dawıslı sestın' qosılıp ayılıwı da epentezalıq qubılısı delinedi. Misalı, *metr, litr, shifr, kitel* usag'an orıs tili arqalı kirgen so'zler *metir, litir, shiyfir, kiytil* tu'rında eki buwinlı bolıp aytiladı. Erfeden qollanılıp ju'rgen *gu'rsh, bursh, qulp, mu'lk, ters* sıyaqlı tu'pkilikli so'zler *gu'rish, burish, qulp, mu'lik, teris* tu'rında de aytiladı ha'm ha'zirgi imla qa'deleri boyınsha olardag'ı dawıslılar saqlanıp jazıladı. Qaraqalpaq tilinin' tu'pkilikli so'zlerinin' ha'm arab, parsı tillerinen kirgen so'zlerdin' aqırında sonorlar menen u'nsız dawıssızlar qatarlasıp kele beredi. Misalı: *qant, jent, gılt, sarp, tars, gu'rs, jalt* t.b. Bul so'zlerdegi qatara kelgen dawıssızlar din' arasına epentezalıq dawıslı ses qosılmaydı.

§ 46. Proteza qubılısı

Epenteza qubılısı boyınsha so'zdin' ishinde qatara kelgen dawıssız seslerdin' arasına dawıslı ses qosılıp aytilatug'in bolsa, al proteza² qubılısı boyınsha so'zdin' basında dawıssız sestın' aldına dawıslı ses qosılıp aytiladı. Misalı: *ray, ras, ret, ren', ra'ha't, ra'wshan* t.b. sıyaqlı so'zler *ıray, ıras, ıret, ıren', ıra'ha't, ırawshan* tu'rında aldın'g'ı buwinin' juwan-jin'ishkeligine qarayı juwan i

¹ Epenteza — grekshe *epenthesis* "qosıp qoyıw" degendi an'latadı.

² Proteza — grekshe *prothesis* — "o'zgerıp qoyıw" ma'nisin bildiredi.

yamasa jin'ishke i dawıslı qosılıp aytiladı; *roman, rota, ruda, ruxsat, ruxlanıw* sıyaqlı so'zlerden birinshi buwinında erinlik sesler kelgenlikten so'zdin' basına *u* sesi qosılıp, *uroman, urota* t.b. tu'rında aytiladı. Orıs tilinen ha'm orıs tili arqalı basqa tillerden kirgen *radio, raketa, reforma*, t.b. ko'p g'ana so'zler *ıradio, ıraketa, ıreforma* tu'rında so'z basında dawıslı sestın' qosılıwı arqalı aytiladı. Solay etip, joqarıdag'ı misallardan ko'rgenimizdey, *r* sesinen baslang'an so'zler protezalıq dawıslıların' qosılıwı arqalı aytiladı.

Orıs tili arqalı kirip kelgen dawıssızlar dizbeginen baslanatug'in *stol, stakan, spravka, shkaf, skelet, shtraf* sıyaqlı so'zlerge de protezalıq dawıslılar qosılıp, *ustol, istakan, ishkaif, ispravka, iskelet, ishtraf (ishtaraf)* tu'rında aytiladı. Biraq, bul sıyaqlı qatara dizbexlesip kelgen bir neshe dawıssızların' aldına (ha'm aralıg'ına) dawıslı sestın' qosılıwının' sebebi bir buwinin' ishinde bir neshe dawıssızların' qabatlasıp, dizbexlesip keliwinin' qaraqalpaq tili ushin ta'n jag'day emesliginen bolıwı kerek. Dawıslı seslerdin' qosılıwı menen buwinin' qurılısı o'zgeredi: *spravka* so'zi *is-pı-rav-ka*, *stol* so'zi *us-tol* tu'rında buwin'g'a bo'linip aytiladı; qabatlasıp kelgen dawıssızlar bir buwinin' quramınan endi ha'r tu'rli buwinin' quramına o'tedi. Na'tiyjede buwinin' quramında bir neshe dawıssız sestın' qabatlasıp keliwine jol qoyılmaydı.

§ 47. Epiteza qubılısı

[So'zdin' aqırına ayırım seslerdin' qosılıp ayılıwı epiteza¹ qubılısı delinedi.] Ko'pshilik jag'dayda qabatlasıp kelgen eki dawıssızg'a tamamlang'an orıs tilinen kirgen so'zlerdin' aqırına dawıslı ses qosılıp aytiladı. Misalı: *blank, bank, kiosk, tank, disk* usag'an so'zler *blanka, banka, kioska, tanka, diska* tu'rında yamasa *blankı, bankı, kioski, tankı, diski* tu'rında olardin' son'ma dawıslı ses qosılıwı arqalı aytiladı. Sunday-aq, *Omsk, Minsk, Kursk* sıyaqlı so'zlerdin' *Omskiy, Kurskiy, Minskiy* tu'rında ayılıwı da epiteza qubılısı bolıp sanaladı. Bunday epitezalıq qubılıslar orıs tilinen kirgen so'zlerge ta'n boladı.

¹ Epiteza — grekshe *epithesis* "arttırıw, qosıp qoyıw" ma'nisin bildiredi.

§ 48. Metateza qubılısı

{So'z din' qurılısında geypara seslerdin' ornı alması ayılıwi til biliminde metateza¹ qubılısı delinedi.} Qaraqalpaq tilinde seslerdin' ornı alması mına sıyaqlı so'zlerde ushırasadı: *qıylanıw-qıynalıw, aylanıw-aynalıw, awhal-ahwal, o'kre-o'pke, saqpan-sapqan, qaqpan-qapqan, kepkir-kekpir, tu'pkir-tu'kpir, sebgir-segbirt*. b. Sonday-aq, *ıamg'a-tan'ba, jamg'ır-jan'bur* so'zlerindegi seslerdin' alması da metateza qubılısı boladı. Joqanda keltirilgen jubaylas so'zlerdin' aldın'g'ıları tilimizde ko'birek jumsaladı. Sonlıqtan, olar a'debiy tilde norma retinde qabil etiliwi kerek. Al, son'g'ıları qarapayım so'ylew tilinde jumsala beriwı mu'mkin.

¹ Metateza — grekshe *metathesis* "ornı almastırıw" degendi an'latadı.

BUWIN

§ 49. Buwinnın' jasalıwı

So'ylew waqtında so'ylew ag'ımı ta'biyyı tu'rde buwinlarg'a bo'linip ayıladı. So'ylew ag'ımın payda etiwidin' deregi bolg'an hawa ag'ımı ju'da' az waqtqa bo'liniwı na'tıyjesinde buwinnın' jigi payda boladı. So'ylew ag'zaları muskullarının' seziwi ha'm esitiwi arqalı buwinlardın' shegarası esitilip turadı. Solay etip, buwin fonetikalıq kategoriya bolıp awızeki so'ylew arqalı ju'zege asadı. So'ylew waqtında sesler birgelki ayılmaydı. Dawıssız seslerdi aytqanda so'ylew ag'zaları ortasında jabısıw yamasa jaqınlasıw payda etiletug'ınlıg'ı, dawıslılardı aytqanda so'ylew ag'zalarınn' aralıg'ı ashıq halda bolatug'ınlıg'ı belgili. Al, so'ylew bolsa, dawıslı ha'm dawıssız seslerdin' maqsetke muwapıq izbe-iz dizbeklesken ag'imınan turadı. Sonlıqtan, so'ylew waqtında awız boshlıg'ında u'nsız jabısıw (yamasa juwısıw) ashılıw mudamı qaytalanıw turadı. Bunday qubılıslar buwinnın' jasalıwına sebepshi boladı.

So'ylew ag'zalarınn' jabısıw (yamasa juwısıwı) ha'm ashılıw qubılısı menen so'ylew ag'zaları muskullarının' bosan'lasıw ha'm olardın' keriliw qubılısı, basqasha aytqanda so'ylew ag'zalarınn' tek belgili bo'liminin' ko'birek ku'sh jumsalıwı ha'm tutas barlıq so'ylew ag'zalarınn' birlikte ko'birek ku'sh jumsalıwı, o'z-ara tig'ız baylanışlı boladı. Dawıslı seslerdin' artikulyatsiyası waqtında awız boshlıg'ı anaw ya minaw da'rejede ken'irek ashıq bolıwı menen birge tutas so'ylew ag'zalarınn' muskulları kerilip, barlıq so'ylew ag'zaları ko'birek ku'sh jumsaydı. Al, dawıssız seslerdi aytqanda so'ylew ag'zalarınn' bir bo'liminde g'ana maksimal jaqınlasıw (yamasa jabısıw) boladı ha'm da'l sol bo'limine ko'birek ku'sh tu'sip, ko'birek energiya jumsaladı da, qalg'an so'ylew ag'zalarınn'

muskulları bosan' halda turadı. Ko'birek ku'sh jumsalıp, muskullardın' keriliwi arqalı jasalatug'in ses (dawıshı ses) buwın quraytug'in ses delinedi ha'm ol buwındı sho'lkemlestiriwshi, buwının' orayı boladı. Al, az ku'sh jumsalatug'in, muskullardın' bosan'lasıwı arqalı jasalatug'in ses (dawıssız ses) buwın quray almaytug'in ses delinedi ha'm ol dawıshı sestin' jeteginde buwının' qunlısında keledi.

§ 50. Buwing'a bo'liw

Ha'r bir buwın artikulyatsiyalıq jaqtan u'sh basqishtan turadı; birinshi ku'sh jumsawdın' kem-kem o'sip barıw basqışı; ekinshi, ku'sh jumsawdın' shin'i; u'shinshi, ku'sh jumsawdın' pa'sen'lep barıw basqışı. Dawıssız sesler buwının' orayı bolg'an dawıshı sestin' aldında yamasa son'ında kelip, ku'shtin' kem-kem o'siw yamasa pa'sen'lep barıw basqışına tuwra keledi. Eger buwın tek jalg'ız dawıshı sestin' ibarat bolsa, ol dawıshı ses u'sh basqıştı da tolıq bastan keshiredi. Bunı grafikalıq usıl arqalı tolıq ta'rızli iymek sızıq penen ko'rsetiw mu'mkin:

Buwının' shin'i (ekinshi basqış) iymek sızıqtın' en' do'n'is bo'liminde jaylasadı; do'n'istin' eki qaptalında birinshi ha'm u'shinshi basqış jaylasadı; buwınlardın' shegarası to'mengi oyısta boladı.¹

Muskullardın' bosan'lasıwı menen qaytadan kerilip, qataya baslawının' aralıg'ınan buwının' shegarası o'tedi. Buwının' shegarasında hawa ag'ımı az waqıtqa bo'linedi. Buwının' shegarasındag'ı dawıssız sestin' aldın'g'ı ha'm keyingi bo'limleri birgelki ayılmaydı. Eger de buwın dawıssız sestin' baslansa, yag'ıny buwının' ishinde dawıssızdan keyin dawıshı kelse, onda ol dawıssızdın' son'g'ı bo'limi qattı ayıladı. Eger de buwın dawıssızg'a tamamlansa, onda ol dawıssız sestin' aldın'g'ı bo'limi qattı ayıladı. Bul a'sirese, jabısın'qı dawıssız seslerdin' son'g'ı — jarılıwshı bo'liminin' ayılıwında anıq ko'rinedi. Ma'selen, *tas* so'zindegi *t* sesinin' son'g'ı jarılıwshı bo'limi anıq ha'm ku'shli ayıladı, al, *at* so'zindegi *t* sesinin' jarılıwshı bo'limi ju'da' o'lpın' ayıladı yamasa geyde ayılmay da (jarılıw payda etilmey) qaladı. Sonday-aq, *tat*,

¹ Л. Р. Зиндер. Общая фонетика. Л., 1960, 283-бет.

qaq sıyaqlı so'zlerdin' basındag'ı ha'm aqırındag'ı birgelki fonemalardı salıstırsaq ta bul qubılıstı an'laymız. Solay etip, buwının' ishindegi dawıssız sestin' dawıshıg'a jaqın bo'limi qattıraq ayıladı.

So'zlerdi buwınlarg'a bo'liw pawza ha'm pa't penen tig'ız baylanış boladı. So'zdin' son'ında keletug'in dawıssız ses pawzanın' aldında kelgende bir buwing'a (aldın'g'ı buwing'a), so'ylew ag'imının' ishinde — so'z dizbegindegi so'zlerdin' shegarasında kelgende ekinshi (son'g'ı) buwing'a qarashı boladı. Misal: *Waqıt o'tiw menen jas ta qartayar*. Bul ga'pte *jas* so'zi baslawısh bolıp, onnan keyin pawza islenedi. Al, *ol* — *jas ag'ash* degen ga'pte *ol* so'zi baslawısh bolıp, onnan keyin pawza islenedi. *Jas ag'ash* — anıqlawshı ha'm anıqlanıwshılıq qatnastag'ı so'z dizbegi bolıp, olardın' arasında pawza islenbeydi. Sonlıqtan, *jas* so'zindegi pa't ko'meskilenedi ha'm ol so'z pu'tinligin jog'altıp, son'g'ısı *s* sesi kelesi so'zdin' birinshi buwını menen qosılıp, *ja-sa-g'ash* tu'rinde ayıladı.

So'ylew waqtında so'zlerdi jeke-jeke seslerge bo'liw tek lingvistikalıq tiykarda g'ana mu'mkin boladı. Bir-birine o'tlesip ketkenlikten so'ylew ag'imına artikulyatsiyalıq belgiler tiykannda seslerdi bo'lip ala almamız. So'ylew ag'ımı artikulyatsiyalıq jaqtan dara-dara seslerge emes, al buwınlarg'a bo'linedi. So'ylewdin' en' kishi artikulyatsiyalıq birligi buwınlar boladı. Sonlıqtan, so'zler morfologiyalıq qunlısına qaray tu'bir ha'm qosımtalarg'a bo'linse, fonetikalıq qunlısına qaray olar buwınlarg'a bo'linedi. Biraq so'zlerdin' buwınlarg'a bo'liniwi menen morfemalarg'a bo'liniwi mudamı sa'ykes kele bermeydi. Ma'selen, *at-lar, ayt-tı, bas-la* sıyaqlı so'zlerde buwının' shegarası menen morfemanın' shegarası bir jerden o'tip, sa'ykes kelip tur; al *sanas, kele, u'yre* so'zleri morfologiyalıq jaqtan *san-a, ke-le, u'y-re-te* bolıp buwınlarg'a bo'linip morfemanın' shegarası menen buwının' shegarası sa'ykes kelmeydi.

§ 51. Buwının' tu'rleri

Buwının' qunlısındag'ı dawıshı menen dawıssız seslerdin' ornalasıw ta'rtibine qaray qaraqalpaq tilinde buwınlar ashıq buwın, tuyıq buwın, qanaw buwın bolıp bo'linedi.

Tek bir dawıshıdan ibarat bolg'an yamasa dawıssız sestin' baslanıp, dawıshıg'a tamamlanatug'in buwın ashıq buwın delinedi.

Misali: *a-ra, a-na, ke-le, je-ti, qa-la-g'a* so'zlerindegi buwinlar-din' ba'ri ashiq buwin. Solay etip, ashiq buwin tek bir fonemadan (dawishidan) turuvi da, eki fonemadan (dawissiz benen dawishinin' dizbeginen) turuvi da mu'mkin. Qaraqalpaq tilinde tek ashiq buwinin' o'zinen quralg'an so'zler ju'da' az gezlesedi. Misali: *ma', de, je, a* (tan'laq so'z) usag'an az sandag'i so'zler ashiq buwinnan turadi. Dawissiz-dawishidan ibarat bolg'an eki fonemali buwinlar ko'p buwinli so'zlerdin' basinda, ortasinda ha'm aqirinda ushuras beredi. Misali: *xa-lıq, bas-la-g'an, bas-shı*. Dawishinin' o'zinen turatug'in bir fonemali buwin so'zdin' basinda g'ana ushurasadi da, al onday buwin so'zdin' ortasinda ha'm aqirinda tu'pkilikli so'zlerde ushuraspaydi. Ons tili arqali qaraqalpaq tiline kirgen *ge-o-gra-fi-ya, zo-o-lo-gi-ya, ko-o-pe-ra-tiv* usag'an sanawli so'zlerde bir fonemali (tek dawishidan turatug'in) buwin jazıwda so'zdin' ortasinda keledi. Biraq olar ko'binshe awızsha *ge-gra-fi-ya, za-lo-gi-ya, ka-fe-ra-tiv* tu'rinde aytiladi. Tek dawishinin' o'zinen turatug'in qosımtalar (sonday-aq dawishidan baslanatug'in barlıq qosımtalar da) mudamı dawissiz seske pitken so'zge qosiladi ha'm qosilatug'in son'ındag'i dawissiz sesi son'g'i qosilg'an buwing'a qaray o'tip, dawissiz-dawisli tu'rindegi eki fonemali buwindı payda etedi. Misali: *bar+a-ba+ra, kel+e-kel+le*.

Dawishidan baslanıp, bir yamasa qatara kelgen eki dawissiz seske tamamlang'an buwin tuyiq buwin delinedi. Misali: *ay, as, aq, at, is, ut, uq, un, art, ant, u'rk* siyaqlı so'zler, *ay-tis, aq-la, art-qi, ant-qa* so'zlerinin' birinshi buwinı tuyiq buwinnan ibarat. Solay etip, tuyiq buwin eki fonemali ha'm u'sh fonemali bolıp keledi. U'sh fonemali tuyiq buwin sheklengen halda siyrek ushurasadi. Qa'de boyınsha eki dawissizg'a tamamlang'an u'sh fonemali tuyiq buwinin' son'g'i dawissiz sesi u'nsiz, aldın'g'ısı sonor bolıp keledi. Qaraqalpaq tilinde *u'st, ast* usag'an tu'bir so'zlerdin' aqirında eki u'nsiz dawissiz sesler qatara keledi. Biraq, ol so'zler mudamı *u'sti, astı* tu'rinde qosımta qosilg'an halda jumsaladi.

Ko'p buwinli so'zlerde tuyiq buwin tek so'zdin' basında ushurasadi. Al, so'z ortasında ha'm aqirında tuyiq buwin jumsalmaydi. Bunin' sebebi qaraqalpaq tilinde so'zdin' ortasında ha'm aqirında buwinin' basında dawisli ses jumsalmaydi. *Qanaat, zu'ra'a'r, saat* siyaqlı so'zlerdi esapqa almag'anda (olar da *qanahat,*

zu'ra'ha'r, sag'at tu'rinde aytiladi) tu'pkilikli so'zlerdin' ortasında ha'm aqirında eki dawisli ses qatara kelmegeñlikten onday pozitsiyalarda tuyiq buwin ushuraspaydi. Ons tili arqalı kirgen geografiya tipindegi so'zlerde eki dawisli qatara kelgen menen de tuyiq buwin payda etilmeydi.

Qaraqalpaq tilinde tuyiq buwinnan turatug'in qosımtalar mudamı dawissizg'a pitken so'zge qosiladi ha'm qosilg'an so'zinin' son'ındag'i dawissiz ses son'g'i qosilg'an buwing'a o'tip, dawissiz-dawisli-dawissiz tu'rindegi qamaw buwindı payda etedi. Misali: *bar+ıp-ba+rıp, kel+ıp-ke+lip* t.b.

Dawissizdan baslanıp, bir yamasa qatara eki dawissiz seske tamamlanatug'in, solay etip, dawisli ses dawissizlardın' qorshawında keletug'in buwin qamaw buwin delinedi. Misali: *bas, tas, tis, ku'n, qant, jent, to'rt* t.b. so'zler qamaw buwinnan ibarat. Qamaw buwin ko'binshe u'sh fonemadan, sheklengen jag'dayda (en' son'g'i dawissiz u'nsiz, onnan aldın'g'ısı sonor keliw sha'rti menen) to'rt fonemadan turadi. *Qamaw* buwin jumsalwı jag'inan sheklenbeydi, yag'niy o'z aldına so'z tu'rinde de, ko'p buwinli so'zlerdin' basında, ortasında ha'm aqirında da jumsala beredi. Misali: *jas, ba-lıq, bi-lim-li* t.b.

Joqarıda ashiq buwinin' bir ha'm eki fonemadan, tuyiq buwinin' eki ha'm u'sh fonemadan, qamaw buwinin' u'sh ha'm to'rt fonemadan turatug'inlig'in ko'rdik. Ashiq, tuyiq ha'm qamaw buwinlarında fonemalardıń sanına qaray otirıp, buwinlardı to'mendegishe tu'rlerge bo'liw mu'mkin:

1. Bir fonemali ashiq buwin — *A*. Misali: *a* tan'laq so'zi, *a-g'a, i-ni* so'zlerinin' birinshi buwinı;
2. Eki fonemali ashiq buwin — *BA'*. Misali: *de, ba-la, ke-le*;
3. Eki fonemali tuyiq buwin — *AB*. Misali: *at* so'zi, *al-mas, u'l-ken* so'zlerinin' birinshi buwinları;
4. U'sh fonemali tuyiq buwin — *ABB*. Misali: *ant* so'zi, *ay-ti, u'rk-ti* so'zlerinin' birinshi buwinları;
5. U'sh fonemali qamaw buwin — *BAB*. Misali: *tas, bas-paq, qal-paq*;
6. To'rt fonemali qamaw buwin — *BABB*. Misali: *qant* so'zi, *tu'rt-ki* so'zinin' birinshi buwinı.

¹ Sha'rtli tu'rde *A* — dawisli, *B* — dawissiz ses ma'nisinde.

Buwinnin' bunday tu'rleri tek qaraqalpaq tilinde jumsalıp g'ana qoymastan, sonin' menen birge olar tu'rkiy tillerdin' ba'rine de ortaq sıpatqa iye boladı¹.

Joqarıda ko'rsetilgen buwınlardıń tu'rleri jeke so'z retinde de, ko'p buwınlı so'zlerdin' qurılısında da jumsala beredi. N.A. Baskakovtin' aytıwı boyınsha tu'rkiy tillerde tu'bir so'zlerdin' en' eski tu'ri BAB tipindegi so'zler bolg'an. Al, basqa tiptegi tu'bir so'zler (ma'selen, BA, AB, A t.b.) BAB tipindegi so'zlerdin' tu'rli o'zgerislerge ushırawınan payda bolg'an.²

Son'gı da'wirlerde orıs tilinen tu'rkiy tillerge, sonin' ishinde qaraqalpaq tiline de ko'plep so'zlerdin' kelip kiriwi menen buwinnin' qurılısına jan'alıqlar endi. Tu'pkilikli so'zlerde ushıraspaytug'ın, orıs tili arqalı kirgen so'zlerde g'ana jumsalatug'ın buwinnin' minaday tu'rlerin ko'riwge boladı:

1. *BBA* tu'rindegi u'sh fonemalı buwin. Misalı: *sta-kan, bri-ga-da* so'zlerindegi birinshi buwin;
2. *BBAB* tu'rindegi to'rt fonemalı buwin. Misalı: *stol* so'zi, *trak-tor* so'zinin' birinshi buwin;
3. *BABBB* tu'rindegi bes fonemalı buwin. Misalı: *punkt, tekst* so'zleri;
4. *BBABB* tu'rindegi bes fonemalı buwin. Misalı: *front, sport* so'zleri;
5. *BBBAB* tu'rindegi bes fonemalı buwin. Misalı: *sprav-ka* so'zinin' birinshi buwin.

Orıs tilinen kirgen so'zlerdegi buwınlardıń bul tu'rlerinin' aytılwı menen jazılıwı ortasında parq bar. Bul parq orıs tilinen kirgen buwınlardıń qurılısında bir neshe dawıssız seslerdin' qatara keliwi menen baylanısh. Qaraqalpaq tilinin' tu'pkilikli so'zlerinde bir buwinnin' ishinde dawıssız seslerdin' qatara keliwi ju'da sheklengen; buwinnin' aqırında eki dawıssız ses (u'nsiz-sonor) dizbeklesip keliwi mu'mkin; al buwinnin' basında eki ya bir neshe dawıssızdin' qatara keliwi, buwinnin' aqırında ekiden artıq dawıssızdin' dizbeklesip qatara keliwi pu'tkilley ushıraspaydı.

¹ Баскаков Н. А. Структура слога в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, I, Фонетика, 333-бет.

² Sonda, sol bette.

§ 52. Qaraqalpaq tilinde so'zlik pa't ma'selesı

Eki yamasa ko'p buwınlı so'zlerdegi barlıq buwınlar aytılwı jag'ınan birgelki bolmaydı. Ko'p buwınlı so'zlerdin' bir buwını, a'sirese ondag'ı dawıshı sesi basqalarına salıstırğanda ko'terin'ki aytıladı. Buwinnin' bunday ayırıqsha ko'terin'ki aytılwı pa't dep ataladı. Pa't tu'sken buwin pa'tlı buwin delinedi de, pa't tu'spegen, o'lpın' aytılatug'ın buwin pa'tsiz buwin dep aytıladı.

Pa'tlı buwin pa'tsiz buwınnan ku'shli aytılwı menen, joqarı tong'a iye bolıwı menen ha'm ondag'ı dawıshı sestin' ko'birek sozımlılıqqa iye bolıwı menen ayırılıp turıwı mu'mkin. Pa'tlı buwinnin' ku'shli aytılwı, joqarı tonda bolıwı ha'm dawıshı sesinin' sozımlı bolıwı faktlerinin' ba'ri belgili da'rejede birgelikte keliwi menen birge olardıń birewi artıqmasılıqqa iye boladı.¹ Sonlıqtan da geypara tillerge ko'binese ku'shli (dinamikalıq) pa't, bazibir tillerge muzıkalıq (tonikalıq) pa't ta'n boladı; bir qansha tillerde pa'tlı buwin sozımlılıq mug'darı menen (kvantitativ pa't) ko'zge tu'sedi.

Tu'rkiy tillerde so'zlik pa't ha'm onın' ta'biyatı menen onı jo'ninde, atqaratug'ın xızmeti haqqında ko'p jıllardan berli tyurkologiyalıq a'debiyatlarda so'z etilip kelmekte. Biraq, ilimpazlar ortasında bul haqqında pikirler og'ada ha'r qıylı. Ko'psilik izertlewshiler tu'rkiy tillerde pa't turaqlı sıpatqa iye boladı ha'm mudamı son'gı buwıng'a tu'sedi dese, birwler kerisinshe pa't so'z qurılısında ha'r tu'rli buwınlarg'a tu'sedi ha'm ol fonologiyalıq xızmet atqaradı deydi.

Ha'tteki son'gı da'wirde tu'rkiy tillerde so'zlik pa'ttin' ulıwma joq ekenligi jo'ninde, onın' xızmetin tolıq tu'rde singarmonizm atqaratug'ınlig'ı haqqında pikirler onı alıp kiyatr. Tu'rkiy tillerde pa't jo'ninde belgili tyurkolog A. M. Sherbak bilay dep jazadı: „Tyurkologlardın' pikirleri og'ada qarama-qarsılıqlı, ha'tteki bir tildin' o'zinde ko'psilik jag'dayda pa't jo'ninde tikkeley qarama-qarsı juwmaqlar shıg'arıladı“.²

Bunday pu'tkilley qarama-qarsılıqlı pikirlerdin' bolıwınin' da teren' sebebi bar. Birinshiden, tu'rkiy tillerde pa't fonologiyalıq xızmet atqarmaydı; ekinshiden, fonetikalıq jaqtan da pa'tlı buwin

¹ М. И. Матусевич. Введение в общую фонетику. М., 1959, 95 — 96-бетлер.

² А. М. Шербаков. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, 117-бет.

pa'tsiz buwinnan shamali g'ana parqlanadi; u'shinshiden, aktsentlik tillerdegi pa'ttin' atqaratug'in xizmetin tu'rkiy tillerde toliq tu'rde singarmonizm atqaradi. Mine, bul jag'daylardin' ba'ri singarmonizminin' tu'rkiy tillerde bashi supersegmentlik qubilis ekenin tastiyoqlaydi.

Qaraqalpaq tilindegi pa'tli ha'm pa'tsiz buwınlardin' ayirmashılıq da'rejesin oris tilindegi pa'tli ha'm pa'tsiz buwınlardin' ayirmashılıq da'rejesi menen salıstırsaq, qaraqalpaq tilinde pa'tli buwin pa'tsiz buwinnan az da'rejede ayrilatug'ınin bilemiz. Qaraqalpaq tilinde (ulıwma tu'rkiy tillerde) pa't anıq bildirilmeydi ha'm onin' oraylastırwshılıq qa'siyeti bolmaydı. So'zde neshe buwin bolsa, sonshelli pa't bar sıyaqlı ko'rinedi. Buwınlardin' birewin basqalarınan ko'terin' kerek aytqanıwız benen onin' ko'binshe ma'nige ta'siri bolmaydı. Durs, qaraqalpaq tilinde *alma -a lma, shug'arma -shug'a rma, salma -sa lma* tu'rindegi jubaylas so'zlerde pa'ttin' o'zgeriwi ma'ninin' o'zgeriwine de sebepshi bolg'anday ko'rinedi. Biraq ta „Sen kitaptı alma“ ha'm „A lma pisti“ degen ga'plerdegi alma so'zindegi pa'tti o'zgeritip aytqanıwız benen ma'nige onshelli ta'sir etpeydi. Pa'tti naduris aytqan menen yag'niy *a lma* — feyil ma'nisinde, *alma* — atlıq ma'nisinde aytilg'anı menen ol so'z ma'ni shig'armaytug'in a'piwayı sesler dizbegine aylanıp ketpeydi, tek a'debiy normadan a'piwayı sesler dizbegine aylanıp ketpeydi, tek a'debiy normadan shetlewshilik bayqaladı. Al, oris tilinde pa't anıq bildiriledi ha'm onin' oraylastırwshılıq qa'siyeti ku'shli boladı. Pa'ttin' o'zgeriwi menen so'zdin' ma'nisi (za mok-zamo k), so'zdin' forması (tra vi-travi) o'zgeredi yamasa so'z ma'ni bildirmeytug'in a'piwayı sesler dizbegine aylanadı (kipi t-ki pit).¹

So'zdegi pa'ttin' ornına qaray tiller eki toparg'a bo'linedi: erkin pa'tli tiller ha'm turaqlı pa'tli tiller. Erkin pa'tli tiller qatanna oris tili kiredi. Oris tilinde pa't so'zlerdin' basındag'ı, ortasındag'ı ha'm aqırındag'ı buwinlarga tu'se beredi. Al, tu'rkiy tillerde, sonin' ishinde qaraqalpaq tilinde pa't mudamı derlik so'zdin' aqırg'ı buwinına tu'skendey ko'rinedi. Sonin' menen birge, qaraqalpaq tilinde pa't jiljimalı boladı. Tu'birge qosım-talardin' qosılıp barıwı menen tiykarg'ı pa't son'g'ı buwinlarga qaray jilisip otıradi. Misali: *bala, balala r, balaları, balalarımı z, balalarımızg'a*.

¹ Л. Л. Буланин. Фонетика современного русского языка. 7; 62-betler.

U'sh ha'm onnan da ko'p buwinlı so'zlerdin' aqırında tiykarg'ı pa't penen birge ayırım buwinlarda ko'mekshi, ekinshi da'rejeli pa't te bar sıyaqlı seziledi. Ma'selen, *ba lala r, i nime* t.b. so'zlerdegi barlıq buwinlar birgelki ayılmaytug'ınin bayqaymız. Tiykarg'ı pa't son'g'ı buwing'a, al birinshi buwing'a ko'mekshi pa't tu'setug'inlig'in ortan'g'ı buwing'a salıstıra otırp an'lawg'a boladı. Sebebi ortan'g'ı buwin o'ipen' ayıladı. Bes-altı ha'm onnan da ko'p buwinlı so'zlerde ko'mekshi pa'ttin' sanı birden de ko'birek sıyaqlı ko'rinedi. Biraq, ko'p buwinlı so'zlerdegi ko'mekshi pa'tli buwinlardı pa'tsiz buwinlardan ayırıp ju'da' qıyın. Misali, *balalarımızdı, aytqanıwızdı* degen so'zlerde tiykarg'ı pa't son'g'ı buwing'a tu'setug'inlig'ı belgili. Al, ko'mekshi pa't la (3-buwindag'ı) ha'm qa buwinlarına tu'sedi desek, olardin' basqa pa'tsiz buwinlardan parqı anıq bilinbeydi. Sonin' menen birge birinshi buwinında da (ba, ayt), son'g'ı buwinınin' aldın'g'ı buwinında da (mız) ko'mekshi pa't bar sıyaqlı ko'rinedi. Subektiv baqlaw arqalı ko'mekshi pa't jo'ninde anıq sheshimge kele qoyıp qıyın. Bul haqqında eksperimental-fonetikalıq izertlewler na'tiyjesinde g'ana anıq juwmaq shig'arıw mu'mkin.

Oris tili arqalı kirgen so'zlerge qaraqalpaq tilinin' qosımtaları qosılğ'anda, a'welgi tu'birdegi pa't saqlanadı. Qaraqalpaq tilinin' nızamına bag'ing'an halda pa't sonday-aq so'zdin' son'g'ı buwinına da tu'sedi. Misali: *ra dio-ra diola r, tra ktor-tra ktorla r, telefō n-telefō nla r*. Bul so'zlerge lar qosımtası qosılıw menen og'an pa't tu'sedi. Sonday-aq, tu'birdegi pa't te saqlanadı.

Tilimizde jumsalıtug'ın ko'p buwinlı so'zlerdin' son'g'ı buwinına pa't tu'sedi. Biraq bul nızamg'a bag'ınbaytug'ın yag'niy so'zdin' son'g'ı buwinına pa't tu'spey, aldın'g'ı buwinları pa'tli aytilatug'ın tu'bir so'zler de, do'rendi so'zler de ushırasadı. Sonday-aq, geypara qospa so'zlerdin' son'g'ı sin'anına pa't tu'spey, aldın'g'ı sin'an pa'tli aytilatug'ın jag'daylar da ushırasadı. Aldın'g'ı buwinı pa'tli aytilatug'ın tu'bir so'zlerdin' shig'ısı ko'binshe arab, parsi tillerinen qaraqalpaq tiline kirgen so'zler boladı. Misali: *le kin, a'lbe tte* (yamasa a' lbe tte), *ba zi, ya g'niy, ha' mme* t.b. Sonday-aq, oris tilinen ha'm oris tili arqalı basqa tillerden kirgen so'zler grammatikalıq formalardı qabil etpegen halda jumsalğ'anda oris tilindegi tu'rinde aldın'g'ı ha'm ortan'g'ı buwinlarına pa't tu'sirilip aytila beredi. Misali: *o pera, o blast, ene rgiya, gaze ta, diktatu ra, revolyu tsiya, kommu na* t.b.

A'dette pa't son'g'i buwing'a tu'setug'in, biraq ayrigsha bir intonatsiya menen aytilg'anda pa't endi son'g'i buwing'a emes, al aldın'g'i buwing'a tu'setug'in tu'pxilikli so'zler de ushurasadi. Misali: sanaq sanlar — *e ki, a lu, je ti, se giz, to g'iz, e lli, a lpi, je tpi, se ksen, to qsan*, soraw almasiqlari — *qa ysi, qa nsha, qa nday*, buyriq meyiller — *o tir, to qta, ta sha* t.b. tu'rinde aytilwi mu'mkin. A'dette pa't ol so'zlerdin' son'g'i buwinina (eki, qaysi, oti r) tu'sedi. Pa'ttin' da'slepki buwing'a tu'siwi ol so'zlerdin' belgili bir jag'dayda jumsaliwina baylanisli ayrigsha intonatsiya menen aytilwiman bolip otir.

Geypara qospa so'zlerdin' da'slepki sin'arina pa't tu'sedi de, son'g'isi pa'tsiz aytiladi. Misali: almasiq so'zler — *a'lle kim, a'lle ne, he sh kim, he sh na'rse, ha' r kim, ha' r bir, ha' r na'rse, ha' r qanday* t.b. Sonday-aq, ayrigsha intonatsiya menen aytilatug'in qospa sanaq sanlardın' birinshi sin'ari pa'tli, ekinshisi pa'tsiz aytilwi mu'mkin. Misali: *o n bir, o n eki, o n u'sh, o n to'rt, o n tog'iz* t.b. Al, olar a'dettegi jag'dayda basqasha intonatsiya menen *on bir, on ek i, on u' sh, on to' rt, on tog'iz* tu'rinde aytiladi. Jup so'zlerdin' geyparalarinin' aldın'g'i sin'arina (ku'nne n-ku'nge, jilda n-jilg'a, u'lke n-u'lken, ayta -ayta) geyparalannın' son'g'i sin'arina (ayma-a y, qolma-qo l, bes-altı, jeti-segiz, on-on be s) pa't tu'siwi mu'mkin.

Qaraqalpaq tili agglyutinativlik (jalg'amalı) tiller qatanna kiretug'inlig'i belgili. Sebebi qaraqalpaq tilinde bir neshe qosimtalır birinen son' biri tu'birge tirkesip jalg'ana beredi. Pa't tu'birge qosilg'an qosimtalardıń en' son'g'isina tu'sedi. Sonın' menen birge so'zdin' aqırında kelgen barlıq qosimtalır o'zlerine pa'tti qabil ala bermeydi. Qaraqalpaq tilinde pa't tu'speytug'in affiksler de ushurasadi. Olar ko'binshe omonimlik affiksler bolip, bir ma'nide jumsalg'anda pa'tti qabil etip, pa'tli aytilsa, ekinshi ma'nide jumsalg'anda pa't tu'speydi.

Pa't tu'speytug'in ha'm pa't tu'setug'in omonimlik affiksler minalar: Betlik jalg'awlarına pa't tu'speydi. Misal: *bala man, balasa n', bala mız, bala siz, bala biri men, biri sen', biri mız, biri siz, bara man, bara san', bara siz, bara mız, bara dıha'm* t.b.

Bul jerde qosimsha eskertetug'in jag'day — feyildin' o'tken, keler, ha'm ha'zirgi ma'ha'l formaları betlengende birgelki bolip,

u'sh bette de pa't son'g'i buwing'a, yag'nıy betlik jalg'awlarına tu'speydi. Misali:

- I. baratı rman, baratı rmız
- II. baratı rsan', baratı rsız
- III. baratı r

Predikativlik feyildin' o'tken ma'ha'l forması betlengende pa't son'g'i buwing'a tu'sedi. Misali:

- I b. bardı m, saqladı m, bardı q, saqladı q
- II b. bardı n', saqladı n', bardın'ı z, saqladın'ı z
- III b. bardı, saqladı

Al, predikativlik emes, kelbetlik feyiller o'tken ma'ha'l formasında betlengende feyildin' ha'zirgi ma'ha'lı siyaqlı bolip, birinshi ha'm ekinshi bettegi betlik jalg'awlarına pa't tu'speydi. Misali:

- I b. barg'a nman, kelge nmen, barg'a nbız, kelge nbız
- II b. barg'a nсан', kelge nsen', barg'a nsız, kelge nsız
- III b. barg'a n, kelge n

Mız/miz affiksi betlik jalg'awı emes, al tartım jalg'awı xızmetinde jumsalg'anda ol o'zine pa't qabil etedi. Salıstırın'ız: *biz bala mız — bizlerdin' balamı z; biz bi rimiz — bizlerdin' birimi z, siz/siz* affiksi betlik jalg'awı emes, kelbetlik so'z jasawshı sullıks xızmetinde jumsalsa, ol o'zine pa't qabil etedi: *siz bala siz — balası z (u'y), siz ada msız — adamsı z (u'y)*. Sonday-aq, *m'ız/in'iz* affiksi tartım jalg'awı xızmetinde jumsalsa, onın' son'g'i buwinına pa't tu'sedi (sizin' qalın'ı z, sizin' tilin'ı z, sizin' terin'ı z, sizin' barın'ı z), al buyriq meyildin' betlik jalg'awı xızmetinde jumsalg'anda ol affikske pa't tu'speydi. Pa't tu'birge tu'sedi (siz qa lın'ız, siz ti lın'ız, siz te rin'ız, siz ba rın'ız). Biraq, bul ayırımashılıqtı kontekstsiz an'g'arıw ju'da' qıyın. Ayrigsha intonatsiya menen aytilg'anda buyriq meyil ma'nisinde ol affikslerdin' birinshi buwinına (qalı n'ız, tili n'ız, teri n'ız, ban n'ız tu'rinde) pa't tu'siwi mu'mkin. Tartım jalg'awı xızmetinde jumsalsa, n'ız/n'iz formasına pa't tu'sedi (sizin' qalın'ı z, sizin'

to'len'i z), al betlik jalg'awı xızmetinde jumsalsa, og'an pa't tu'speydi (siz qala n'iz, siz to'le n'iz).

2. Feyildin' bolımsızlıq affiksi xızmetinde jumsalğ'anda *ma/me, ba/be, pa/pe* formalarına pa't tu'speydi. Mısalı: *ba spa, ke spe, basla ma, te rme, ko'rgi zbe* ha'm t.b. Al, olar atawısh so'zler jasawshı affiks xızmetinde jumsalsa, o'zlerine pa't qabıl etedi: *baspa, kespe, baslama, terme, ko'rgizbe, ezbe, gczbe*.

3. Feyildin' affiksi xızmetinde jumsalsa, shı/shı formalarına pa't tu'speydi. Mısalı: *ba sshı, qo sshı, ti lshı*t.b. Al, *shı/shı*so'z jasawshı affiks xızmetinde jumsalsa, olarg'a pa't tu'sedi. Mısalı: *basshı, qosshı, tilshı* t.b.

Joqandag'ı affiksler omonimlik ma'nide jumsalıp, olardıń birine pa't tu'sse, ekinshisine pa't tu'speytug'ınlıg'ın ko'rdik. Bunın sebebi omonimlik affikslerdin' grammatikalıq-fonetikalıq jaqtan differentsiyalaw za'ru'rligine baylanıslı bolsa kerek.¹

Geypara affikslerge ha'm ko'mekshi so'zlerge pa't tu'speydi. Mısalı: kelbetliktin' *day/dey, tay/tey* affikslerine (bala day, a ttay, u' ydey, qu rtay), ra'wishtin' *sha/she* affikslerine (adamlar sha, sizi n'she) pa't tu'speydi. Biraq, *sha/she* affikslerine pa'ttin' tu'spewi turaqlı emes: onssha, qaralpaqsha t.b. usag'an so'zlerde ol formalarğa pa't tu'sip te aytiladi. *Ma/me, ba/be, pa/pe, she* ol soraw janapaylarına, *da/de, ta/te, g'oy, g'ana, shekem, sheyin, deyin, sayın* tirkewishlerine pa't tu'speydi. Mısalı: *bara - ma, kele me, se n she, aspanda da, jerde de, me n g'oy, se n g'ana, sog'a n shekem, barg'a n sayın* ha'm t.b. Solay etip ko'mekshi so'zler o'zlerinin' aldındag'ı tiykarg'ı pa'tlı so'zlerge aksentuatsiyalıq jaqtan g'a'rezli bolip keledi.

ushin,

¹ Qazaq tilinin' materiallarına tiykarlana otırıp, akademik S. Ken'esbaev usınday jummaqqa keledi. *Qaranız: Современный казахский язык. Алма-ата, 1962, 83-бет.*

ORFOEPIYA

§ 53. Orfoepiya haqqında tu'sinik

A'debiy til ha'm onın' tarawları qa'liplesken ja'ne ha'mmege ortaqlıq qabıl etilgen qa'delerine iye boladı. A'debiy tildin' grammatika tarawında da, leksikasında da, sonday-aq awızsha so'ylewde de belgili bir normalarg'a, qag'ıydalarg'a tiykarlanıwshılıqtı ko'remiz. Bul normalardıń buzılıwı, bul qag'ıydalardan shetlew — a'debiy tilde so'ylewden shetlew degen so'z. Tildin' so'zlik fondın quraytug'ın so'zler, tildin' grammatikalıq qurılıs sol tilde so'ylewshı xalıq ushın ortaqlıq bolatug'ını sıyaqlı, olardan sol tilde so'ylewshiler ten'dey paydalanadı. Til seslerinen paydalang'anda ha'r qıylılıqqa, normadan shetlewge jol qoyıwǵa bolmaydı.

A'debiy tilde durns so'ylew normalarınin' jıynag'ı fonetikanın' orfoepiya¹ tarawında izertlenedi. A'debiy tildin' orfoepiyası jeke sesler ha'm ses dizbeklerinin' durns aytilıwın u'yreniw menen birge so'zler ha'm so'z dizbeklerinin' durns aytilıwın da izertleydi.

Ha'r bir ses o'zinin' artikulyatsiyalıq ayrıqshalıg'ına iye bolatug'ını ma'lim. Sonın' menen birge bir sestin' jeke turg'andag'ısı menen basqa sesler dizbeginde, so'z ishinde jumsalğ'andag'ısı ortasında artikulyatsiyalıq jaqtan ayırmashılıg'ı bar. Belgili bir ses so'zlerde jumsalğ'anda ha'r tu'rli ta'sirlerdin' sebebinen fonetikalıq jag'daylarga baylanıslı ma'lim da'rejede o'zgeshelikleri menen aytiladi.

Pu'tkil adamzattın' so'ylew ag'zalarınin' qurılıs anatomiyalıq, fiziologiyalıq jaqtan birgelki boladı. Biraq barlıq tillerde so'ylew

¹ Orfoepiya — grekshe *orthos* — "durns", *epos* — "soylew" degen so'zlerden keliwshi qan.

§31. Til aldı dawıssız fonemaların' sıpatlaması	108
§32. Til ortası dawıssız fonemasının' sıpatlaması	121
§33. Kışkene tillik-til artı dawıssız fonemaların' sıpatlaması	121
§34. Kışkene tillik dawıssız fonemaların' sıpatlaması	124
§35. Ko'mekey dawıssız fonemasının' sıpatlaması	125
§36. Dawıssız fonemaların' klassifikatsiyası	126

Tiykarg'ı fonetikalıq nızamlar

§37. Seslerdin' fonetikalıq o'zgerisleri haqqında	133
§38. Singarmonizm - qaraqalpaq tilinin' tiykarg'ı seslik nızamı	134
§39. Buwın qurılısındag'ı singarmonizm	137
40. Dawıslar singarmonizmi	145
41. Morfemalar shegarasındag'ı dawıssızlar singarmonizmi	156
42. Dissimilyatsiya qubılısı	164

So'z qurılısındag'ı ayırım seslik qubılıslar

43. Reduksiya qubılısı	167
44. Eliziya qubılısı	168
45. Epenteza qubılısı	170
§46. Proteza qubılısı	170
§47. Epiteza qubılısı	171
48. Metateza qubılısı	172

Buwın

49. Buwının' jasalrwı	173
50. Buwın'ğa bo'liw	174
51. Buwının' tu'rleri	175
52. Qaraqalpaq tilinde so'zlik pa't ma'selesı	179

Orfoepiya

53. Orfoepiya haqqında tu'sinik	185
54. Ayırım dawıslı seslerdin' ayılırwı	188
55. Ayırım dawıssız seslerdin' ayılırwı	189

Jazıw ha'm imla

56. Jazıw ha'm onın' a'hmiyeti	191
57. Jazıwdın' tariyxınan mag'lırwmat	192
58. Jazıw	194
59. A'lipbe	196
60. İmla	200
61. Ayırım ha'riplerdin' jazılırwı	202

Abatbay Da'wletov

HA'ZIRGI QARAQALPAQ TILI

Fonetika

Joqan oqiw orninin'
filologiya fakulteti ushin sabaqlıq

“Qaraqalpaqstan” baspasi
No'kis — 2005

Bas redaktor J. Izbasqanov
Redaktor R. Abbazov
Xudojnik K. Reyqnazarov
Ko'rk. redaktor I. Qidurov

IB № 5258

Teriwge berilgen waqti 8.09.2004. Basiwg'a ruqsat
etilgen waqti 25.01.2005. Qag'az formatı 84 x 108 1/2.
Ofset usilında basıldı. Garniturasi — Times. Ko'lemi
6,5 baspa tabaq. 12,08 sha'rtli baspa tabaq. 12,84 esap
baspa tabaq. Ja'mi 1000 nusqada. Buyirtpa №198.

Bahasi sha'rinama boyınsha

„Qaraqalpaqstan” baspasi:
742 000, No'kis qalasi, Qaraqalpaqstan ko'shesi, 9

Qaraqalpaqstan Respublikasi Baspaso'z ha'm xabar
agentliginin' JSHJ No'kis poligrafkombinati
742 000, No'kis qalasi, Qaraqalpaqstan ko'shesi